



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ  
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ  
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ  
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ  
«ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΝΕΟΤΕΡΟ  
ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ»  
(Σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Έρευνας Βυζαντινού Πολιτισμού)

**Ο σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο ναός.  
Αθηναϊκές παραλλαγές κατά τον 10ο – 12ο αι.**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ  
του  
**Κωνσταντίνου Ε. Παπακυριακού**  
Πτυχιούχου του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου  
Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης,  
1996

A.M.: 1013202005024

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Σταύρος Αρβανιτόπουλος, Δρ. Αρχαιολογίας (επόπτης)  
Μελίτα Εμμανουήλ, Ομότιμη Καθηγήτρια ΕΜΠ (μέλος)  
Δημήτριος Βαχαβιώλος, Δρ. Βυζαντινής Ιστορίας (μέλος)  
**Μυστράς, 2022**

*Στη μνήμη της Λίνας Κεχαγιά,  
της αγαπημένης μου γυναίκας*

## **ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ**

<b>ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ</b> .....	3
<b>ΕΙΣΑΓΩΓΗ</b> .....	5
<b>ΜΕΡΟΣ Α΄ : Η προέλευση και η εξέλιξη του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο ναού κατά την πρωτοβυζαντινή και μεσοβυζαντινή περίοδο</b>	
<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄ : Η πρωτοβυζαντινή περίοδος 7ος – μέσα 9ου αι.</b> .....	7
<b>A.1.</b> Το ιστορικό πλαίσιο .....	7
<b>A.2.</b> Προς ένα νέο αρχιτεκτονικό τύπο.....	8
<b>A.3.</b> Η εξέλιξη στην Κωνσταντινούπολη και τον χώρο ακτινοβολίας της.....	10
<b>A.4.</b> Η εξέλιξη στον ελλαδικό χώρο.....	16
<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄ : Η μεσοβυζαντινή περίοδος (843 – 1204)</b> .....	20
<b>B.1.</b> Το ιστορικό πλαίσιο.....	20
<b>B.2.</b> Η εξέλιξη στην Κωνσταντινούπολη – «η σχολή της Κωνσταντινούπολης»..	23
<b>B.3.</b> Παραδείγματα (μνημεία).....	25
<b>B.4.</b> Η εξέλιξη στον ελλαδικό χώρο τον 9ο και 10ο αι.....	27
<b>B.5.</b> Παραδείγματα (μνημεία).....	29
<b>B.6.</b> «Η ελλαδική σχολή» 10ος – 12ος αι.....	37
<b>ΜΕΡΟΣ Β΄ : Αθηναϊκές παραλλαγές του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο ναού κατά τον 10ο – 12ο αι.</b>	
<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄ : Ιστορικά – πολεοδομικά της υστερορωμαϊκής και βυζαντινής Αθήνας (267 – 1204)</b> .....	49
<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄ : Τα μνημεία</b> .....	59
<b>B.1.</b> Γενικές παρατηρήσεις.....	59
<b>B.2.</b> Τα Παραδείγματα.....	60
<b>B.2.1.</b> Η Καπνικαρέα.....	60
<b>B.2.2.</b> Η Παναγία Γοργοεπήκοος.....	69
<b>B.2.3.</b> Οι Άγιοι Ασώματοι (Θησείου).....	77
<b>B.2.4.</b> Ο Άγιος Ιωάννης Θεολόγος (Πλάκας).....	82
<b>B.2.5.</b> Οι Άγιοι Θεόδωροι.....	87
<b>B.2.6.</b> Οι Άγιοι Απόστολοι (Αρχαίας Αγοράς).....	94
<b>ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ</b> .....	101
<b>ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ</b> .....	107
<b>ΕΠΙΜΕΤΡΟ</b> .....	111

## **ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ**

ΑΑΑ	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
BSA	The Annual of the British School of Athens
ΔΧΑΕ	Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
DOP	Dumbarton Oaks Papers
ΕΕΘΣΠΑ	Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών
ΕΜΜΕ	Ευρετήριο των Μεσαιωνικών Μνημείων της Ελλάδος
ΙΕΕ	Ιστορία του Ελληνικού Έθνους
JdI	Jahrbuch des deutschen arhaeologische Instituts
ODB	The Oxford Dictionary Byzantium, N. Y. – Oxford 1991
	Arte Medievale Estratto dalla rivista Arte Medievale nuova serie anno IV-(2005), 2-p. 95-114
ΑΠΘ	Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
ΕΚΠΑ	Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
ΒΑΕ	Βιβλιοθήκη Αρχαιολογικής Εταιρείας
ΜΙΕΤ	Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
ΕΜΠ	Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
ΠΕΚ	Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
ΤΑΠΑ	Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων
βλ.	βλέπε



πρβλ.	παράβαλε
κ.ε.	και εξής
κ.ά.	και άλλα
επιμ.	επιμελητής
τχ.	τεύχος
τ.	τόμος
σ.	σελίδα
μτφρ.	μετάφραση
πιν.	πίνακας
εικ.	εικόνα

## ΕΙΣΑΓΩΓΗ

**Ο σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο ναός** ήταν κατά τη μεσοβυζαντινή (9ος – 12ος αι.) και υστεροβυζαντινή περίοδο (13ος – 15<sup>ος</sup> αι.) ο πλέον χαρακτηριστικός και δεσπόζων αρχιτεκτονικός τύπος στη βυζαντινή ναοδομία. Ήταν ο τύπος ναού που ανταποκρινόταν στις νέες ανάγκες, λειτουργικές – λατρευτικές, οικονομικές και δημογραφικές, όπως διαμορφώθηκαν στο Βυζάντιο κατά την πρωτοβυζαντινή (7ος – 9ος αι.) και μεσοβυζαντινή περίοδο, προσαρμοσμένος σε μία νέα οπτική εντός του ναού λόγω λειτουργικών αλλαγών που οδήγησαν σε τάση για τετραγωνισμό της κάτοψης και μείωσης του μεγέθους. Η τυπολογία και η μορφολογία του ναού αντανακλά επίσης τη χριστιανική – θεολογική εικόνα του κοσμοειδώλου διαμορφώνοντας μία υποτακτική και ιεραρχημένη διάταξη των επιμέρους τμημάτων (τρούλλος, καμάρες του σταυρού, γωνιακά διαμερίσματα), δίνοντας έμφαση στον κατακόρυφο άξονα σε σχέση με την παρατακτική και δρομική διάταξη του τύπου της βασιλικής.

Ο σχεδιασμός της εργασίας περιλαμβάνει δύο περίπου ισοδύναμα μέρη. **Το πρώτο** αφορά την προέλευση και την εξελικτική πορεία έως την τελική διαμόρφωση του αρχιτεκτονικού τύπου από τα τέλη του 6ου αι. έως τον 9ο / 10ο αι. Αυτό συμβαίνει σχεδόν παράλληλα σε δύο περιοχές του βυζαντινού χώρου, αφενός τον χώρο της Κωνσταντινούπολης και την ευρύτερη περιοχή της ακτινοβολίας της και αφετέρου τον, νότιο κυρίως, ελλαδικό χώρο. Συνεχίζοντας στον 10ο έως τον 12ο αι. περιγράφονται τα χαρακτηριστικά (τυπολογικά, μορφολογικά και οικοδομικά – κατασκευαστικά) των δύο σχολών, της κωνσταντινοπολίτικης και της ελλαδικής, που αναπτύχθηκαν στις παραπάνω περιοχές και αναφέρονται χαρακτηριστικά παραδείγματα μνημείων. Έμφαση δίνεται στη λεγόμενη «ελλαδική σχολή», αφού στο β' μέρος της εργασίας το ενδιαφέρον εντοπίζεται σε περιοχή του ελλαδικού χώρου, στην Αθήνα.

**Στο β' μέρος** παρουσιάζεται μία διακριτή ομάδα ναών εντός της «ελλαδικής σχολής», οι αθηναϊκοί ναοί που οικοδομήθηκαν από τον 10ο έως τον 12ο αι., περίοδο σημαντικής ακμής για την πόλη. Μετά από αναφορά στο ιστορικό πλαίσιο αλλά και την πολεοδομική εικόνα της πόλης ακολουθεί η παρουσίαση επιλεγμένων παραδειγμάτων – μνημείων που καλύπτουν, κατά το δυνατόν, τις βασικές παραλλαγές του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού στην πόλη (Καπνικαρέα,

Γοργοπήκοος, Άγιοι Ασώματοι Θησείου, Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στην Πλάκα, Άγιοι Θεόδωροι Κλαυθμώνος, Άγιοι Απόστολοι της Αρχαίας Αγοράς). Η σειρά της παρουσίασης των μνημείων έχει κριτήριο την τυπολογία τους και όχι τη χρονολογική τους κατάταξη δίνοντας έμφαση στην ανάδειξη των χαρακτηριστικών που συνιστούν την ιδιαιτερότητα της ομάδας των αθηναϊκών ναών.

**Στο τελευταίο μέρος** της εργασίας (ανακεφαλαίωση – συμπεράσματα) ανακεφαλαιώνεται η εξελικτική πορεία του αρχιτεκτονικού τύπου, επισημαίνεται ο συμβολικός του χαρακτήρας και προβάλλεται η ιδιαίτερη εκδοχή του αρχιτεκτονικού τύπου στην Αθήνα συνδυαζόμενη με τη μακρά πολιτιστική παράδοση της πόλης.

## **ΜΕΡΟΣ Α΄. Η προέλευση και η εξέλιξη του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο ναού κατά την πρωτοβυζαντινή και μεσοβυζαντινή περίοδο**

### **ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄ Η πρωτοβυζαντινή περίοδος 7ος – μέσα 9ου αι.**

#### **A.1. Το ιστορικό πλαίσιο**

Την παλαιοχριστιανική περίοδο (4ος – 6ος αι.), με τον έντονα ακόμα ρωμαϊκό χαρακτήρα, την διαδέχτηκε η πρωτοβυζαντινή (7ος – 9ος αι.), η οποία χαρακτηρίζεται από σειρά σοβαρών προβλημάτων και κρίσεων που απείλησαν την ίδια την υπόσταση της Αυτοκρατορίας. Οι ιστορικές συνθήκες κατά την περίοδο αυτή φαίνεται ότι συνέβαλαν σημαντικά στην εξέλιξη και τη διαμόρφωση του νέου αρχιτεκτονικού τύπου, του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο ναού, ο οποίος με τις παραλλαγές του κυριάρχησε κατά τις επόμενες περιόδους (μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή 843 -1453) στη βυζαντινή ναοδομία.

Η φιλόδοξη και δαπανηρή πολιτική<sup>1</sup> του Ιουστινιανού (527-565), οι συνεχείς πόλεμοι με τους Πέρσες που ακολούθησαν (572 – 628) καθώς και ατυχή συμβάντα (σεισμοί, λοιμοί) οριοθέτησαν την αρχή της δύσκολης αυτής περιόδου. Ταυτόχρονα, από το β΄ μισό του 6ου αι., νέοι επικίνδυνοι εχθροί πιέζουν τα σύνορα της Αυτοκρατορίας και αποσπών εδάφη της: οι Λομβαρδοί στη Β. Ιταλία (568), οι Άβαροι και οι Σλάβοι (από το 580) και οι Βούλγαροι έναν αιώνα αργότερα (681) στη Βαλκανική. Ο πιο ισχυρός και απειλητικός εχθρός, οι Άραβες, απέσπασαν ταχύτατα (636 – 642) όλες τις ανατολικές και νότιες επαρχίες του Βυζαντίου και διεκδίκησαν την κυριαρχία στη Μεσόγειο. Οι συνεχείς πολεμικές συγκρούσεις είχαν ως άμεσο αποτέλεσμα για το Βυζάντιο την οικονομική δυσπραγία, την υποχώρηση του εμπορίου, τη μείωση του πληθυσμού, την ελαχιστοποίηση της οικοδόμησης νέων κτισμάτων και την παρακμή των πόλεων.

Στοιχεία ασυνέχειας χαρακτηρίζουν τη ζωή των πόλεων. Αρκετές πόλεις εγκαταλείπονται ή συρρικνώνονται μέσα σε στενότερα νέα τείχη με κακούς όρους υγιεινής (πυκνή και άναρχη δόμηση, εγκατάλειψη τμημάτων τους, αλλαγές στον πολεοδομικό ιστό, ταφές εντός των πόλεων), εξαφανίζονται στοιχεία αστικού βίου και θεσμών και οι πόλεις συνδέονται κυρίως με την καλλιέργεια της γης

---

<sup>1</sup> Reconquista, οικοδομικά προγράμματα.

(αγροτοποιημένη πόλη). Η αμυντική λειτουργία επισκιάζει κάθε άλλη και η «πόλις» μετασχηματίζεται σε «κάστρο».<sup>2</sup>

Τον 8ο αι. η εσωτερική έριδα της Εικονομαχίας (726 -843) συγκλόνησε την Αυτοκρατορία και η στέψη του Καρλομάγνου (800) έπληξε το οικουμενικό ρωμαϊκό κύρος<sup>3</sup> του Βυζαντίου και δημιούργησε την αρχή διπλωματικών προστριβών με τη Δύση.

Ένα ακόμα στοιχείο της περιόδου είναι οι πενιχρές γραπτές πηγές που της έδωσαν παλαιότερα τον χαρακτηρισμό «σκοτεινοί αιώνες» (7ος – 9ος αι.). Αυτή η έλλειψη πληροφοριών καθιστά τη μελέτη των λίγων σωζόμενων μνημείων της πολύτιμη.

Έτσι λοιπόν τους αιώνες αυτούς η Αυτοκρατορία βρίσκεται σε υποχώρηση και άμυνα, αλλά τελικά θα επιβιώσει. Η μείωση της έκτασής της θα έχει ως αποτέλεσμα την εθνολογική συνοχή και το βαθμιαίο εξελληνισμό της.

## **A.2. Προς ένα νέο αρχιτεκτονικό τύπο**

Εκτός από τις νέες δυσμενείς ιστορικές συνθήκες, μία **λειτουργική αλλαγή** που θα σημειωθεί στο β' μισό του 6ου αι. στο τελετουργικό του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας είχε αντίκτυπο στην οργάνωση του χώρου του ναού (της βασιλικής). Άλλαξε η πορεία των δύο Εισόδων, μικρής και μεγάλης, της Θείας Λειτουργίας. Από το διακονικό, που βρισκόταν στη νότια πλευρά του νάρθηκα, ξεκινούσε με πομπή η μεταφορά του αγίου Ευαγγελίου στο Ιερό Βήμα δια μέσου του μεσαίου κλίτους και κατά μήκος του μακρού άξονα του ναού (μικρή Είσοδος). Αντιστοίχως από την πρόθεση, που βρισκόταν στη βόρεια πλευρά του νάρθηκα, ξεκινούσε η μεταφορά των Τιμίων Δώρων (άρτου και οίνου) στην Αγία Τράπεζα για το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας μέσω της ίδιας διαδρομής (μεγάλη Είσοδος). Στα μέσα περίπου του 6ου αι. μεταφέρθηκαν το διακονικό και η πρόθεση στο ανατολικό τμήμα του ναού εκατέρωθεν του Ιερού Βήματος. Από τη νέα θέση λοιπόν των δύο χώρων, των παραβημάτων, που απέκτησαν και αψίδα στα ανατολικά τους, πραγματοποιούνται πλέον οι δύο Είσοδοι. Από την πρόθεση στα βορειοανατολικά η μεγάλη και από το διακονικό στα νοτιοανατολικά η μικρή. Οι δύο Είσοδοι διαγράφουν τώρα κυκλική

<sup>2</sup> Μπούρας Χ.(1994) σ. 144, Concina E. (2009) σ. 87, 94.

<sup>3</sup> Νεράντζη-Βαρμάζη Β. (2007) σ. 83.

πορεία και όχι ευθύγραμμη κατά μήκος του ναού, δηλαδή προχωρούν από τα παραβήματα δια μέσου των πλαγίων κλιτών μέχρι τη μέση του ναού και στη συνέχεια στρέφονται προς το κεντρικό κλίτος και μέσω αυτού φτάνουν στο Ιερό Βήμα και στην αγία Τράπεζα. Η νέα αυτή πορεία απαιτούσε νέα διάταξη των πιστών, νέα οπτική, αλλά και νέα περίκεντρη οργάνωση του χώρου.

Οι ιστορικές συνθήκες, λοιπόν, και οι λειτουργικές αλλαγές δημιούργησαν νέες ανάγκες και τάσεις και αναζητήθηκαν αρχιτεκτονικές λύσεις που τελικά οδήγησαν σε ένα νέο αρχιτεκτονικό τύπο.

Η οικονομική δυσπραγία και η μείωση του πληθυσμού που επέφεραν οι συνεχείς πόλεμοι κατέστησαν ακατάλληλες τις τεράστιες και πολυτελείς παλαιοχριστιανικές βασιλικές και οδήγησαν σε **μείωση του μεγέθους των ναών**. Η λειτουργική αλλαγή της πορείας της μικρής και της μεγάλης Εισόδου από ευθύγραμμη σε κυκλική δημιούργησε αφ' ενός την ανάγκη για **περίκεντρη οργάνωση του χώρου** για μια νέα θεατρικότητα και οπτική που απαιτούσε η νέα διάταξη του εκκλησιάσματος και αφ' ετέρου για την οπτική ενοποίηση του χώρου, πράγμα που δεν ευνοούσε η παλιά δρομικότητα του ναού ούτε οι τεράστιοι μακρόστενοι πεσσοί και οι πολυάριθμοι κίονες της ιουστινιάνειας βασιλικής. Τέλος θεολογικοί – δογματικοί και διδακτικοί λόγοι, που ταυτίζουν το ναό με το κοσμοείδωλο, οδηγούσαν στην τάση να αποτυπωθεί αυτό στη μορφολογία του ναού.<sup>4</sup> Δηλαδή οι χώροι του ναού αντανακλούν το χριστιανικό σύμπαν, όπως ο τρούλλος, που συμβολίζει τον ουράνιο θόλο και τον επουράνιο κόσμο, ενώ ο τετράγωνος χώρος του κυρίως ναού, στον οποίον εγγράφεται ο σταυρός, ταυτίζεται με τη γη, τον ορατό κόσμο. Η αντίληψη αυτή ωθούσε στον τονισμό του κατακόρυφου άξονα και σε μια υποτακτική και κλιμακωτή διάταξη των χώρων του ναού. Το ίδιο θα αποτυπωθεί μετά την Εικονομαχία και στο εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού.

Μετά λοιπόν την τελική σύνθεση και κορύφωση της παλαιοχριστιανικής ναοδομίας (4ος – 6ος αι.) σε ένα ναό μοναδικό, **την Αγία Σοφία του Ιουστινιανού** στην Κωνσταντινούπολη, θα ξεκινήσει η εξελικτική διαδικασία προς ένα νέο αρχιτεκτονικό τύπο που ανταποκρινόταν στις ανάγκες των νέων ιστορικών συνθηκών αλλά και των λειτουργικών αλλαγών που είχαν συμβεί. Η εξέλιξη αυτή θα καταλήξει μετά από δύομισι περίπου αιώνες μεταβατικού μετασχηματισμού στην τελική διαμόρφωση του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο ναού, ο οποίος με τις

<sup>4</sup> Delvoye Ch. (1988) σ. 79-80.

παραλλαγές του κυριάρχησε κατά τη Μεσοβυζαντινή και Υστεροβυζαντινή περίοδο στη βυζαντινή ναοδομία.

Η εξελικτική αυτή πορεία πραγματοποιήθηκε **μέσω δύο διαδρομών**. Για την Κωνσταντινούπολη και την ευρύτερη γεωγραφική περιοχή επιρροής της, με αφετηρία την ιουστινιάνεια βασιλική με τρούλλο και ενδιάμεσο σταθμό την τρουλλαία βασιλική μεταβατικού τύπου θα καταλήξει τελικά στα τέλη του 8ου αι. με αρχές 9ου αι. στον πλήρως διαμορφωμένο σύνθετο τετρακίονιο σταυροειδή εγγεγραμμένο με τρούλλο ναό. Για τον ελλαδικό χώρο μέσα από το συνδυασμό της τρίκλιτης θολωτής βασιλικής με τον αρχιτεκτονικό τύπο του ελεύθερου σταυρού που θα οδηγήσει αρχικά στον τύπο του ελλαδικού μεταβατικού σταυροειδούς εγγεγραμμένου και τελικά, με πρότυπο τον ναό της Παναγίας του Οσίου Λουκά στο σύνθετο τετρακίονιο σταυροειδή εγγεγραμμένο και στις απλούστερες ελλαδικές παραλλαγές του, στους απλούς δικιόνιους και τετρακίονιους σταυροειδείς εγγεγραμμένους με τρούλλο ναούς στα τέλη του 10ου και αρχές 11ου αι. Η πορεία στον ελλαδικό χώρο θα είναι χρονικά μακρύτερη λόγω της παράτασης των δυσμενών ιστορικών συνθηκών (οι επιδρομές, οι αναστατώσεις και η ανασφάλεια σ' αυτό τον χώρο θα κρατήσουν μέχρι τα τέλη του 10ου αι. ), αλλά και λόγω γεωγραφικής θέσης (πιο μακριά από την Πρωτεύουσα και τις νέες εξελίξεις).

### **A.3. Η εξέλιξη στην Κωνσταντινούπολη και τον χώρο ακτινοβολίας της**

Στην Κωνσταντινούπολη και στην ευρύτερη σφαίρα επιρροής της, που προηγήθηκε στις εξελίξεις, εφαρμόστηκαν οι αρχιτεκτονικές λύσεις οι οποίες οδήγησαν από την ιουστινιάνεια τρουλλαία βασιλική του 6ου αι. στην **τρουλλαία βασιλική μεταβατικού τύπου** του 7ου και 8ου αι. που ήταν και η γέφυρα προς τον σταυροειδή εγγεγραμμένο με τρούλλο ναό. Οι σημαντικότερες αλλαγές συνοψίζονται στις παρακάτω:

1. Η τρουλλαία βασιλική μεταβατικού τύπου έχει την πρόθεση και το διακονικό στο ανατολικό τμήμα του ναού εκατέρωθεν του Ιερού Βήματος και σχηματίζεται αυτοτελές τριμερές Ιερό Βήμα με τρεις αγίδες (τα παραβήματα είναι ακόμα μεγάλα).
2. Η νέα κυκλική πορεία της μεγάλης και μικρής Εισόδου θα δημιουργήσει τάση για μείωση του μήκους του κυρίως ναού και για τετραγωνισμό του χώρου.

3. Τον τετραγωνισμό του χώρου ακολουθούν και οι πεσσοί οι οποίοι από επιμήκεις τείνουν να τετραγωνιστούν και αυτοί παραμένοντας όμως ογκώδεις.
4. Αντιστοίχως οι αβαθείς καμάρες (σχεδόν τόξα) βόρεια και νότια και οι βαθύτερες ανατολικά και δυτικά που στηρίζουν τον τρούλλο θα βαθύνουν και θα γίνουν καμάρες με ίσο βάθος σχηματίζοντας ισοσκελή σταυρό. Με αυτόν τον τρόπο η στέγαση του κεντρικού τμήματος του ναού γίνεται με τις τέσσερις καμάρες του σταυρού και τον μεγάλο ακόμα τρούλλο στη διασταύρωσή τους. Έτσι λοιπόν η μεταβατική τρουλλαία βασιλική αποκτά βασικά σταυροειδή χαρακτήρα.

Οι γενικές αναλογίες του ναού παραμένουν βαριές με μεγάλο τρούλλο πάνω σε χαμηλό τετράγωνο συνήθως τύμπανο.

Είναι βέβαιο ότι ο νέος τύπος της μεταβατικής τρουλλαίας βασιλικής διαμορφώθηκε αρχικά στην Κωνσταντινούπολη. Τα λίγα μνημεία της όμως αυτής της περιόδου έχουν αλλοιωθεί ή καταστραφεί. Γι' αυτό το λόγο δύο από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η Κοίμηση της Θεοτόκου στη Νίκαια της Βιθυνίας και η Αγία Σοφία της Θεσσαλονίκης σε περιοχές που βρίσκονται στην άμεση σφαίρα επιρροής της Κωνσταντινούπολης. Στα δύο αυτά μνημεία αναγνωρίζονται όλες οι παραπάνω αλλαγές αλλά και κάποιες ακόμα εξελίξεις που πλησιάζουν περισσότερο προς τον σταυροειδή εγγεγραμμένο με τρούλλο ναό.

**Η Κοίμηση της Θεοτόκου στη Νίκαια της Βιθυνίας** ίσως είναι το παλαιότερο παράδειγμα μεταβατικής τρουλλαίας βασιλικής. Χρονολογήθηκε αρχικά στο γύρισμα του 7ου προς τον 8ο αι. *Terminus ante quem* φαίνεται να είναι η αρχή της Εικονομαχίας (726), αφού στην αψίδα αντικαταστάθηκε η παλαιότερη ψηφιδωτή παράσταση της Παναγίας με τον εικονομαχικό σταυρό, ο οποίος με τη σειρά του μετά το 843 αντικαταστάθηκε με την παράσταση της όρθιας Βρεφοκρατούσας. Παρατηρήσεις όμως του Cyril Mango για την τοιχοποιία του χρονολογούν το ναό ένα αιώνα παλαιότερα (π. 600). Τη χρονολόγηση αυτή θα ενισχύσουν και στοιχεία μορφολογίας. Ο ναός σήμερα είναι κατεστραμμένος, αφού πυρπολήθηκε και κατεδαφίστηκε το 1922 κατά την Μικρασιατική Καταστροφή. Όμως φωτογραφίες του μνημείου και παλαιότερες μελέτες αλλά και τα σωζόμενα ερείπιά του επιτρέπουν την αποκατάσταση της κάτοψης του και τη σχεδιαστική του αναπαράσταση.<sup>5</sup>

Ο ναός διαθέτει όλα τα στοιχεία της μεταβατικής τρουλλαίας βασιλικής, όπως σημειώθηκαν παραπάνω. Πιο συγκεκριμένα το κεντρικό κλίτος του ναού ορίζεται

<sup>5</sup> Γκιολές Ν. (1992) σ. 23.



από τέσσερις τετράγωνους (και όχι πια επιμήκεις) ογκώδεις πεσσούς. Οι πεσσοί στηρίζουν τέσσερις ισοβαθείς καμάρες που σχηματίζουν σταυρό και ανέχουν τον τρούλλο που καλύπτει το κεντρικό τμήμα του ναού. Το μεσαίο κλίτος χωρίζεται από τα πλάγια με τοξωτά ανοίγματα τα οποία σχηματίζονται από δύο ζεύγη μικρών πεσσών. Τα πλάγια κλίτη και ο νάρθηκας που στεγάζονται με στέγη χαμηλότερη από αυτή του κεντρικού πυρήνα μοιάζουν να δημιουργούν ένα περίστωο. Υπερώα δεν υπήρχαν. Τα μεγάλα ακόμα παραβήματα (σαν τα παλαιοχριστιανικά παστοφόρια), που διατηρούν ακόμα μια αυτοτέλεια, δημιουργούν τριμερές Ιερό με ημιεξαγωνικές ασίδες οι οποίες προσαρμόζονται ομαλά και εντάσσονται στο τετράγωνο του ναού. Εξωτερικά τα παραβήματα στεγάζονται με τρουλλίσκους χαμηλότερα από την κεντρική ασίδα. Ο δωδεκάπλευρος τρούλλος, αποτέλεσμα αναστήλωσης των νεότερων χρόνων, στηρίζεται σε τετράγωνο τύμπανο. Γενικά οι στέγες των επιμέρους τμημάτων του ναού παρουσιάζουν κλιμάκωση στο ύψος και καθιστούν φανερή την εσωτερική διάταξη του ναού αναδεικνύοντας τον σταυροειδή χαρακτήρα του.

Το καλύτερο παράδειγμα μεταβατικής τρουλλαίας βασιλικής με πολλές όμως μεταγενέστερες επεμβάσεις αποτελεί ο ναός της **Αγίας Σοφίας της Θεσσαλονίκης**. Ο ναός χτίστηκε πάνω σε τεραστίων διαστάσεων παλαιοχριστιανική βασιλική που φαίνεται ότι καταστράφηκε από τους σεισμούς των αρχών του 7ου αι. Η αρχική χρονολόγηση του ναού τον τοποθετούσε στην περίοδο της Εικονομαχίας (8ος /9ος αι.). Όμως νεότερα στοιχεία κατεβάζουν τη χρονολόγηση στις πρώτες δεκαετίες του 7ου αι. (λίγο πριν το 630 κατά την Κ. Θεοχαρίδου<sup>6</sup>). Ο κυρίως ναός αποτελείται από τον κεντρικό σταυρικό πυρήνα του οποίου το κεντρικό τετράγωνο καλύπτεται από τον τρούλλο. Το κεντρικό τετράγωνο του ναού ορίζεται από τέσσερις πεσσούς και χωρίζεται από τα πλάγια κλίτη με μικρούς πεσσούς που εναλλάσσονται με κίονες. Ο ναός έχει έντονη τάση για τετραγωνισμό, γεγονός που δίνει μεγαλύτερο βάθος στις καμάρες χωρίς όμως να είναι και ισοβαθείς. Η δυτική καμάρα είναι βαθύτερη από τις άλλες, αλλά και η ανατολική είναι μεγαλύτερη από τη βόρεια και νότια, τονίζοντας ελαφρώς τον κατά μήκος άξονα του ναού, χωρίς αυτό να θεωρείται δείγμα αρχαϊσμού, αλλά να οφείλεται στην επίδραση της προϋπάρχουσας βασιλικής. Αντιθέτως στο ναό της Νίκαιας οι καμάρες ήταν ισοβαθείς.

Το στοιχείο όμως που σε σημαντικό βαθμό δείχνει προχωρημένη εξέλιξη του μνημείου σε σχέση με αυτό της Νίκαιας είναι οι τέσσερις ογκώδεις πεσσοί οι οποίοι διαλύονται με τοξωτά ανοίγματα και γίνονται προάγγελοι των λεπτών κίωνων που θα

---

<sup>6</sup> Θεοχαρίδου Κ. (1994) σ 196-197.

τους αντικαταστήσουν στον σταυροειδή εγγεγραμμένο με τρούλλο ναό. Στη θέση των τεραστίων πεσσών θα δημιουργηθούν τα μικρά γωνιακά διαμερίσματα που εμφανίζονται και στην Αγία Σοφία σε στοιχειώδη μορφή στους δυτικούς πεσσούς και στεγάζονται με σταυροθόλια (χαρακτηριστικό Κωνσταντινούπολης). Το στοιχείο της διάλυσης των τεραστίων πεσσών δείχνει ότι η Αγία Σοφία είναι πιο εξελιγμένος ναός από την Κοίμηση της Θεοτόκου της Νίκαιας και μπορεί να χρονολογηθεί μετά από αυτήν, παρόλο που οι καμάρες του σταυρού στη Νίκαια είναι ισοβαθείς και η συγχώνευση των παραβημάτων στο τετράγωνο του ναού είναι ομαλότερη.

Στην Αγία Σοφία τα πλάγια κλίτη επικοινωνούν ελεύθερα με τον νάρθηκα και δημιουργούν μαζί ένα περίστωο γύρω από τον κεντρικό πυρήνα του ναού. Στον όροφο επαναλαμβάνεται η διάταξη του περιστώου και σχηματίζονται υπερώα.

Το Ιερό Βήμα είναι τριμερές με ημιεξαγωνική κεντρική ασίδα και ημικυκλικές στα παραβήματα. Τα παραβήματα είναι έκκεντρα σε σχέση με τον άξονα των πλαγίων κλιτών και δεν έχουν τόσο καλή ενσωμάτωση στον ναό όσο εκείνα της Νίκαιας. Όμως είναι αρκετά μικρότερα και έχουν αρχίσει να εξελίσσονται προς τα ακόμα μικρότερα των μεσοβυζαντινών χρόνων. Ο τρούλλος στηρίζεται σε ένα πρώτο πολύ χαμηλό κυλινδρικό τύμπανο και στη συνέχεια σε ένα μεγαλύτερο τετράγωνο τύμπανο.

Τέλος η κλιμάκωση των στεγών σε ύψος και η ανάδειξη του σταυροειδούς χαρακτήρα του ναού στην Αγία Σοφία της Θεσσαλονίκης δεν είναι πια ορατά λόγω μετασκευών κατά την Τουρκοκρατία (ανύψωση στεγών στα πλάγια κλίτη). Έτσι το μνημείο αποκτά βαρύτερες αναλογίες λόγω του σχεδόν κυβικού του σχήματος. Σε κάθε περίπτωση όμως αποπνέει την μεγαλοπρέπεια της αυτοκρατορικής αρχιτεκτονικής που τη συνδέει άμεσα με τη Βασιλεύουσα.

Η μεταβατική τρουλλαία βασιλική του 7ου/ 8ου αι. της Κωνσταντινούπολης και της περιοχής της με πλέον χαρακτηριστικά παραδείγματα την Κοίμηση της Θεοτόκου της Νίκαιας και την Αγία Σοφία της Θεσσαλονίκης είναι η γέφυρα στην εξελικτική διαδικασία που οδήγησε από την ιουστινιάνεια τρουλλαία βασιλική του 6ου αι. στο νέο αρχιτεκτονικό τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο ναού τον 8ο / 9ο αι. Η τρουλλαία βασιλική του 7ου/8ου αι. ανήκει στην μεγάλης κλίμακας αρχιτεκτονική και προοριζόταν για μεγάλο πλήθος πιστών (ως καθεδρικοί ναοί ή μεγάλα προσκυνήματα). Θα επιβιώσει με λίγα παραδείγματα μέχρι τον 11ο /12ο αι. (π.χ. Kalenderhane camii 12ος αι. και Gull camii 1100 στην Κωνσταντινούπολη). Όμως αυτός ο τύπος με τους τεράστιους πεσσούς θα συνιστά πλέον αρχαϊσμό.

Η άμεση καταγωγή λοιπόν του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο ναού από τη μεταβατική τρουλλαία είναι η κυρίαρχη άποψη παρόλο που δεν είναι η μοναδική. Όπως φαίνεται, ο κεντρικός πυρήνας του νέου ναού είχε ήδη διαμορφωθεί στη μεταβατική τρουλλαία, δηλαδή ο σταυρικός πυρήνας με τον τρούλλο και οι θολοσκεπείς χώροι που διαμορφώθηκαν εντός των διαλυμένων πεσσών ( παράδειγμα η Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης) και μετασχηματίστηκαν στα γωνιακά διαμερίσματα του σταυροειδούς εγγεγραμμένου.<sup>7</sup> **Το τελικό βήμα για τον μετασχηματισμό** στον νέο αρχιτεκτονικό τύπο θα το προκαλέσει η ανάγκη για μικρότερης κλίμακας αρχιτεκτονική που θα οδηγήσει στην αντικατάσταση των τεραστίων πεσσών με τέσσερα λεπτά στηρίγματα, κίονες. Αυτή η αλλαγή των πεσσών με κίονες θα είναι καθοριστική και θα συμπαρασύρει στην μικρότερη κλίμακα μεγέθους όλα τα μέρη του ναού (τρούλλος, καμάρες σταυρού, γωνιακά διαμερίσματα). Δύο είναι οι βασικές διαφορές<sup>8</sup> του σταυροειδούς εγγεγραμμένου από τη μεταβατική τρουλλαία: η αλλαγή στην κλίμακα, δηλαδή το πολύ μικρότερο μέγεθος του νέου τύπου ναού (π.χ. η Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης καλύπτει επιφάνεια 900 τ. μ. , ενώ η Μονή Λιβός μόλις 115 τ.μ.)<sup>9</sup> και η διαφορά στις αναλογίες των δύο τύπων ναού. Σε αντίθεση με τις βαριές αναλογίες της μεταβατικής τρουλλαίας ο νέος τύπος χαρακτηρίζεται από τις ελαφρές, ραδινές αναλογίες του με τον τονισμό του καθ' ύψος άξονα και τον μικρής διαμέτρου τρούλλο με το χαρακτηριστικά ψηλότερο τύμπανο. Ας σημειωθεί εδώ ότι στη τυπολογία του νέου ναού με την υποτακτική διάταξη των τμημάτων του στον κατακόρυφο άξονα αποτυπώνεται το χριστιανικό κοσμοείδωλο<sup>10</sup> και στο εικονογραφικό του πρόγραμμα η ουράνια ιεραρχία.

Ο νέος αρχιτεκτονικός τύπος που προέκυψε, **ο σύνθετος τετρακίονιος** σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο, χαρακτηρίζει την αρχιτεκτονική της Κωνσταντινούπολης και την περιοχή της καλλιτεχνικής επιρροής της. Στη συγκεκριμένη παραλλαγή του τύπου (σύνθετος τετρακίονιος) ο ναός αποτελείται από δύο τμήματα<sup>11</sup>: το πρώτο είναι ο κυρίως ναός , δηλαδή **ο σταυρικός πυρήνας** του κτίσματος που εγγράφεται σε τετράγωνο και αποτελείται από εννέα επιμέρους τμήματα και γι' αυτό ονομάζεται εννεαμερής (ο τρούλλος, οι τέσσερις καμάρες – κεραίες του σταυρού, και τα τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα), το δεύτερο είναι **το**

---

<sup>7</sup> Krautheimer R. (1998) σ. 418.

<sup>8</sup> Krautheimer R. (1998) σ. 418.

<sup>9</sup> Krautheimer R. (1998) σ. 420.

<sup>10</sup> Krautheimer R. (1998) σ. 420-21.

<sup>11</sup> Γκιολές Ν. (1992) σ. 117, Krautheimer R.(1998) σ. 416.

**αυτοτελές, τριμερές Ιερό Βήμα** το οποίο προστίθεται στην ανατολική πλευρά του κυρίως ναού και αποτελείται από έναν χωριστό στενόμακρο τριμερή χώρο στον οποίον εφάπτονται οι τρεις αψίδες, του κυρίως Ιερού Βήματος και των παραβημάτων. Αντίθετα στις πιο συνηθισμένες παραλλαγές του ελλαδικού χώρου (απλός τετρακίονιος και δικιόνιος) οι αψίδες του Ιερού εφάπτονται απευθείας στον κυρίως ναό χωρίς τη μεσολάβηση του ορθογώνιου στενόμακρου χώρου.

**Ο τόπος και ο χρόνος** της πρώτης εμφάνισης του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο ναού, σύμφωνα με την άποψη του Cyril Mango<sup>12</sup>, είναι, στην ευρύτερη περιοχή της Κωνσταντινούπολης, το μεγάλο μοναστικό κέντρο στην Τρίγλεια της Βιθυνίας, στη νότια ακτή της θάλασσας του Μαρμαρά στα τέλη του 8ου αι. Στις μοναστικές κοινότητες της περιοχής τα καθολικά δύο μονών ακολουθούν την αρχιτεκτονική του νέου τύπου: το πρώτο είναι του **Αγίου Ιωάννη της Πελεκητής**. Αν και ερειπωμένο σήμερα, το σωζόμενο ανατολικό τμήμα του καθολικού δείχνει ότι πρόκειται για σύνθετο τετρακίονιο σταυροειδή εγγεγραμμένο, χρονολογούμενο στα τέλη του 8ου αι. Πολύ καλύτερη εικόνα του σταυροειδούς εγγεγραμμένου στην παραλλαγή και πάλι του σύνθετου τετρακίονιου παρέχει μια καλά σωζόμενη εκκλησία που είναι γνωστή σήμερα ως **Fatih camii** που χρονολογείται γύρω στο 800 (780 – 813). Ίσως πρόκειται για το καθολικό της Μονής Τριγλείας.

Το μειωμένο μέγεθος του νέου αρχιτεκτονικού τύπου και ο ενοποιημένος χώρος του, καθώς και τα ίδια τα μνημεία που ερευνήθηκαν συνηγορούν στο συμπέρασμα ότι ο **μοναχισμός** και η μοναστηριακή αρχιτεκτονική πρέπει να είχαν σημαντική συμβολή στην επινόηση και τη διαμόρφωσή του. Οι μοναστικές κοινότητες αφενός αποτελούνταν από περιορισμένο αριθμό μελών, στοιχείο που εξηγεί το μικρό μέγεθος του νέου αρχιτεκτονικού τύπου και αφετέρου δεν είχαν την ανάγκη για σαφή αρχιτεκτονικό χωρισμό των τμημάτων του ναού (όπως π. χ. στις βασιλικές) αφού το εκκλησίασμα ήταν του ίδιου φύλου. Πολύ πιθανόν λοιπόν ο αρχιτεκτονικός τύπος να δημιουργήθηκε αρχικά για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες μοναστηριών. Ο μοναχισμός, ο οποίος τον 9ο αι. γνωρίζει νέα ακμή, υπήρξε βασική δομή του βυζαντινού κόσμου με μεγάλη επίδραση σε όλους τους τομείς της ζωής. Εξάλλου οι ηγετικές μορφές του μοναχισμού ήταν από τις κορυφαίες πνευματικές προσωπικότητες του Βυζαντίου.

Στο τέλος λοιπόν του 8ου αι., όπως συνηγορούν η τυπολογία των σωζόμενων μνημείων αλλά και οι γραπτές πηγές, εμφανίζεται στις μοναστικές κοινότητες της Βιθυνίας ο τύπος του πλήρως διαμορφωμένου σταυροειδούς εγγεγραμμένου και

<sup>12</sup> Mango C. – Sevcenko I. (1973) σ.235 κ.ε., Mango C. (1976) σ. 178 κ.ε.

μάλιστα στην παραλλαγή του σύνθετου τετρακιόνιου που θα χαρακτηρίσει στη συνέχεια την κωνσταντινοπολίτικη σχολή.

#### **A.4. Η εξέλιξη στον ελλαδικό χώρο**

Την ίδια εποχή, στο β' μισό του 8ου αι., στον ελλαδικό χώρο ξεκίνησαν οι πειραματισμοί που έδωσαν τις πρώτες παραλλαγές του σταυροειδούς εγγεγραμμένου. Όμως η πλήρης διαμόρφωση του αρχιτεκτονικού τύπου θα ολοκληρωθεί στο β' μισό του 10ου αι. Η εξέλιξη προς το νέο τύπο ναού δεν έγινε μέσω της τρουλλαίας βασιλικής, όπως στην Κωνσταντινούπολη, αλλά ακολούθησε διαφορετική διαδρομή. Η αφετηρία της εξέλιξης προς τον σταυροειδή εγγεγραμμένο στην Ν. Ελλάδα ήταν ο συνδυασμός του αρχιτεκτονικού τύπου του ελεύθερου σταυρού με την τρίκλιτη θολωτή βασιλική.<sup>13</sup> Από το συνδυασμό αυτό προέκυψε **ο τύπος του ελλαδικού μεταβατικού σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού** ο οποίος ήταν η σημαντικότερη και πιο διαδεδομένη από τις παραλλαγές του σταυροειδούς εγγεγραμμένου πριν από την πλήρη διαμόρφωσή του στον ελλαδικό χώρο.

Τα βασικά γνωρίσματα του ελλαδικού μεταβατικού σταυροειδούς είναι <sup>14</sup>:

**A.** ότι οι βαρείς, διαμήκεις τοίχοι ή οι τοιχοπεσσοί (που προέρχονται από τον αρχιτεκτονικό τύπο του ελεύθερου σταυρού) χωρίζουν τα τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα από το χώρο της κατά μήκος κεραίας του σταυρού αφήνοντας από μία μικρή δίοδο επικοινωνίας μεταξύ τους,

**B.** οι ίδιοι τοίχοι του σταυρικού πυρήνα του ναού φέρουν τις καμάρες στις οποίες στηρίζεται ο τρούλλος του ναού (και όχι σε πεσσούς, όπως στις μεταβατικές τρουλλαίες βασιλικές της Κωνσταντινούπολης),

**Γ.** οι αγίδες του Ιερού συνάπτονται απευθείας στον κυρίως ναό χωρίς να παρεμβάλλεται ο ιδιαίτερος ορθογώνιος χώρος για το Ιερό που υπήρχε στις μεταβατικές τρουλλαίες βασιλικές και στο σύνθετο τετρακιόνιο σταυροειδή εγγεγραμμένο της Κωνσταντινούπολης, και

<sup>13</sup> Βοκοτόπουλος Π. (1992<sup>2</sup>) σ. 117, Γκιολές Ν. (1992) σ. 109.

<sup>14</sup> Βοκοτόπουλος Π. (1992<sup>2</sup>) σ. 117.

Δ. τα γωνιακά διαμερίσματα στεγάζονται με καμάρες που έχουν παράλληλη διεύθυνση με τον κατά μήκος άξονα του ναού (τα γωνιακά διαμερίσματα και οι καμάρες αυτές έχουν προέλευση από την τρίκλιτη θολωτή βασιλική).

Κατά την εξέλιξη του αρχιτεκτονικού τύπου επήλθε σταδιακά διάλυση των τοίχων του σταυρού που χαρακτήριζαν τον μεταβατικό ελλαδικό και αντικαταστάθηκαν τελικά από λεπτούς πεσσούς ή κίονες με αποτέλεσμα την ενοποίηση του χώρου του ναού. Από αυτήν την αλλαγή θα προέλθουν ο ελλαδικός απλός τετρακίονιος και ο απλός δικίονιος σταυροειδής εγγεγραμμένος στα τέλη του 10ου αι.<sup>15</sup>

Ο ελλαδικός μεταβατικός σταυροειδής εγγεγραμμένος που τον συναντάμε κυρίως στη Ν. Ελλάδα και τα νησιά εμφανίζεται κατά τον 8ο αι. Η ακμή του συμπίπτει με τον 9ο (π.χ. Παναγία Σκριπού) και 10ο αι. (π.χ. Παναξιώτισσα Γαυρολίμνης). Από τα μέσα του 10ου αι. οι μεταβατικοί θα κτίζονται παράλληλα με τους πλήρως διαμορφωμένους σταυροειδείς ελλαδικούς ναούς και θα επιβιώσουν με σποραδικά παραδείγματα συνήθως επαρχιακά μέχρι τα τέλη του 11ου αι. Ο καθηγητής Π. Βοκοτόπουλος παρατήρησε ότι οι ελλαδικοί ναοί από τον 8ο μέχρι και τον 10ο αι. χαρακτηρίζονται από ενότητα στον αρχιτεκτονικό τύπο, στην οικοδομική τεχνική - τοιχοποιία και στην μορφολογία και υποστηρίζει ότι θα μπορούσαμε να μιλάμε για «προελλαδική σχολή», προδρομική της γνωστής ελλαδικής σχολής του 11ου – 12ου αι.<sup>16</sup> Η παρατήρηση για διακριτή προελλαδική σχολή ενισχύεται και από τη διαφορετική εξελικτική πορεία προς τον σταυροειδή εγγεγραμμένο που ακολούθησε ο ελλαδικός χώρος σε σχέση με την Πρωτεύουσα.

Η ενότητα της «προελλαδικής σχολής»<sup>17</sup> ως προς τον αρχιτεκτονικό τύπο διαπιστώνεται από την τάση προτίμησης προς τους μεταβατικούς σταυροειδείς. Ως προς τη μορφολογία χαρακτηρίζονται από την ενιαία επιφάνεια, την απλή και σαφή διάρθρωση των όγκων και την ευθεία γραμμή. Ο τρούλλος είναι ψηλός, βαρύς και κυλινδρικός, οι τέσσερις καμάρες –κεραίες του σταυρού διαγράφονται με σαφήνεια εσωτερικά και εξωτερικά, οι αψίδες του Ιερού Βήματος είναι ημικυκλικές, τα ανοίγματα λίγα και μικρά και οι στέγες με κλιμακωτή διαφορά ύψους.

<sup>15</sup> Βοκοτόπουλος Π. (1992<sup>2</sup>) σ. 117-8, 205, Γκιολές Ν. (1992) σ. 109.

<sup>16</sup> Βοκοτόπουλος Π. (1992<sup>2</sup>) σ. 205.

<sup>17</sup> Βοκοτόπουλος Π. (1992<sup>2</sup>) σ. 205.

Η τοιχοδομία χαρακτηρίζεται από αδρά λαξευμένες πέτρες και κομμάτια πλίνθων στους αρμούς που προοδευτικά γίνονται πιο κανονικά και διακοσμητικά.

Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος τον 8ο και 9ο αι. είναι ανύπαρκτος. Εξαιρέση η πρώτη εμφάνιση οδοντωτής ταινίας στην Σκριπού (873-874). Κεραμοπλαστικός διάκοσμος εμφανίζεται το β' μισό του 10ου αι. αποτελούμενος από γράμματα ελληνικά και γεωμετρικά θέματα.

Η «προελλαδική σχολή» θα διατηρηθεί για λίγο ακόμα διάστημα έως και τον 11ο αι., δηλαδή και μετά την εμφάνιση των πρώτων μνημείων της ελλαδικής σχολής (Παναγία του Οσίου Λουκά, β' μισό του 10ου αι.) και της μεγάλης επίδρασης που άσκησε με τα νέα χαρακτηριστικά της.<sup>18</sup>

Το πιο πρώιμο παράδειγμα ελλαδικού μεταβατικού σταυροειδούς εγγεγραμμένου που εμπίπτει στο χρονικό πλαίσιο της εξεταζόμενης περιόδου (565 – 843) είναι ο ναός της **Επισκοπής στην Ευρυτανία** (Κοίμηση Θεοτόκου) που πιθανόν να υπήρξε έδρα του επισκόπου Λιτζάς και Αγράφων. Ο ναός σήμερα βρίσκεται καταποντισμένος στα νερά της τεχνητής λίμνης των Κρεμαστών από το 1965. Ο ναός, πριν τη δημιουργία της λίμνης, βρισκόταν στην ανατολική όχθη του ποταμού Μέγδοβα (Ταυρωπού).

Γενικά η οικοδόμηση του μνημείου χαρακτηρίζεται από αδεξιότητα και ατολμία, βαριές αναλογίες και αρχαϊσμούς. Στον κυρίως ναό οι χαρακτηριστικοί τοίχοι του μεταβατικού τύπου, που στηρίζουν τις καμάρες και τον τρούλλο, χωρίζουν την ανατολική και δυτική καμάρα του σταυρού από τα γωνιακά διαμερίσματα με τα οποία επικοινωνούν με τέσσερις μικρές διόδους. Τα γωνιακά διαμερίσματα καλύπτονται με καμάρες παράλληλες με τον κατά μήκος άξονα του ναού. Δυτικά ο ναός έχει νάρθηκα στεγασμένο με ενιαία καμάρα και επικοινωνεί με τον κυρίως ναό με τρία ανοίγματα. Μπροστά από το νάρθηκα αποκαλύφθηκε θεμελίωση προπύλου. Για την τοιχοποιία του ναού χρησιμοποιήθηκαν κροκάλες από τον ποταμό Μέγδοβα με άτακτα τοποθετημένες πλίνθους ανάμεσά τους.

Στη διασταύρωση των καμαρών του σταυρού υψώνεται τρούλλος που έχει σχήμα ακανόνιστου κύκλου και στέγη κωνική. Είναι βαρύς με κυλινδρικό και ψηλό τύμπανο, όπως βαριές είναι και οι γενικές αναλογίες του ναού. Στα ανατολικά τρεις καμπύλες ασίδες εφαιπτόμενες άμεσα στον κυρίως ναό δημιουργούν το χώρο του

---

<sup>18</sup> Βοκοτόπουλος Π. (1992<sup>2</sup>) σ. 205.

Ιερού Βήματος το οποίο σχηματίζεται από την ανατολική καμάρα του σταυρού και τα γωνιακά διαμερίσματα ως παραβήματα χωρίς τη διαμεσολάβηση ορθογώνιου χώρου.

Ο ναός αρχικά είχε τρεις θύρες στην πρόσοψη, στη δυτική πλευρά, και μία στη νότια, στο τύμπανο της καμάρας του σταυρού. Μεταγενέστερα οι δύο πλάγιες θύρες της πρόσοψης τοιχίστηκαν, καθώς και η θύρα της νότιας πλευράς για να ανοιχτεί λίγο αργότερα μία άλλη στη νότια πλευρά λίγο δυτικότερα της αρχικής. Τα παράθυρα είναι λίγα και μικρά. Είναι δε όλα μονόλοβα εκτός από της κεντρικής αφίδας που είναι δίλοβο. Στον τρούλλο ανοίγονται τέσσερα παράθυρα σύμφωνα με τους άξονες του ναού.

Οι στέγες των επιμέρους τμημάτων του ναού, των κεραιών του σταυρού και των γωνιακών διαμερισμάτων, δεν παρουσιάζουν έντονη κλιμάκωση στο ύψος. Η στέγη του νάρθηκα είναι μονόρρυτη, ενώ της αφίδας του Ιερού Βήματος είναι βαθμιδωτή. Η κάλυψη των στεγών έγινε με σχιστολιθικές πλάκες.

Τα στοιχεία που τονίζουν την αρχαιότητα του ναού είναι οι βαρείς τοίχοι, τα μικρά ανοίγματα, το σύνθρονο στην κεντρική αφίδα του Ιερού με τον επισκοπικό θρόνο (στοιχεία παλαιοχριστιανικά) και οι ατελείς χαράξεις.<sup>19</sup> Την αδεξιότητα και την έλλειψη σιγουριάς του «αρχιτέκτονα» φανερώνουν οι πέντε παραστάδες σε καθεμιά από τις πλάγιες εξωτερικές πλευρές για να ενισχύσουν στατικά το κτίσμα αλλά και οι τέσσερις χαμηλές αντηρίδες στις αφίδες του Ιερού.

Το μνημείο χρονολογείται στο β' μισό του 8ου αι. ή στο α' μισό του 9ου αι. λόγω των αρχαϊκών (παλαιοχριστιανικών) χαρακτηριστικών και της γενικής έλλειψης κεραμοπλαστικού και γλυπτικού διακόσμου. Στο μνημείο βρέθηκαν τοιχογραφίες σε τρία στρώματα (του 9ου, 11ου, και 13ου αι. ). Στις τοιχογραφίες του αρχαιότερου στρώματος βρέθηκαν ανεικονικά εικονομαχικά θέματα που συνηγορούν και αυτά στην παραπάνω χρονολόγηση.<sup>20</sup>

---

<sup>19</sup> Μπούρας Χ. (2001) σ.62.

<sup>20</sup> Βοκοτόπουλος Π. (1992<sup>2</sup>) σ. 69-74.



## **ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄ . Η μεσοβυζαντινή περίοδος (843 – 1204)**

### **Β.1. Το ιστορικό πλαίσιο**

Κατά την προηγούμενη περίοδο (7ος – 9ος αι.) το Βυζάντιο στρατιωτικά βρέθηκε σε άμυνα και υποχώρηση και εσωτερικά συγκλονίστηκε από την Εικονομαχία. Όμως έδωσε με επιτυχία έναν αγώνα επιβίωσης, παρόλες τις εδαφικές απώλειες, και με την οριστική αναστήλωση των εικόνων (843) ξεπέρασε τη βαθιά και πολυεπίπεδη κρίση της Εικονομαχίας έχοντας προσδιορίσει και την πολιτιστική του ταυτότητα (Ανατολή ή Δύση).

Στη μεσοβυζαντινή περίοδο (843 – 1204) η Αυτοκρατορία έφτασε στη μεγάλη ακμή της με τη δυναστεία των Μακεδόνων (867 -1056). Από τα μέσα του 11ου αι., παρόλη την προσπάθεια αναδιοργάνωσης από τους Κομνηνούς (1081 – 1185), μια σειρά λαθών αλλά και η εμφάνιση νέων εχθρών και ανταγωνιστών οδήγησε βαθμιαία στην υπονόμευση της ισχύος του κράτους και την καταστροφική άλωση του 1204.

Προοίμιο της μεγάλης ακμής, πριν από τους Μακεδόνες, ήταν η βασιλεία του τελευταίου αυτοκράτορα της δυναστείας από το Αμόριο, του Μιχαήλ του Γ΄ (842 - 867). Ο κουροπαλάτης Βάρδας, θείος και επίτροπος του ανήλικου Μιχαήλ, είχε αποφασιστικής σημασίας συμβολή στην ανάκαμψη του κράτους, καθώς διαχειρίστηκε τις δημόσιες υποθέσεις. Στα χρόνια του Μιχαήλ, αφού θα κλείσει το ζήτημα της Εικονομαχίας με πρωτοβουλία της μητέρας του Θεοδώρας (843), θα αρχίσει η αντεπίθεση κατά των Αράβων (859), αλλά και η αρχή της πνευματικής αναγέννησης με την ίδρυση της σχολής της Μαγναύρας υπό τη διεύθυνση του Λέοντος του Μαθηματικού. Ταυτόχρονα δημιουργήθηκε έντονο ενδιαφέρον για τα κλασικά γράμματα με κορυφαία πνευματική προσωπικότητα τον πατριάρχη Φώτιο. Το τεράστιο φιλολογικό και συγγραφικό του έργο συμπληρώθηκε από το μοναδικής σημασίας γεγονός του εκχριστιανισμού των Σλάβων της Μεγάλης Μοραβίας και των Βουλγάρων (863/864) που έγινε υπό τη φωτισμένη καθοδήγησή του.

Αυτά τα πρώτα σημάδια ανάκαμψης θα ενταθούν και θα κορυφωθούν στα επόμενα χρόνια της Μακεδονικής δυναστείας (867 – 1056). Οι Μακεδόνες βασιλείς για 150 περίπου χρόνια διασταύρωσαν νικηφόρα το ξίφος τους με τους εχθρούς της Αυτοκρατορίας, κυρίως τους Άραβες και τους Βουλγάρους. Τον 10ο αι. κατά τη

βασιλεία των λεγόμενων «ευκλεών σφετεριστών»<sup>21</sup> ανακατέλαβαν μεγάλο μέρος των ανατολικών επαρχιών που είχαν χάσει από τους Άραβες και κέρδισαν πάλι την κυριαρχία στην ανατολική Μεσόγειο.<sup>22</sup> Στα χρόνια του πιο ένδοξου αυτοκράτορα της δυναστείας, του Βασιλείου Β΄ (976 – 1025), εξουδετερώθηκε πλήρως η βουλγαρική απειλή του τσάρου Σαμουήλ. Το βουλγαρικό κράτος αποτέλεσε δύο νέα Θέματα της Αυτοκρατορίας (1018) και ο Δούναβης έγινε και πάλι το βόρειο σύνορό της.

Η άνθηση των γραμμάτων και ο κλασικισμός – γνωστός ως βυζαντινός Ουμανισμός – συνεχίστηκε τον 10ο αι. με σημαντική συμβολή και του λόγιου αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου και του επιτελείου του. Την ίδια εποχή (9ος /10ος αι.) οι αγώνες εναντίον των Αράβων θα τροφοδοτήσουν τα Δημοτικά Ακριτικά τραγούδια τα οποία με το ηρωικό περιεχόμενό τους θα οδηγήσουν στο πρώτο γραπτό έργο και στις απαρχές της Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας, στο Έπος του Βασιλείου Διγενή Ακρίτη (11ος αι.). Παράλληλα η Κωνσταντινούπολη αποτελεί πόλη πρότυπο και η πνευματική ακτινοβολία της, που απλώνεται σε όλη την ανατολική Ευρώπη και το σλαβικό κόσμο, επισφραγίζεται με τον εκχριστιανισμό των Ρώσων του Κιέβου στα χρόνια του Βασιλείου Β΄ (989).

Από τον 9ο αι. πραγματοποιείται η ανάκαμψη των πόλεων<sup>23</sup> στη Μ. Ασία. Στον ελλαδικό χώρο το φαινόμενο θα παρατηρηθεί από τα τέλη του 10ου αι., όταν θα εκλείψουν οι αραβικές<sup>24</sup> και βουλγαρικές<sup>25</sup> επιδρομές μετά τις στρατιωτικές επιτυχίες του Βυζαντίου. Αρκετές πόλεις θα επεκταθούν οικιστικά-πολεοδομικά (π.χ. Αθήνα) και η οικοδομική δραστηριότητα θα αυξηθεί χαρακτηριστικά. Ταυτόχρονα επιστρέφουν στις πόλεις οι οικονομικές δραστηριότητες, όπως το εμπόριο και η βιοτεχνία.

Τέλος οι Μακεδόνες βασιλείς φρόντισαν με τη νομοθεσία τους την κοινωνική ισορροπία προστατεύοντας την περιουσία των μικρών καλλιεργητών – στρατιωτών των Θεμάτων από τις αρπακτικές διαθέσεις της επαρχιακής αριστοκρατίας των Δυνατών,<sup>26</sup> εξασφαλίζοντας για το κράτος φορολογικά έσοδα και στρατό.

**Από τα μέσα του 11ου αι.** (δυναστείες Δουκών, 1059 - 1081 και Κομνηνών, 1081 -1185) η χαλαρότητα στη διοίκηση, η παραμέληση του στρατού και μια σειρά

<sup>21</sup> Ρωμανός Λεκαπηνός 920 – 944, Νικηφόρος Φωκάς 963 – 969, Ιωάννης Τσιμισκής 969 – 976.

<sup>22</sup> Ανακατάληψη Κρήτης 961, Κύπρου 965.

<sup>23</sup> Concina E. (2009) σ. 100-102.

<sup>24</sup> Μετά την ανακατάληψη της Κρήτης το 961 από τον Νικηφόρο Φωκά.

<sup>25</sup> Μετά τις νίκες του Βασιλείου Β΄ το 997 στον Σπερχειό και το 1014 στο Κλειδί.

<sup>26</sup> Βασιλείου Β΄, 1002 «Αλληλέγγυον».

από σοβαρά λάθη θα υπονομεύσουν την ισχύ και θεμελιώδεις δομές – θεσμούς του κράτους με ολέθρια τελικά αποτελέσματα.

Στρατιωτικά θα διαλυθεί βαθμιαία ο θεσμός των Θεμάτων<sup>27</sup> και ο εθνικός στρατός, ο αποτελούμενος από τους μικρούς καλλιεργητές, θα αντικατασταθεί με μισθοφορικό. Εκκλησιαστικά το μεγάλο και οριστικό Σχίσμα του 1054<sup>28</sup> με την Εκκλησία της Ρώμης δημιούργησε αγεφύρωτο χάσμα και εχθρότητα με τη λατινική Ευρώπη με βαρύτατες διπλωματικές και στρατιωτικές επιπτώσεις στο μέλλον. Τέλος στην οικονομία τα εμπορικά προνόμια που θα παραχωρηθούν αρχικά στη Βενετία<sup>29</sup> (1082) και στη συνέχεια και σε άλλες ιταλικές ναυτικές πόλεις<sup>30</sup> είχαν ως αποτέλεσμα να χάσει το Βυζάντιο την κυρίαρχη θέση του στο εμπόριο της Μεσογείου και τον διαμεσολαβητικό του ρόλο μεταξύ Αράβων και Δύσης.

Παράλληλα νέοι απειλητικοί εχθροί θα καταφέρουν καιρία πλήγματα στην Αυτοκρατορία. Στη Μ. Ασία οι Σελτζούκοι Τούρκοι, που ανανέωσαν την ορμή του Ισλάμ, με δύο νίκες τους με ένα αιώνα περίπου διαφορά, το 1071 στο Ματζικέρτ και το 1176 στο Μυριοκέφαλο θα εγκατασταθούν μόνιμα στη Μ. Ασία και θα στερήσουν από το Βυζάντιο το βασικό ζωτικό του χώρο. Την ίδια χρονιά της ήττας στο Ματζικέρτ (1071) οι Νορμανδοί θα στερήσουν οριστικά από το Βυζάντιο τα έτσι και αλλιώς μακρινά εδάφη της Κ. Ιταλίας. Η προσπάθεια λοιπόν των Κομνηνών για αναδιοργάνωση του κράτους κυρίως με τη διπλωματία θα πέσει στο κενό.

Στην αυλή των Κομνηνών<sup>31</sup> τον 11ο και 12ο αι. η λόγια κλασικίζουσα λογοτεχνική παραγωγή συνεχίζεται σε υψηλό επίπεδο (Μιχαήλ Ψελλός, Άννα Κομνηνή). Ταυτόχρονα λόγιοι συγγραφείς σε γλώσσα λαϊκή ή λαϊκότερη (σε μεγάλο βαθμό νεοελληνική) θα δώσουν τα πρώτα σπουδαία δείγματα της Μεσαιωνικής Δημόδους Λογοτεχνίας (Πτωχοπροδρομικά κ. α. ).

---

<sup>27</sup> Καραγιαννόπουλος Ι. (1993) σ. 281, 303.

<sup>28</sup> Ostrogorsky G. (1989) τ. Β' σ. 221-225.

<sup>29</sup> Καραγιαννόπουλος Ι. (1993) σ. 168.

<sup>30</sup> Καραγιαννόπουλος Ι. (1993) σ. 177.

<sup>31</sup> Πολίτης Λ. (1979) σ. 30.

## **B.2. Η εξέλιξη στην Κωνσταντινούπολη – «η σχολή της Κωνσταντινούπολης»**

Ο σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο ναός κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο (843 – 1204) θα κυριαρχήσει στη ναοδομία τόσο της Κωνσταντινούπολης και της περιοχής της καλλιτεχνικής της ακτινοβολίας (Θράκη, Μακεδονία, Μ. Ασία) όσο και στον κάτω ελλαδικό χώρο και τα κοντινά σε αυτόν νησιά.

Στον ευρύτερο χώρο της Κωνσταντινούπολης ο τύπος του σταυροειδούς εγγεγραμμένου στην παραλλαγή του σύνθετου τετρακίονιου ήταν, όπως αναφέρθηκε, πλήρως διαμορφωμένος ήδη από τα τέλη της προηγούμενης περιόδου (γύρω στο 800) στις μοναστικές κοινότητες της Τρίγλειας στη Βιθυνία, στη νότια ακτή της θάλασσας του Μαρμαρά. Η παραλλαγή αυτή θα χαρακτηρίσει τους ναούς του νέου τύπου στο χώρο της Πρωτεύουσας και θα δώσει σειρά πολύ σημαντικών παραδειγμάτων και κατά τη δυναστεία των Μακεδόνων και των διαδόχων τους (867 – 1081) αλλά και κατά τη δυναστεία των Κομνηνών (1081 – 1185). Εξελισσόμενος ο αρχιτεκτονικός τύπος θα διαμορφώσει σαφέστερα τα χαρακτηριστικά (τυπολογικά, οικοδομικά, μορφολογικά και στον διάκοσμο) τα οποία κατά τον 11ο και 12ο αι. συνέστησαν τη «σχολή» της Κωνσταντινούπολης διακρίνοντάς την από την αντίστοιχη ελλαδική, όπως πρώτος παρατήρησε ο G. Millet (1916).

**Τα χαρακτηριστικά της «σχολής» της Κωνσταντινούπολης** είναι σε γενικές γραμμές τα εξής:

**α. Ως προς τον αρχιτεκτονικό τύπο** κυριαρχεί η παραλλαγή του σύνθετου τετρακίονιου στον οποίο τέσσερα λεπτά στηρίγματα, πεσσοί ή κίονες, στηρίζουν τις καμάρες του κατά κανόνα ισοσκελούς σταυρού και μέσω αυτών τον τρούλλο. Χαρακτηριστικό στοιχείο της παραλλαγής αυτής είναι ότι μεταξύ του σχεδόν τετράγωνου σταυρικού πυρήνα του ναού και των αψίδων του Ιερού μεσολαβεί ορθογώνιος (στενόμακρος) χώρος που ανήκει στο Ιερό και του παρέχει αυτοτέλεια σε σχέση με τον κυρίως ναό. Η κάλυψη του Ιερού γίνεται από καμάρα διαφορετική από την ανατολική καμάρα του σταυρού και από τους θόλους των ανατολικών γωνιακών διαμερισμάτων. Βεβαίως, στην Κωνσταντινούπολη συναντάμε και τον απλό τετρακίονιο (χωρίς τον ορθογώνιο χώρο για το Ιερό) πολλές φορές με πέντε τρούλλους (τέσσερις μικρούς στα γωνιακά διαμερίσματα), αλλά και τους δικιόνιους.

**β. Στην τοιχοποιία** διακρίνουμε δύο τρόπους, τον παλαιότερο μικτό τρόπο (opus mixtum) με εναλλασσόμενες σειρές λίθων και πλίνθων και το νεότερο, την εξολοκλήρου πλινθοδομή, στην οποία χρησιμοποιείται παχύ κονίαμα και από τον 11ο

αι. η τεχνική της κρυμμένης πλίνθου, ώστε να εναλλάσσονται χρωματικά οι σειρές κόκκινων πλίνθων με το υπόλευκο ή ρόδινο κονίαμα των ιδιαίτερος υψηλών αρμών, ελαφραίνοντας την εικόνα και πετυχαίνοντας ένα διακοσμητικό αποτέλεσμα.

**γ. Στη μορφολογία** κυριαρχεί η πλαστικότητα και η καμπύλη γραμμή. Οι ναοί είναι ψηλοί, μεγάλοι και χτισμένοι κατά κανόνα πάνω σε υπερυψωμένο επίπεδο ή κάποια υποδομή και διακρίνουν τους εξωτερικούς τοίχους σε δύο ορόφους με οριζόντια γείσα ή κοσμήτες. Πολύ χαρακτηριστική είναι η πλαστική διάρθρωση των εξωτερικών επιφανειών (τοίχοι, αψίδες, τρούλλοι) με αψιδώματα, κόγχες, κογχάρια, παραστάδες, χτιστούς ημικίονες κλπ. τα οποία με τη φωτοσκίαση ελαφραίνουν τους βαρείς όγκους, ζωντανεύουν τις επιφάνειες και δίνουν κίνηση<sup>32</sup>. Η εξωτερική διάρθρωση του κτιρίου βρίσκεται κατά κανόνα σε αντιστοιχία με την εσωτερική. Οι τρούλλοι είναι μάλλον χαμηλοί, μεγάλοι και πολύπλευροι (δωδεκάπλευροι, δεκαεξάπλευροι με χτιστούς κιονίσκους στις ακμές τους) και το τύμπανό τους διάτρητο από παράθυρα. Τα γείσα τους ευθύγραμμα ή καμπύλα. Οι αψίδες είναι πολύπλευρες (τρίπλευρες, πεντάπλευρες) με κόγχες και αψιδώματα να τονίζουν τη σημασία τους. Τα παράθυρα είναι πολλά, μεγάλα και σε επάλληλες σειρές φωτίζοντας τους ναούς. Οι στέγες των επιμέρους χώρων του ναού (τρούλλος, καμάρες του σταυρού, γωνιακά διαμερίσματα, νάρθηκας) είναι βαθμιδωτά διατεταγμένες, χωρίς να παρουσιάζουν έντονη διαφορά ύψους, ίσως λόγω της προέλευσης από την τρουλλαία βασιλική, όπου ο τετράπλευρος χώρος προϋπάρχει<sup>33</sup>. Οι απολήξεις τους είναι κατά κανόνα καμπύλες και τονίζονται από οδοντωτά γείσα. Εσωτερικά στα γωνιακά διαμερίσματα και στους νάρθηκες των ναών της Κωνσταντινούπολης οι οροφές τους διαμορφώνονται με σταυροθόλια, φουρνικά (ασπίδες) ή τρουλλίσκους.

**δ. Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος**<sup>34</sup> των ναών της Κωνσταντινούπολης είναι περιορισμένος σε γεωμετρικά μοτίβα (μαϊάνδροι, τεθλασμένη γραμμή, σταυροί, ρόδακες κλπ.) και σε εφυαλωμένα πλακίδια. Η οδοντωτή ταινία απουσιάζει, ενώ υπάρχουν οδοντωτά γείσα. Οι κουφικές διακοσμήσεις είναι σπανιότατες και τις βρίσκουμε μόνο σε δύο ναούς, στη Μονή Λιβός και στην Παναγία Χαλκέων. Όμως τα κουφικά αυτά είναι γραπτά και σε εφυαλωμένες πλάκες.

<sup>32</sup> Πασαδαίος Α. (1973) σ. 2, Μπούρας Χ. (1994) σ. 224-225.

<sup>33</sup> Γκιολές Ν. (1992) σ. 84.

<sup>34</sup> Πασαδαίος Α. (1973) σ. 2.

### **B.3. Παραδείγματα (μνημεία)**

Σημαντικά παραδείγματα με χρονολογική σειρά στην εποχή των Μακεδόνων είναι τα παρακάτω: **η Νέα Εκκλησία** στην περιοχή του Μεγάλου Παλατίου που εγκαινιάστηκε το 880 από τον Βασίλειο Α΄ και πιθανότατα ανήκε στον απλό τετράστυλο τύπο με πέντε τρούλλους. Ο ναός καταστράφηκε στο τέλος του 15ου αι. και είναι γνωστός από φιλολογική πηγή (περιγραφή Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου).

Για τη Νέα Εκκλησία φαίνεται ότι αποτέλεσε πρότυπο **η Παναγία του Φάρου** χτισμένη λίγο πριν τους Μακεδόνες, στα χρόνια του Μιχαήλ του Γ΄ (864). Βρισκόταν στο χώρο του Μεγάλου Παλατιού και μάλλον ανήκε στον ίδιο αρχιτεκτονικό τύπο με τη Νέα Εκκλησία. Κατεστραμμένη σήμερα είναι γνωστή και αυτή από φιλολογική πηγή (Φώτιος).

Το πρωιμότερο σωζόμενο παράδειγμα απλού τετράστυλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου στην Κωνσταντινούπολη είναι το **Atik Mustafa Pasa Camii** (ίσως Άγιοι Ανάργυροι) που χρονολογείται στο β΄ μισό του 9ου αι. Ο ναός παρουσιάζει αρκετά αρχαϊκά στοιχεία με κυριότερο τους ογκώδεις γωνιώδεις πεσσούς που κρατούν τον τρούλλο.

Το 907 χτίστηκε **η βόρεια εκκλησία** του συγκροτήματος της **Μονής του Λιβός** από τον δρουγγάριο του στόλου Κωνσταντίνο Λίβα. Ο ναός ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του σύνθετου τετρακίονιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου και είναι αφιερωμένος στη Θεοτόκο. Ο τύπος αυτός είναι πλήρως διαμορφωμένος και είναι ο πλέον χαρακτηριστικός της σχολής της Κωνσταντινούπολης. Η κάλυψη του Ιερού Βήματος γίνεται με βαθιά καμάρα, χωριστή από την καμάρα της ανατολικής κεραίας του σταυρού, των δε γωνιακών διαμερισμάτων και των παραβημάτων – παρεκκλησίων και του νάρθηκα γίνεται με σταυροθόλια.

**Η Μονή Μυρελαίου** ανήκει στον ίδιο αρχιτεκτονικό τύπο με τη Μονή Λιβός και χτίστηκε από τον δρουγγάριο του στόλου και κατόπιν αυτοκράτορα Ρωμανό Λεκαπηνό γύρω στο 920. Ο ναός είναι χτισμένος με πλίνθους και πατά πάνω σε υποδομή. Χαρακτηριστική είναι η πλαστική διάρθρωση των εξωτερικών επιφανειών των τοίχων με ημικυλινδρικούς πεσσούς από πλίνθους που προσδίδουν κομψότητα.

Τέλος στην εποχή των Μακεδόνων ανήκει και η **Παναγία των Χαλκείων στη Θεσσαλονίκη**. Είναι χτισμένη το 1028 από τον κατεπάνω Λογγοβαρδίας Χριστόφορο, γνωστό από επιγραφή στο μαρμάρινο υπέρθυρο της δυτικής εισόδου. Ο ναός είναι και αυτός σύνθετος τετρακίονιος σταυροειδής εγγεγραμμένος χτισμένος

αποκλειστικά με πλίνθους και την τεχνική της κρυμμένης πλίνθου. Χαρακτηρίζεται και αυτός από πλαστική διάρθρωση στις εξωτερικές επιφάνειες εναλλάσσοντας καμπύλες και ευθείες γραμμές. Στη διώροφη διάρθρωση των όψεων συμβάλλει ο οριζόντιος κοσμήτης, αλλά και χτιστοί πλίνθινοι ημικίονες που θυμίζουν τη Μονή Μυρελαίου.

Οι ναοί της Θεσσαλονίκης, σε γενικές γραμμές, ακολουθούν τα κωνσταντινολίτικα χαρακτηριστικά χωρίς να λείπουν όμως και κάποιες επιδράσεις ελλαδικές π.χ. τα τριγωνικά αετώματα στις απολήξεις των κεραιών του σταυρού (ενώ στην Κωνσταντινούπολη αντιστοίχως κυριαρχεί η καμπύλη στις απολήξεις των στεγών).

Στα χρόνια των Κομνηνών χτίζονται ναοί με επιβλητικό ύψος και μέγεθος και με περαιτέρω ανάπτυξη των χαρακτηριστικών της Κωνσταντινούπολης (π.χ. έντονη πλαστικότητα στη διάρθρωση των εξωτερικών επιφανειών, αψιδώματα, κογχάρια κλπ.). Από τη σημαντικότερη **Μονή Παντοκράτορος** στην Κωνσταντινούπολη σώθηκε το συγκρότημα τριών εκκλησιών. Η **νότια εκκλησία** χτίστηκε από την αυτοκράτειρα Ειρήνη (1118 -1124), σύζυγο του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού. Είναι αφιερωμένη στον Χριστό και ανήκει στον τύπο του σύνθετου τετρακίονιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου. Πρόκειται για τον μεγαλύτερο σταυροειδή εγγεγραμμένο στην Κωνσταντινούπολη με δεκαεξάπλευρο μεγάλο τρούλλο και επιβλητικά υψηλή κεντρική αψίδα που χαρακτηρίζεται από πλαστική διάρθρωση (δύο σειρές κογχών). Στο δάπεδο του ναού υπάρχει σπουδαίο μαρμαροθέτημα και στον ίδιο ναό βρέθηκαν κομμάτια χρωματιστού γυαλιού δεμένα με μολύβι, στοιχείο που δείχνει τη χρήση βιτρώ στο Βυζάντιο από το 12ο αι. Όταν η Ειρήνη πέθανε (1124) ο σύζυγός της έχτισε μικρότερο ναό, της **Παναγίας Ελεούσης**, στον ίδιο τύπο με τη νότια εκκλησία, που ολοκληρώθηκε πριν το 1136. Ανάμεσα στα δύο κτίσματα ο χώρος που υπήρχε μετατράπηκε σε **μονόχωρο τρουλλαίο ταφικό παρεκκλήσι**, τον Αρχάγγελο Μιχαήλ (1136), στο οποίο ετάφησαν μέλη της οικογένειας των Κομνηνών και αργότερα των Παλαιολόγων<sup>35</sup>.

Ένα από τα σπουδαιότερα μνημεία της Κωνσταντινούπολης είναι η **Μονή της Χώρας**. Ως προς τον αρχιτεκτονικό της τύπο η εκκλησία έχει αρκετά αρχαϊκά στοιχεία που μοιάζουν της μεταβατικής τρουλλαίας βασιλικής. Ο ναός οικοδομήθηκε σε τρεις φάσεις, με πρώτη το 1077 – 1081 από τη Μαρία Δούκαινα, πεθερά του Αλέξιου Α΄ Κομνηνού, πιθανότατα πάνω σε παλαιότερους ναούς του 6ου και του 9ου

<sup>35</sup> Krautheimer R. (1998) σ. 455.

αι. Η δεύτερη φάση, η κυριότερη, επέφερε ριζική επισκευή το 1120 και οφείλεται στον σεβαστοκράτορα Ισαάκιο Κομνηνό, γιο του Αλέξιου Α΄. Ο πυρήνας του ναού είναι σταυρικός, έχει μεγάλο τρούλλο πάνω σε ψηλό τύμπανο και στηρίζεται σε τέσσερις αβαθείς ισομεγέθεις καμάρες τις οποίες κρατούν τέσσερις ογκώδεις γωνιακοί πεσσοί. Τυπολογικά θα μπορούσε να χαρακτηριστεί συνεπτυγμένος σταυροειδής εγγεγραμμένος.<sup>36</sup> Η Τρίτη φάση 1316 -1320 από τον Θεόδωρο Μετοχίτη θα προσθέσει τον εξωνάρθηκα, το νότιο παρεκκλήσιο καθώς και τα έξοχα ψηφιδωτά και τις τοιχογραφίες.

Εκτός Κωνσταντινουπόλεως, στις Φέρες του Έβρου (βυζαντινή Βήρα), χτίστηκε το 1152 από τον ίδιο σεβαστοκράτορα, Ισαάκιο Κομνηνό, ο **ναός της Κοσμοσώτειρας**. Ο ναός εκπροσωπεί την κωνσταντινοπολίτικη αρχιτεκτονική στη Θράκη. Είναι μεγάλο και βαρύ κτίσμα και ο αρχιτεκτονικός του τύπος αποτελεί ιδιότυπη μορφή δικιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο. Ανατολικά ο τρούλλος στηρίζεται σε δύο μακρόστενους πεσσούς, ενώ δυτικά σε δύο ζεύγη κιόνων. Τα γωνιακά διαμερίσματα στεγάζονται με τρουλλίσκους και η κεντρική απίδα εξωτερικά έχει πλαστικές διαρθρώσεις (κόγχες), στοιχείο χαρακτηριστικό της αρχιτεκτονικής της Κωνσταντινούπολης. Στο ναό ετάφη ο κτήτορας.

#### **B.4. Η εξέλιξη στον ελλαδικό χώρο τον 9ο και 10ο αι.**

Στο νότιο ελλαδικό χώρο, σε σύγκριση με τον χώρο της Κωνσταντινούπολης, η εξέλιξη προς τον σταυροειδή εγγεγραμμένο με τρούλλο ήταν πιο αργή και, όπως αναφέρθηκε, μόλις στο β΄ μισό του 8ου αι. εμφανίζονται τα πρώτα παραδείγματα του ελλαδικού μεταβατικού σταυροειδούς εγγεγραμμένου (Επισκοπή Ευρυτανίας). Χρειάστηκαν 150 χρόνια για την πλήρη διαμόρφωση του αρχιτεκτονικού τύπου (β΄ μισό 10ου αι.). Οι ιστορικές συνθήκες και η γεωγραφική απόσταση από την Κωνσταντινούπολη και τις νέες εξελίξεις συνέβαλαν σε αυτό.

**Οι δύσκολες ιστορικές συνθήκες** σε όλη την αυτοκρατορία τον 7ο και 8ο αι. συνεχίστηκαν σε μεγάλο βαθμό στον ελλαδικό χώρο **μέχρι και το τέλος του 10ου αι.** Ενώ η υποταγή των Σλάβων της ελλαδικής ενδοχώρας επετεύχθη στις αρχές του 9ου αι., οι επιδρομές των Αράβων πειρατών με ορμητήριο την Κρήτη (από το 827) συνεχίστηκαν μέχρι την ανάκτηση της νήσου από τον Νικηφόρο Φωκά (961) με αποτέλεσμα τα παράλια της Ελλάδας να υποφέρουν από αυτές (904 άλωση

<sup>36</sup> Krautheimer R. (1998) σ. 412.



Θεσσαλονίκης). Ταυτόχρονα τον 10ο αι. αντίστοιχες βουλγαρικές επιδρομές από τον τσάρο Συμεών (893-927) και κυρίως τον Σαμουήλ (976-1014) παρέτειναν την αναστάτωση στο χώρο μέχρι την τελική υποταγή τους από τον Βασίλειο Β΄ (1018).

Η επίσκεψη του Βασιλείου Β΄ στην Αθήνα το 1019 είναι αφετηρία για την αναδιοργάνωση της πολιτικής και εκκλησιαστικής διοίκησης (Θέματα και μητροπόλεις) του ελλαδικού χώρου κατά τον 11ο και 12ο αι. Συνδέεται με την οικονομική αναζωογόνηση των πόλεων, την πολεοδομική επέκτασή τους και την οικοδομική δραστηριότητα με επίκεντρο τη Βοιωτία, την Αττική και την Αργολίδα (ελλαδική «σχολή» 11ου – 12ου αι. ). Χαρακτηριστικό της δραστηριότητας αυτής ήταν τα μοναστηριακά συγκροτήματα του Οσίου Λουκά και του Δαφνίου. Ειδικότερα για το μοναστήρι του Οσίου Λουκά πολύ σημαντική φαίνεται ότι ήταν η χορηγία της διοικητικής και τοπικής αριστοκρατίας.<sup>37</sup> Την ίδια εποχή πυκνώνουν και οι γραπτές μαρτυρίες.

Κατά την **περίοδο του 9ου και 10ου αι.**, στην οποία ο Π. Βοκοτόπουλος τοποθετεί την «προελλαδική σχολή» θεωρώντας την προδρομική, κατά κάποιον τρόπο, της ελλαδικής σχολής του 11ου – 12ου αι., θα γίνουν **βήματα εξέλιξης** στον ελλαδικό μεταβατικό σταυροειδή ναό : **α.** Η εμφάνιση των πρώτων στοιχείων κεραμοπλαστικού διακόσμου από το β΄ μισό του 10ου αι. , ζωφόροι με γεωμετρικά θέματα (ρόμβοι, τρίγωνα κλπ.) και γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου (Κ, Ι, Χ). Για πρώτη φορά θα γίνει χρήση οδοντωτής ταινίας στην Παναγία Σκριπού (873/874) .

**β.** Εμφανίζονται στοιχεία γλυπτού διακόσμου σε μάρμαρο<sup>38</sup> (Σκριπού) , άτεχνα ακόμα, όπως είναι τα γλυπτά σε οριζόντια γραμμικά στοιχεία (κοσμήτες, επιστύλια τέμπλων) που διαρθρώνουν εξωτερικές και εσωτερικές επιφάνειες τοίχων ή σε αρχιτεκτονικά μέλη (κιονόκρανα, κιονίσκοι παραθύρων). Μαρμάρινα πλαίσια θυρών θα εμφανιστούν κατά τον 11ο – 12ο αι. Ανάγλυφα με την άτεχνη αυτή τεχνοτροπία απαντούν σε μνημεία της Βοιωτίας (τελευταίο τέταρτο 9ου αι.) αλλά και ενσωματωμένα σε νεότερους ναούς, όπως στην Γοργοεπήκοο της Αθήνας.

**γ.** Οι «προελλαδικοί» μεταβατικοί ναοί έχουν πρόπυλα στις εισόδους και συχνά νάρθηκες στεγασμένους με ενιαία καμάρα. Τα υλικά οικοδομής είναι κατά κανόνα τοπικά και χρησιμοποιείται άφθονο αρχαίο υλικό (spolia) σε δεύτερη χρήση.

Το βασικό χαρακτηριστικό του μεταβατικού ελλαδικού σταυροειδούς είναι οι τοίχοι που χωρίζουν τις κεραίες του σταυρού (δυτική και ανατολική που βρίσκονται

---

<sup>37</sup> Μπούρας Χ. (1994) σ. 248.

<sup>38</sup> Μπούρας Χ. (2001) σ. 74.

στον άξονα του ναού) από τα γωνιακά διαμερίσματα και φέρουν τις καμάρες του σταυρού και τον τρούλλο. Για την προέλευση των τοίχων η επικρατούσα άποψη είναι ότι προέρχονται από τον αρχιτεκτονικό τύπο του ελεύθερου σταυρού ο οποίος ήταν η αφετηρία προς την εξέλιξη και δημιουργία του σταυροειδούς εγγεγραμμένου στον ελλαδικό χώρο. Έχει όμως διατυπωθεί και άλλη άποψη η οποία αποδίδει τους χαρακτηριστικούς τοίχους και την εν γένει λιτότητα και αυστηρότητα του μεταβατικού ελλαδικού ναού όχι στη συνέχιση της τυπολογικής εξέλιξης και της ελλαδικής αρχιτεκτονικής παράδοσης, αλλά σε τεχνική αδυναμία να επιτύχουν τη στήριξη του τρούλλου σε τέσσερις κίονες, όπως οι ναοί της Κωνσταντινούπολης και της Μ. Ασίας.<sup>39</sup>

Στο τέλος του 10ου αι. θα αντικατασταθούν σταδιακά οι τοίχοι του μεταβατικού ναού με τέσσερα λεπτά στηρίγματα (κίονες) και θα προκύψουν από τον μεταβατικό ο απλός τετρακίονιος σταυροειδής εγγεγραμμένος και ο δικιόνιος (με αντικατάσταση μόνο των δυτικών τοίχων από δύο κίονες).

### **B.5. Παραδείγματα (μνημεία)**

Στην εξελικτική αυτή πορεία του 9ου και 10ου αι. μεγάλοι σταθμοί είναι δύο ναοί στη Βοιωτία, η Παναγία Σκριπού (873/874) στον Ορχομενό και η Θεοτόκος στη Μονή του Οσίου Λουκά (μετά το 961) στο Στείρι.

Αν ο ναός της Επισκοπής στην Ευρυτανία είναι το πρωιμότερο (π. 800) παράδειγμα ελλαδικού μεταβατικού σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού, το σπουδαιότερο ολόκληρου του 9ου αι. είναι **η Παναγία η Σκριπού στον Ορχομενό της Βοιωτίας.**

Πρόκειται για ξεχωριστό μνημείο με ιδιαίτερη αρχιτεκτονική και ιστορική αξία. Κατέχει θέση σταθμό στην καταγωγή και εξέλιξη του σταυροειδούς εγγεγραμμένου που την προσδιορίζουν τα παρακάτω χαρακτηριστικά:

- α.** Είναι μνημειώδες κτίσμα (το μεγαλύτερο του συγκεκριμένου αρχιτεκτονικού τύπου) που συνδέεται μέσω του κτήτορα με την Κωνσταντινούπολη.
- β.** Είναι ακριβώς χρονολογημένο (873/874) με επιγραφή που μαρτυρά τον κτήτορα (ίδρυμα του βασιλικού πρωτοσπαθάρη Λέοντα, ίσως στρατηγού του ελλαδικού Θέματος με πρωτεύουσα τη Θήβα).

---

<sup>39</sup> Μπούρας Χ. (2001) σ. 72-73.

γ. Είναι πολύ διαφωτιστικό – διδακτικό μνημείο για την καταγωγή του ελλαδικού μεταβατικού σταυροειδή από τον αρχιτεκτονικό τύπο του ελεύθερου σταυρού.

δ. Εισάγει αρκετές καινοτομίες που στο εξής θα χαρακτηρίζουν το συγκεκριμένο αρχιτεκτονικό τύπο και την ελλαδική ναοδομία (οδοντωτή ταινία, γλυπτά).

ε. Έχει ενσωματωμένες πολλές επιγραφές (Σκριπού< Scriptus) και άφθονο αρχαίο οικοδομικό υλικό σε επανάχρηση από τον αρχαίο Ορχομενό.

**Τυπολογικά** ο ναός παρουσιάζει όλα τα χαρακτηριστικά του μεταβατικού ελλαδικού σταυροειδούς με μία σημαντική τυπολογική ιδιαιτερότητα - πρωτοτυπία: εξαίρει το σχήμα του σταυρού με εντυπωσιακή υπερύψωση των καμαρών του τόσο που τα υπόλοιπα τμήματα να υποτάσσονται σε αυτό και επιμηκύνει τις εγκάρσιες κεραίες του σταυρού, ώστε να εξέχουν από το τετράγωνο εγγραφής του που σχηματίζουν τα γωνιακά διαμερίσματα<sup>40</sup>.

Το παραπάνω χαρακτηριστικό το οποίο ξεχωρίζει τον σταυρό από τα μέρη του υπόλοιπου ναού κάνει το παράδειγμα πολύ διδακτικό για την κατανόηση της προέλευσης του ελλαδικού μεταβατικού ναού από τον τύπο του ελεύθερου σταυρού σε συνδυασμό με την τρίκλιτη θολωτή βασιλική ή τέσσερα παρεκκλήσια που πλαισιώνουν τον σταυρό (τα τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα). Οι δύο αυτοί αρχιτεκτονικοί τύποι στην περίπτωση της Σκριπούς δεν συγχωνεύονται πλήρως, κάνοντας φανερή την προέλευση του αρχιτεκτονικού τύπου και το κτίσμα να φαίνεται αρχαϊκό.

Αυτός ήταν ο λόγος που παλαιότερα εθεωρείτο η Σκριπού το αρχαιότερο δείγμα του μεταβατικού τύπου (873/874), κάτι που δεν ισχύει αφού ο ναός της Επισκοπής στην Ευρυτανία (π.800) είναι μεταβατικός πλήρως διαμορφωμένος, πιο τετραγωνισμένος και χωρίς μάλιστα να εξέχουν από το τετράγωνο οι εγκάρσιες κεραίες του σταυρού<sup>41</sup>.

Τα αρχαϊκά χαρακτηριστικά του ναού και η ιδιομορφία του φαίνεται να εξηγούνται από τη φιλόδοξη πρόθεση του κτήτορα να κατασκευάσει ένα μνημειώδες κτίσμα, αλλά οι φόβοι και οι τεχνικές αδυναμίες οδηγούν σε αρχαιότερη μορφή για μεγαλύτερη σιγουριά<sup>42</sup> ή γιατί ο «αρχιτέκτονας» ήθελε να πρωτοτυπήσει ή πάλι γιατί μιμείται ένα αρχαιότερο κοντινό παράδειγμα<sup>43</sup>.

---

<sup>40</sup> Βοκοτόπουλος Π. (1992) σ. 119.

<sup>41</sup> Βοκοτόπουλος Π. (1992) σ. 119.

<sup>42</sup> Μπούρας Χ. (2001) σ. 77.

<sup>43</sup> Βοκοτόπουλος Π. (1992) σ. 119.

Για την προέλευση του αρχιτεκτονικού τύπου του ναού υπάρχει και η άποψη του Krautheimer<sup>44</sup> που παρατηρεί επιδράσεις από περσικά – σασσανιδικά πρότυπα που φτάνουν μέσω Αρμενίας και Βυζαντίου στη Βουλγαρία, θεωρώντας την Σκριπού μοναδικό παράδειγμα της αρχιτεκτονικής της Μεγάλης Βουλγαρίας, πράγμα που δεν συμβαίνει<sup>45</sup>, αφού ο Π. Βοκοτόπουλος με την καταγραφή πάνω από είκοσι μεταβατικών ναών αποδεικνύει ότι ο τύπος είναι κοινότατος στον ελλαδικό χώρο<sup>46</sup>.

Τυπολογικά κατά τα άλλα ο ναός έχει όλα τα χαρακτηριστικά του μεταβατικού ελλαδικού, εικόνα αυστηρή και λιτή, βαριές αναλογίες, μικρά ανοίγματα, λίθινη τοιχοποιία και τους βαρείς διαμήκεις τοίχους (αντί κιώνων) που χωρίζουν τα χαμηλά καμαροσκεπή γωνιακά διαμερίσματα του ναού (πλάγια κλίτη) από το κεντρικό κλίτος, δηλαδή τον χώρο που καλύπτουν οι κατά μήκος καμάρες του σταυρού. Αυτοί οι τοίχοι φέρουν τα τόξα που στηρίζουν τον τρούλλο. Στα δυτικά υπάρχει νάρθηκας στεγασμένος με ενιαία καμάρα και μονόρρυθμη στέγη και στην κύρια είσοδο του νάρθηκα καμαροσκεπές πρότυλο.

**Μορφολογικά:** Η τοιχοδομία είναι ψευδοϊσοδομική με λίθους και άφθονο αρχαίο υλικό χωρίς παρεμβολή πλίνθων. Ο τρούλλος, αποτέλεσμα ανακατασκευής του 1939<sup>47</sup>, είναι κυλινδρικός, μεγάλος και βαρύς, όπως βαριές είναι και οι αναλογίες του μνημείου. Τα ανοίγματα είναι λίγα και μικρά. Οι αψίδες στο ανατολικό τμήμα είναι ημικυκλικές, χαμηλές και η κεντρική με βαθμιδωτή στέγη ενσωματώνει την κτητορική επιγραφή και άλλες ανάγλυφες πλάκες.

Ο διάκοσμος του μνημείου παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, αφού εισάγονται στοιχεία για πρώτη φορά που θα χαρακτηρίζουν στη συνέχεια τους ελλαδικούς σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς, όπως είναι η οδοντωτή ταινία που περιτρέχει το κτίριο και περιγράφει τα τόξα της κάτω σειράς των παραθύρων και των θυρών. Δύο μαρμάρινα ανάγλυφα γείσα, το ένα κάτω από τις στέγες, ενώ το δεύτερο, σαν κοσμήτης, περιτρέχει το σταυρικό κέντρο διαρθρώνοντας την εξωτερική επιφάνεια του κτιρίου. Αλλά και εσωτερικά δύο μαρμάρινοι κοσμήτες διατρέχουν το ναό. Ο ένας στις γενέσεις των καμαρών και του τεταρτοσφαιρίου της κόγχης και ο άλλος στο ύψος των θυρών και των παραθύρων. Ο ανάγλυφος διάκοσμος στους κοσμήτες, στους κιλλίβαντες του νοτίου θυρώματος, στα μέλη με επιγραφές, στην εξωτερική

<sup>44</sup> Krautheimer R. (1998) σ. 384-389.

<sup>45</sup> Βοκοτόπουλος Π. (1992) σ. 124-126.

<sup>46</sup> Βοκοτόπουλος Π. (1992) σ. 122-123.

<sup>47</sup> Ο νέος τρούλλος που ανακατασκευάστηκε μετά από την καθαίρεση του παλαιότερου, που ήταν δεκαεξάπλευρος της εποχής της Τουρκοκρατίας, είναι από οπλισμένο σκυρόδεμα. Βογιατζής Σ. (1999) σ.121-126.

αψίδα, στα σωζόμενα μέλη του τέμπλου και στους κιονίσκους των παραθύρων μάλλον έχει τα πρότυπά του στην Κωνσταντινούπολη.

Το σπουδαιότερο και μεγαλύτερο, λοιπόν, ελλαδικό μνημείο του 9ου αι., η Παναγία η Σκριπού, ενσωματώνει τα στοιχεία εξέλιξης του μεταβατικού σταυροειδούς στον ελλαδικό χώρο<sup>48</sup>, παραμένοντας οικοδόμημα βαρύ με αρχαϊκά στοιχεία, και επιβεβαιώνει ιστορικά την προσπάθεια αναδιοργάνωσης του ελλαδικού χώρου στα πρώτα χρόνια της δυναστείας των Μακεδόνων.

Έναν περίπου αιώνα μετά την Παναγία τη Σκριπού στον Ορχομενό, ο σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο ναός έφτασε στην ολοκλήρωσή του και την πλήρη διαμόρφωσή του, για πρώτη φορά στον ελλαδικό χώρο, με ένα μνημείο ξεχωριστής σημασίας και αξίας, **την Παναγία της Μονής του Οσίου Λουκά στο Στείρι της Φωκίδας** (σήμερα Βοιωτίας)<sup>49</sup>.

Πρόκειται για μνημείο σταθμό αλλά και αφετηρία για την ελλαδική σχολή στην εξέλιξη του αρχιτεκτονικού τύπου του σταυροειδούς εγγεγραμμένου που εισήγαγε μια σειρά **καινοτομιών** (νέος αρχιτεκτονικός τύπος – σύνθετος τετρακίονιος, κιονοστήρικτη λιτή, πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιΐα, «αθηναϊκού» τύπου οκταγωνικός τρούλλος και κεραμοπλαστικός κουφικός διάκοσμος) και άσκησε μέγιστη επίδραση στην ελλαδική ναοδομία (10ος – 12ος αι.). Εκτός των καινοτομιών το μνημείο είναι πραγματικό επίτευγμα ισορροπημένης και αρμονικής αρχιτεκτονικής σύνθεσης. Το χαρακτηρίζουν ραδινές αναλογίες, κομψότητα, εκλέπτυνση, κατασκευαστική φροντίδα και πλουσιότατος διάκοσμος που δείχνουν μακροχρόνια εμπειρία αλλά και πρωτοτυπία. Με την οικοδόμησή του συντελείται ένα **μεγάλο άλμα στην εξέλιξη** του αρχιτεκτονικού τύπου και ερμηνεύεται ως έργο σπουδαίου δημιουργού που είχε στη διάθεσή του πλούσια μέσα (χρήματα και τεχνίτες) ίσως πολύ περισσότερα από όσα μπορούσε να διαθέσει ακόμα και ένα κέντρο επαρχιακής διοίκησης, όπως ήταν η Βοιωτία.

Η πρώτη από τις καινοτομίες που εισάγει το μνημείο στον ελλαδικό χώρο αφορά στην **τυπολογία** του. Ο ναός ανήκει στον τύπο του σύνθετου τετρακίονιου πλήρως διαμορφωμένου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο ναού, που αποτελείται από τον εννεαμερή σταυροειδή ορθογώνιο πυρήνα (οι τέσσερις καμάρες του σταυρού, τα τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα και ο τρούλλος) με τέσσερα λεπτά

<sup>48</sup> Τα πρώτα δείγματα κεραμοπλαστικού και γλυπτικού διακόσμου, και χρήση αρχαίου οικοδομικού υλικού.

<sup>49</sup> Μαζί με το λίγο μεταγενέστερο (π.1011) καθολικό της Μονής αποτελούν ίσως το λαμπρότερο μνημειακό σύνολο της μεσοβυζαντινής περιόδου στη Ν. Ελλάδα.

ελεύθερα στηρίγματα (κίονες) και αυτοτελές τριμερές Ιερό με δικό του ορθογώνιο χώρο μπροστά από τις κόγχες και χωριστή στέγαση ανεξάρτητη από την ανατολική καμάρα του σταυρού και τα ανατολικά γωνιακά διαμερίσματα. Η παραπάνω παραλλαγή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου έχει προέλευση από την Κωνσταντινούπολη και την περιοχή της επιρροής της. Εισάγεται, λοιπόν, η συγκεκριμένη παραλλαγή στον ελλαδικό χώρο, την οποία θα ακολουθήσουν αρκετά παραδείγματα, ενώ οι βασικές ελλαδικές παραλλαγές της ώριμης περιόδου (11ος – 12ος αι.) του σταυροειδούς εγγεγραμμένου είναι ο απλός τετρακίονιος και ο δικιόνιος που προήλθαν, όπως φαίνεται, από τον αρχαϊκό (8ος – 10ος αι.) ελλαδικό μεταβατικό τύπο του.

Οι επιδράσεις από την Κωνσταντινούπολη στο μνημείο είναι εμφανείς κυρίως στον αρχιτεκτονικό τύπο, στο σχέδιο, ενώ τα περισσότερα μορφολογικά στοιχεία του φαίνεται να είναι εξέλιξη των ελλαδικών.

Ο κυρίως ναός (ο σταυροειδής πυρήνας) είναι σχεδόν τετράγωνος, όπως τετράγωνα είναι και τα γωνιακά διαμερίσματα που στεγάζονται με σταυροθόλια (στοιχείο Κωνσταντινούπολης). Το αυτοτελές τριμερές Ιερό, που εξωτερικά διαμορφώνει ημιεξαγωνικές κόγχες, καλύπτεται με καμάρες ανεξάρτητες από την ανατολική καμάρα του σταυρού και των ανατολικών γωνιακών διαμερισμάτων και σε χαμηλότερο ύψος από αυτές. Στο δυτικό τμήμα του ναού υπάρχει μεγάλος κιονοστήρικτος (δικιόνιος) νάρθηκας, η λιτή (μοναστηριακό χαρακτηριστικό), η οποία συνιστά καινοτομία στην ελλαδική αρχιτεκτονική. Δυτικότερα από τη λιτή ο ναός έχει ένα προστώο, μία ανοιχτή στοά που επεκτείνεται βόρεια και νότια πέρα από το πλάτος του ναού. Η νότια προέκτασή του αποτέλεσε τη βόρεια κεραία του σταυρού του καθολικού. Προφανώς αυτό το προστώο που στεγάζεται με σταυροθόλια προστέθηκε λίγο αργότερα, για να συνδέσει τους δύο ναούς στο σημείο της επαφής τους.

Στην **τοιχοδομία** για πρώτη φορά παρουσιάζεται ολοκληρωμένο το πλινθοπερίκλειστο σύστημα, το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο της ελλαδικής οικοδομικής που αναδεικνύει το γεωμετρικό πνεύμα αυτής της «σχολής». Οι λαξευμένοι ορθογώνιοι λίθοι περιβάλλονται από πλίνθους στους μεταξύ τους κάθετους και οριζόντιους αρμούς. Πολλές φορές στους οριζόντιους αρμούς υπάρχει διπλή, τριπλή ή και τετραπλή στρώση των πλίνθων. Το αρχαίο υλικό που είναι ενσωματωμένο στο μνημείο βρίσκεται κατά κανόνα στο κατώτερο μέρος της τοιχοποιίας.

**Ο τρούλλος** που αποτελεί μία ακόμα καινοτομία ανήκει στο λεγόμενο «αθηναϊκό» τύπο. Ο όρος αθηναϊκός τρούλλος οφείλεται στο γεγονός ότι παλαιότερα, πριν την αναχρονολόγηση της Παναγίας του Οσίου Λουκά στο β' μισό του 10ου αι., εθεωρείτο ότι εμφανίστηκε για πρώτη φορά σε αθηναϊκούς ναούς και τους χαρακτηρίζει (π. χ. Άγιοι Απόστολοι Αρχαίας Αγοράς). Όπως υποστηρίζεται όμως, για πρώτη φορά εμφανίζεται στην Παναγία του Οσίου Λουκά. Είναι οκτάπλευρος με μαρμάρινους κιονίσκους στις ακμές των οκτώ πλευρών του τυμπάνου. Στα κιονόκρανα των κιονίσκων στηρίζονται μαρμάρινες υδρορρόες με μορφή λεοντοκεφαλής. Οι αναλογίες του είναι ραδινές. Η στέγη του τρούλλου ήταν ημισφαιρική με τοξωτές απολήξεις επιστεφόμενες με μαρμάρινο γείσο που σχημάτιζε τόξα ελαφρώς πεταλόμορφα. Σήμερα λόγω μεταγενέστερης ανακατασκευής, που πιθανότατα έγινε τον 16ο αι.<sup>50</sup>, ο τρούλλος έχει κωνική στέγη και απολήγει σε ευθύγραμμο γείσο. Όλες οι πλευρές του τρούλλου έχουν επένδυση με μαρμάρινες ανάγλυφες πλάκες.

Στις οκτώ πλευρές του τρούλλου ανοίγονται δίλοβα παράθυρα με περιβάλλον τόξο (για λόγους μάλλον οικοδομικούς) και όχι μονόλοβα, όπως συνήθως στους αθηναϊκούς τρούλλους.<sup>51</sup> Στα υπόλοιπα παράθυρα του ναού, δίλοβα και τρίλοβα, που ακολουθούν το αρχαϊκό σύστημα της ελεύθερης τοξοστοιχίας,<sup>52</sup> οι λοβοί των παραθύρων περιβάλλονται από πλίνθινα πλαίσια. Στη νότια πλευρά του ναού τα πλίνθινα πλαίσια φτάνουν μέχρι την ποδιά των παραθύρων που συχνά αποτελείται από αρχαία μαρμάρινα μέλη. Οι λοβοί των παραθύρων χωρίζονται από μαρμάρινους αμφικιονίσκους ή πεσσίσκους.

Ο χωρίς προηγούμενο πλούσιος και εκλεπτυσμένος **διάκοσμος**, κεραμοπλαστικός και γλυπτικός, είναι ενδεικτικός για την προέλευση του μνημείου<sup>53</sup> και για τις ισχυρές επιδράσεις που άσκησε (π. χ. στους αθηναϊκούς ναούς) κατά τον 11ο και 12ο αι. στον επαρχιακό ελλαδικό χώρο. Το δε ευρύ ισλαμικό θεματολόγιο, που αναπτύχθηκε παράλληλα με το κλασικιστικό, οδηγεί σε συμπεράσματα για τη χρονολόγηση του μνημείου μετά το 961, όπως υποστήριξε η Λασκαρίνα Μπούρα.

Τα κύρια στοιχεία του κεραμοπλαστικού διακόσμου του ναού είναι οι οδοντωτές ταινίες (πρώτη εμφάνιση στην Σκριπού 873/874) και τα κουφικά

---

<sup>50</sup> Μεταξύ 1530 – 1592. Στίκας Ε. (1970) σ. 115-119.

<sup>51</sup> Από τους αθηναϊκούς ναούς μόνο οι Άγιοι Απόστολοι της Αρχαίας Αγοράς και οι Άγιοι Θεόδωροι ακολουθούν το παράδειγμα των δίλοβων παραθύρων στον τρούλλο.

<sup>52</sup> Arcade type. Megaw A. (1932) σ. 120.

<sup>53</sup> Μπούρα Λ. (1980) σ. 115.

διακοσμητικά κεραμοπλαστικά που για πρώτη φορά εμφανίζονται στο ναό της Παναγίας. Τα δύο αυτά στοιχεία που είναι σε ευρύτατη χρήση στο ναό θα περάσουν στα ελλαδικά μνημεία του 11ου και 12ου αι. (κυρίως στα αθηναϊκά) με φθίνουσα πορεία στο χρόνο αποτελώντας ένα σημαντικό στοιχείο για τη χρονολόγησή τους. Οι οδοντωτές ταινίες περιβάλλουν τα πλαίσια των θυρών και περιτρέχουν τα τόξα των παραθύρων από το σημείο γέννησης των λοβών επεκτεινόμενες οριζόντια και στους τοίχους του ναού. Από την κάτω σειρά των παραθύρων και πάνω οι οδοντωτές ταινίες παρεμβάλλονται και χωρίζουν όλους τους δόμους της τοιχοποιίας. Τα κουφικά κεραμοπλαστικά της Παναγίας, που υπερτερούν σε πλήθος, αυθεντικότητα και ποιότητα, βρίσκονται είτε ως μεμονωμένοι χαρακτήρες στη θέση των κάθετων αρμών μεταξύ των λίθων της πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας ή σε συνεχείς ζωφόρους που περιτρέχουν τις κόγχες του Ιερού ή άλλα τμήματα του ναού στη νότια και ανατολική πλευρά του που είναι καλά ορατές.

Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού, σε λευκό μάρμαρο, είναι πλουσιότατος, εξαιρετικής ποιότητας και εκλέπτυνσης. Έχει κλασικά χαρακτηριστικά και αναβιώνει αρχαία ελληνικά θέματα (ανθέμια, κορινθιάζοντα κιονόκρανα, λεοντοκεφαλές, υδρορρόες κλπ.). Παράλληλα διαθέτει ασυνήθιστα ευρύ ισλαμικό θεματολόγιο με κουφικά και φυτικά θέματα. Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού περιλαμβάνει : **α.** την μαρμάρινη επένδυση του τρούλλου, δηλαδή τρεις οριζόντιες ζώνες με ανάγλυφες πλάκες σε κάθε πλευρά του τρούλλου, που χωρίζονται μεταξύ τους από δύο κοσμήτες, καθώς και τους κιονίσκους, τις λεοντοκεφαλές και τα πεταλόμορφα τόξα<sup>54</sup>, **β.** τους δύο κίονες της λιτής που είναι σε δεύτερη χρήση, τους τέσσερις κίονες του κυρίως ναού με κορινθιάζοντα κιονόκρανα κατασκευασμένα για το ναό<sup>55</sup>, τους κιονίσκους των παραθύρων και το υφαγίδα και **γ.** τα θυρώματα του ναού και το τέμπλο με το στυλοβάτη, τα επιστύλια, τους κοσμήτες, τα θωράκια και τα προσκυνητάρια.

Για τη **χρονολόγηση** του μνημείου διατυπώθηκαν διαφορετικές απόψεις. Αρχικά θεωρήθηκε ο ναός της Παναγίας ότι ήταν νεότερος από τον οκταγωνικό ναό, το καθολικό του Οσίου Λουκά, όμως αρχαιολογικά ευρήματα στο σημείο επαφής<sup>56</sup>

---

<sup>54</sup> Μπούρα Λ. (1980) σ. 22.

<sup>55</sup> Μπούρα Λ. (1980) σ. 57.

<sup>56</sup> Τον Αύγουστο του 1964, σε εργασίες στερέωσης και συντήρησης, στη νότια άκρη του δυτικού τοίχου της Παναγίας που είχε ενσωματωθεί στη βόρεια κεραία του καθολικού, κάτω από την ορθομαρμάρωση αποκαλύφθηκε η τοιχογραφία του Ιησού του Ναυή χρονολογούμενη στα τέλη του 10ου αι. αποδεικνύοντας ότι ο ναός της Παναγίας είναι προγενέστερος του καθολικού. Στίκας Ε. (1970) σ. 147 κ.ε.



των δύο μνημείων απέδειξαν ότι ο ναός της Παναγίας ήταν παλαιότερος και ότι το καθολικό προσαρμόστηκε σε αυτόν.

Ο Ευστάθιος Στίκας, ο οποίος ταυτίζει το ναό της Παναγίας με το ναό της Αγίας Βαρβάρας που ήταν ο πρώτος που κτίστηκε στη Μονή, σύμφωνα με γραπτές πηγές, ζώντος ακόμη του Οσίου Λουκά (896 – 953), προτείνει χρόνο οικοδόμησης το διάστημα 946 – 955 με χορηγό τον στρατηγό του ελλαδικού Θέματος Κρηνίτη Αροτρά<sup>57</sup>.

Η Λασκαρίνα Μπούρα, επισημαίνοντας την πλούσια ισλαμική θεματολογία στα αρχιτεκτονικά γλυπτά του ναού και εν γένει στο διάκοσμο, θεωρεί δυσεξήγητη την παρουσία της πριν το έτος 961<sup>58</sup>, χρονιά ανάκτησης της Κρήτης και ενώ συνεχίζονταν οι αραβικές επιδρομές. Προτείνει, λοιπόν, τη χρονολόγηση του ναού μετά το 961 και ερμηνεύει τα κουφικά και τα άλλα αραβικά στοιχεία ως διάκοσμο του θριάμβου επί του Ισλάμ που γνωστοποιεί τη συντριβή των Αράβων και σημαίνει νέα αρχή για τον ελλαδικό χώρο που υπέφερε<sup>59</sup>. Αποδίδει μάλιστα την ανέγερση του ναού στην κεντρική διοίκηση και σε συνεργεία της Πρωτεύουσας λόγω του υπέρογκου χρηματικού ποσού που απαιτούσε και της μοναδικής ποιότητάς του. Θεωρεί δε πιθανότατα χορηγό του ναού τον αυτοκράτορα Ρωμανό Β' (959 – 963), γιο του Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογέννητου και εντάσσει το έργο στο εκλεπτυσμένο κλασικιστικό κλίμα που είχε δημιουργηθεί στο Παλάτι.<sup>60</sup>

Την άποψη του Ε. Στίκα αποδέχεται ο Χαράλαμπος Μπούρας, επισημαίνοντας τη συμβολή της διοικητικής και τοπικής αριστοκρατίας στην οικοδόμηση του μνημείου, αναγνωρίζοντας παράλληλα τη μεγάλη καλλιτεχνική συμβολή της Πρωτεύουσας<sup>61</sup>.

Η χρονολόγηση, λοιπόν, του ναού τοποθετεί την ανέγερσή του στα πρώτα χρόνια του β' μισού του 10ου αι.

Συνοψίζοντας ο ναός της Παναγίας της Μονής του Όσιου Λουκά είναι κομβικής σημασίας, μνημείο πρότυπο αισθητικά και τεχνικά – οικοδομικά, με μοναδική επίδραση στην ελλαδική ναοδομία του 11ου – 12ου αι. και ιδιαίτερα για τη διακριτή ομάδα των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Αθήνας. Είναι έργο και πολιτικής σημασίας που συμπίπτει με το αναβαθμισμένο ενδιαφέρον της

---

<sup>57</sup> Στίκας Ε. (1970) σ. 194.

<sup>58</sup> Μπούρα Λ. (1980) σ. 3.

<sup>59</sup> Γι' αυτό δίνεται έμφαση στον εξωτερικό διάκοσμο του μνημείου. Μπούρα Λ. (1980) σ. 121.

<sup>60</sup> Μπούρα Λ. (1980) σ. 121.

<sup>61</sup> Μπούρας Χ. (2015) σ. 13-14, 95.

Πρωτεύουσας για την ελλαδική επαρχία κατά το β' μισό του 10ου αι. εγκαινιάζοντας μια περίοδο αναδιοργάνωσης και ευημερίας για την περιοχή τους δύο επόμενους αιώνες.

## **B.6. «Η ελλαδική σχολή» 10ος – 12ος αι.**

Με την ανέγερση του ναού της Παναγίας του Οσίου Λουκά διαμορφώνονται πλήρως τα χαρακτηριστικά (τυπολογία, οικοδομική τεχνική και μορφολογία - διάκοσμος) του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο ναού και εισάγονται ή διαμορφώνονται τα γενικότερα χαρακτηριστικά της λεγόμενης ελλαδικής «σχολής» του 11ου – 12ου αι. Δηλαδή μιας ενότητας της βυζαντινής αρχιτεκτονικής που αναπτύχθηκε κυρίως στη Ν. Ελλάδα<sup>62</sup> με γνωρίσματα διακριτά από τη σχολή της Κωνσταντινούπολης και του χώρου της ακτινοβολίας της (Θράκη, Μακεδονία). Τη διάκριση αυτή μεταξύ μνημείων Κωνσταντινούπολης και ελλαδικών πρώτος έκανε ο Γάλλος βυζαντινολόγος G. Millet στις αρχές του 20ου αι.<sup>63</sup>

**Τυπολογικά** ο σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός κατά την ώριμη περίοδο της εξέλιξης του (11ο – 12ο αι.) στον ελλαδικό χώρο παρουσιάζεται **σε τέσσερις παραλλαγές** που διέκριναν ο G. Millet και ο Αν. Ορλάνδος<sup>64</sup>.

Βασικά **κριτήρια** για την κατάταξη των μνημείων του τύπου στις τέσσερις παραλλαγές του είναι: **α.** ο αριθμός των λεπτών ελεύθερων στηριγμάτων, κίωνων ή λεπτών πεσσών τα οποία φέρουν τις καμάρες του σταυρού και τον τρούλλο και **β.** η συνθετική σχέση που διαμορφώνεται μεταξύ των δύο βασικών στοιχείων του ναού, δηλαδή του εννεαμερούς σταυροειδούς τετραγώνου (οι τέσσερις κεραίες του σταυρού, ο τρούλλος και τα τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα) και του τριμερούς Ιερού το οποίο στην πλήρη και αυτοτελή μορφή του αποτελείται από τις τρεις ασίδες και τρεις τετράπλευρους χώρους που αντιστοιχούν σε αυτές, την Πρόθεση, το Ιερό Βήμα και το Διακονικό οι οποίοι χωρίζονται μεταξύ τους με τοίχους και επικοινωνούν με μικρές τοξωτές διόδους.

<sup>62</sup> Στερεά Ελλάδα, Πελοπόννησος, μέρος της Θεσσαλίας και στα κοντινά νησιά, Εύβοια, Σαλαμίνα, Αίγινα, Άνδρος.

<sup>63</sup> G. Millet, *L' école grecque dans l' architecture byzantine*, Paris, 1916.

<sup>64</sup> Μπούρας Χ. (1994) σ. 213.

**A. Στην παραλλαγή του σύνθετου τετρακιδίου** τα δύο παραπάνω βασικά στοιχεία του ναού, το εννεαμερές σταυρικό τετράγωνο με τους τέσσερις κίονες και το τριμερές Ιερό παρατίθενται πλήρη και ολοκληρωμένα. Οι τρεις τετράπλευροι χώροι του Ιερού καλύπτονται από καμάρες ανεξάρτητες από αυτές του ανατολικού τμήματος του σταυρικού τετραγώνου. Το ίδιο συμβαίνει και εξωτερικά, δηλαδή στεγάζονται με χωριστές και χαμηλότερες στέγες από αυτές της ανατολικής κεραίας του σταυρού και των δύο ανατολικών γωνιακών διαμερισμάτων. Το τέμπλο στηρίζεται σε πεσσούς που βρίσκονται στη γραμμή επαφής του Ιερού με το σταυροειδές τετράγωνο του ναού.

**B. Στην παραλλαγή του ημισύνθετου τετρακιδίου** το ανατολικό τμήμα του σταυρικού τετραγώνου, δηλαδή η ανατολική καμάρα του σταυρού και τα ανατολικά γωνιακά διαμερίσματα επιμηκύνονται και καλύπτουν τμήμα του χώρου του Ιερού Βήματος και των παραβημάτων. Οι τρεις χώροι, λοιπόν, του Ιερού δεν έχουν αυτοτελή στέγηση, όπως είχαν στην προηγούμενη παραλλαγή. Το τέμπλο στηρίζεται σε ξεχωριστούς πεσσούς, όπως στην προηγούμενη παραλλαγή.

**Γ. Στον απλό τετρακιδίο** το ανατολικό τμήμα του σταυρικού τετραγώνου ( η ανατολική κεραία του σταυρού και τα ανατολικά γωνιακά διαμερίσματα) ταυτίζονται και συγχωνεύονται με το χώρο του τριμερούς Ιερού. Ο χώρος κάτω από την ανατολική κεραία του σταυρού ταυτίζεται και στεγάζει το Ιερό Βήμα, το βορειοανατολικό γωνιακό διαμέρισμα με την Πρόθεση και το νοτιοανατολικό γωνιακό διαμέρισμα με το Διακονικό. Το τέμπλο στηρίζεται στους δύο ανατολικούς κίονες του σταυρικού τετραγώνου που στηρίζουν τον τρούλλο.

**Δ. Στον δικιδίο**, την πιο απλή και συχνή μορφή του ελλαδικού σταυροειδούς εγγεγραμμένου, το τριμερές Ιερό ταυτίζεται και συγχωνεύεται με το ανατολικό τμήμα του σταυρικού τετραγώνου, όπως και στον απλό τετρακιδίο. Όμως, στην παραλλαγή του δικιδίου οι δύο ανατολικοί κίονες αντικαθίστανται από πεσσούς στους οποίους στηρίζεται το τέμπλο. Η παραλλαγή, λοιπόν, αυτή έχει μόνο δύο κίονες, τους δυτικούς. Η αντικατάσταση των δύο ανατολικών κίωνων με πεσσούς εξασφαλίζει καλύτερη στήριξη του μαρμάρινου τέμπλου.

Στις περιπτώσεις που οι τέσσερις κίονες στον τετρακιδίο ναό ή οι δύο κίονες στο δικιδίο αντικαθίστανται από λεπτούς πεσσούς οι παραλλαγές ονομάζονται **τετράστυλος** και **δίστυλος** αντίστοιχα.

Η παραλλαγή του σύνθετου τετρακιδίου χαρακτηρίζει περισσότερο το χώρο της Κωνσταντινούπολης και προέρχεται από την εξέλιξη της μεταβατικής τρουλλαίας

βασιλικής, γι' αυτό το λόγο το τριμερές Ιερό στον σύνθετο τετρακίονιο είναι αυτοτελές και έχει χωριστή στέγαση, όπως είχε ήδη διαμορφωθεί στην μεταβατική τρουλλαία βασιλική (π.χ. Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης) και οι στέγες των τμημάτων του ναού δεν παρουσιάζουν έντονη κλιμάκωση στο ύψος. Τα δε γωνιακά διαμερίσματα καλύπτονται με σταυροθόλια, χαμηλούς τρουλλίσκους ή φουρνικά, όπως συνηθιζόταν στην Πρωτεύουσα. Η παραλλαγή του σύνθετου τετρακίονιου εισήχθη στο νότιο ελλαδικό χώρο με τον ναό της Παναγίας του Οσίου Λουκά και όσα παραδείγματα την ακολούθησαν διατήρησαν, σε γενικές γραμμές, αυτά τα χαρακτηριστικά.

Αντίθετα ο απλός τετρακίονιος και ο δικιόνιος θεωρούνται ελλαδικές παραλλαγές. Αρχικά από τον συνδυασμό των τύπων του ελεύθερου σταυρού και της θολωτής τρίκλιτης βασιλικής προήλθε ο αρχαϊκός μεταβατικός ελλαδικός σταυροειδής εγγεγραμμένος (8ος – 10ος αι. ) από τον οποίο προέκυψαν οι παραλλαγές του απλού τετρακίονιου και του δικιόνιου οι οποίοι διατήρησαν κάποια από τα χαρακτηριστικά του: **α.** Οι αγίδες εφάπτονταν απευθείας στον σταυρικό πυρήνα του ναού και το Ιερό Βήμα με τα παραβήματα ταυτίζονται με την ανατολική κεραία του σταυρού και τα ανατολικά γωνιακά διαμερίσματα. **β.** Η στέγαση των γωνιακών διαμερισμάτων γίνεται με ημικυλινδρικές καμάρες κατά τον κατά μήκος άξονα του ναού (λόγω προέλευσης από την τρίκλιτη θολωτή βασιλική) και **γ.** Ο σταυρός εξωτερικά, στις στέγες, διαγράφεται με σαφήνεια, γιατί τα γωνιακά διαμερίσματα στεγάζονται αρκετά χαμηλότερα (π.χ. Παναγία Σκριπού).

Κλείνοντας τα θέματα της τυπολογίας να σημειωθεί ότι **οι νάρθηκες** ήταν αρκετά συχνοί στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς. Αρχικά (9ος – 10ος αι.) καλύπτονται με ενιαία καμάρα και αργότερα με τρεις καμάρες και συνήθως έχουν σταυρεπίστεγη στέγαση. Τον 12ο αι. κυρίως, δεν ήταν σπάνιες οι κιονοστήρικτες στοές ή τα δικιόνια πρόπυλα μπροστά από τις εισόδους.

Στα θέματα **οικοδομικής τεχνικής η τοιχοδομία** της ελλαδικής «σχολής» και ειδικότερα του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού της ώριμης φάσης (11ος – 12ος αι.) χαρακτηρίζεται από το **πλινθοπερίκλειστο σύστημα**. Αυτός ο τρόπος δομής εισάγεται πλήρως διαμορφωμένος για πρώτη φορά στην Παναγία του Οσίου Λουκά (β' μισό 10ου αι.) και θα αποτελέσει το βασικό χαρακτηριστικό της ελλαδικής «σχολής» που εκφράζει το γεωμετρικό πνεύμα, την απλότητα και τη σαφήνεια που κυριαρχεί στην αρχιτεκτονική της σε αντίθεση με την τάση για πλαστική διάρθρωση της επιφάνειας των ναών στην Κωνσταντινούπολη.

Στο πλινθοπερίκλειστο σύστημα λίθοι, συνήθως μαλακός πωρόλιθος και κογχυλιάτης λαξευμένοι ορθογώνιοι τοποθετούνται κατά στρώσεις (δόμους) και στους αρμούς τους, οριζόντιους και κάθετους, πλαισιώνονται από λεπτές πλίνθους. Ο τρόπος αυτός καλύπτει μόνο την εξωτερική επιφάνεια και όχι όλο το πάχος του τοίχου που εσωτερικά χτίζεται με αργολιθοδομή.<sup>65</sup>

Στην οικοδόμηση των τοίχων το επιμελημένο πλινθοπερίκλειστο σύστημα χαρακτηρίζει το άνω τμήμα της τοιχοποιίας (από την ποδιά της πρώτης σειράς παραθύρων και άνω) καθώς και σημαντικά τμήματα του ναού, όπως οι αψίδες. Το κάτω τμήμα συνήθως, λιγότερο επιμελημένο, συχνά ενσωματώνει μεγάλους λίθους από αρχαίο οικοδομικό υλικό (spolia) σε επανάχρηση, αρχικά σε ακανόνιστη διάταξη (950 -1050). Από τα μέσα του 11ου αι. οι μεγάλοι αυτοί λίθοι σχηματίζουν σταυρούς ή Ταν τοποθετημένοι παρατακτικά διαρθρώνοντας την επιφάνεια. Τον 12ο αι. οι λίθοι αυτοί σταυροί προβάλλονται διακοσμητικά πλαισιωμένοι από πλίνθους και τονίζουν τους άξονες του ναού. Τον 12ο αι. πολλές φορές οι ναοί έχουν επένδυση με μάρμαρο μέχρι τα ανώφλια και αρκετοί κτίζονται πάνω σε λίθινη κρηπίδα (Αργολίδα).

**Οι θολοδομίες** , σφαιρικές (τρούλλοι, κόγχες, φουρνικά), κυλινδρικές (καμάρες, σταυροθόλια) και κωνικές (ημιχώνια) χτίζονται με λίθους ή πλίνθους ή με συνδυασμό των δύο υλικών. Τα τόξα (θυρών και παραθύρων) γίνονται σχεδόν πάντα με πλίνθους. Από τον 12ο αι. αρχίζουν να εμφανίζονται και λίθινα λαξευτά. Να σημειωθεί ότι κατά τον 12ο αι. η λιθοξοική φτάνει σε υψηλότατο επίπεδο και χαρακτηρίζεται από κατασκευαστική τελειότητα.

**Τα μορφολογικά στοιχεία** , όπως και οι οικοδομικές τεχνικές (π.χ. πλινθοπερίκλειστο σύστημα), αναδεικνύουν τα χαρακτηριστικά της ελλαδικής «σχολής», τη γεωμετρικότητα, τη σαφήνεια, τη λιτότητα, την προτίμηση στις ενιαίες επιφάνειες και τη διάρθρωσή τους με τη διακοσμητική αξιοποίηση των γραμμών και των χρωμάτων (το κόκκινο των πλίνθων και το υπόλευκο ή ρόδινο του κονιάματος) και όχι τις πλαστικές διαμορφώσεις των επιφανειών (αψιδώματα, κογχάρια, ημικίονες), όπως στην Κωνσταντινούπολη. Ακόμα επιλέγουν την ευθεία γραμμή σε αντίθεση με την καμπύλη γραμμή της Πρωτεύουσας. Τα ίδια στοιχεία χαρακτηρίζουν και τον σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό του ελλαδικού χώρου και ιδιαίτερα της Αθήνας.

---

<sup>65</sup> Μπούρας Χ. (1994) σ. 221.

Στη μορφολογία των ανοιγμάτων, θυρών και παραθύρων, κυριαρχεί η φέρουσα τοξωτή διαμόρφωσή τους, ενώ στις θύρες υπάρχει και οριζόντιο υπέρθυρο για την προσαρμογή του μαρμάρινου πλαισίου τους.<sup>66</sup> Πάνω από το υπέρθυρο υπήρχε κοσμητική με ανάγλυφη διακόσμηση. Σε ορισμένες περιπτώσεις απαντούν και πεταλόμορφα τόξα,<sup>67</sup> στοιχείο αραβικής επίδρασης, όπως και τα κουφικά. Στις θύρες, μεταξύ του ανακουφιστικού τόξου και του οριζόντιου υπέρθυρου, σε ορισμένες περιπτώσεις δημιουργείται ημικυκλικό τύμπανο σε εσοχή, όπου συνήθως υπάρχει μια τοιχογραφία και διαμορφώνεται ένα υπέρθυρο προσκυνητάριο.<sup>68</sup>

Τα παράθυρα στους ελλαδικούς σταυροειδείς εγγεγραμμένους και γενικότερα στους ελλαδικούς ναούς είναι λίγα και μικρά και κατά κανόνα σε μία σειρά, ενώ στην Κωνσταντινούπολη μεγάλα και σε επάλληλες σειρές. Είναι μονόλοβα, δίλοβα ή τρίλοβα και οι λοβοί τους χωρίζονται με κιονίσκους, τα δε τόξα των λοβών είναι υπερωσμένα.<sup>69</sup> Τα πλαίσια των παραθύρων κατασκευασμένα από πλίνθους, απλά ή επάλληλα, άλλοτε φτάνουν μέχρι το σημείο γέννησης των λοβών και άλλοτε μέχρι την ποδιά των παραθύρων.

Το υλικό και η μορφή των παραθύρων σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία συμβάλλουν στη χρονολόγηση των ναών.<sup>70</sup> Ως προς το υλικό τα πλαίσια των παραθύρων από το β' μισό του 10ου αι. και όλον τον 11ο αι. είναι πλίνθινα, ενώ από τον 12ο αι. κατασκευάζονται και λίθινα<sup>71</sup>. Ανάλογα πάλι με τη μορφή τους τα πολύλοβα παράθυρα κατατάσσονται σύμφωνα με τον Megaw σε δύο τύπους: **α.** σε παράθυρα ελεύθερης τοξοστοιχίας<sup>72</sup> των οποίων οι λοβοί δεν περιβάλλονται από ένα ευρύτερο τόξο και φαίνεται να είναι επιβίωση από την Παλαιοχριστιανική περίοδο. Χρονολογούνται περίπου στο 1000. **β.** τα παράθυρα των οποίων οι λοβοί περιβάλλονται από ένα ευρύτερο ανακουφιστικό τόξο<sup>73</sup>. Το τύμπανο του περιβάλλοντος τόξου θα λάβει στη συνέχεια διακοσμητικό χαρακτήρα με πινάκια ή κουφικά κεραμοπλαστικά που θα τοποθετούνται σε αυτό. Το περιβάλλον αυτό τόξο, όταν φτάνει μέχρι το σημείο της γέννησης των λοβών, χρονολογείται από το 1020

---

<sup>66</sup> Μπούρας Χ. (1994) σ. 231.

<sup>67</sup> 10ος – 11ος αι. π.χ. Καπνικαρέα, Άγιοι Ασώματοι Θησείου.

<sup>68</sup> Για παράδειγμα, ο Άγιος Ιωάννης Θεολόγος στην Πλάκα.

<sup>69</sup> Μπούρας Χ. (1994) σ. 232.

<sup>70</sup> Megaw (1932) σ. 90-130. Σχετικό με τη χρονολογική κατάταξη των μεσοβυζαντινών μνημείων, με κριτήριο την εξέλιξη μορφολογικών στοιχείων (κεραμοπλαστικός διάκοσμος και μορφή παραθύρων) είναι το άρθρο του Α.Η. S. Megaw.

<sup>71</sup> Megaw (1932) σ. 122.

<sup>72</sup> Arcade type, Megaw (1932) σ. 120.

<sup>73</sup> Grouped type, Megaw (1932) σ. 121.

έως το 1040. Όταν όμως το περιβάλλον τους λοβούς ανακουφιστικό τόξο φτάνει μέχρι την ποδιά των παραθύρων, χρονολογείται από το 1040 /50 έως τα τέλη του 11ου αι. Μία παραλλαγή του δεύτερου τύπου στα τρίλοβα παράθυρα είναι όταν ο μεσαίος λοβός υπερυψώνεται και φτάνει μέχρι το κλειδί του περιβάλλοντος τόξου. Η παραλλαγή αυτή για πρώτη φορά εμφανίζεται στη Μονή Δαφνίου (1080) και θα γίνει η συνηθέστερη για τα τρίλοβα παράθυρα σε όλο τον 12ο αι., όταν τα πλαίσια των παραθύρων και το τύμπανο θα είναι συνήθως λίθινα.

Στα παράθυρα συνήθως τοποθετούνται περιμετρικά οδοντωτές ταινίες και τα διαφράγματα που τα κλείνουν είναι λίθινες ή γύψινες διάτρητες πλάκες.

Τα περύγια είναι διακοσμητικό θέμα σε άμεση σχέση με τα παράθυρα και εξελισσόμενο μαζί με αυτά. Πρόκειται για τυφλά τεταρτοκύκλια με κεραμοπλαστικά που πλαισιώνουν τα παράθυρα. Εμφανίζονται στην Καπνικαρέα, στα τέσσερα μονόλοβα παράθυρα του νάρθηκα στο ύψος της ποδιάς των παραθύρων (π. 1050). Στα μέσα του 11ου αι. τα συναντάμε ψηλά στο σημείο γέννησης των λοβών (δίλοβα παράθυρα Αγίων Θεοδώρων Αθήνας). Στα μέσα του 12ου αι. επιμηκύνονται λίγο προς τα κάτω (Αγία Μονή Αρείας Ναυπλίου 1149) και στο β' μισό του 12ου αι. φτάνουν μέχρι την ποδιά του παραθύρου ( ναός Κοίμησης της Θεοτόκου στο Μέρμπακα). Πολλές φορές τα περύγια αυτού του τύπου χωρίζονται με κεραμοπλαστικά σε δύο τμήματα, στο επάνω τεταρτοκύκλιο και στο κάτω τετράπλευρο.

Από τους **τρούλλους** της περιόδου του 11ου – 12ου αι. της ελλαδικής «σχολής» και του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού ο πιο χαρακτηριστικός είναι ο λεγόμενος «**αθηναϊκός τρούλλος**» που τον συναντάμε κυρίως στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς της Αθήνας και της Αττικής. Είναι οκτάπλευρος με ψηλό τύμπανο στο οποίο τις πλευρές ανοίγονται κατά κανόνα μονόλοβα παράθυρα. Στις ακμές του τυμπάνου έχουν μαρμάρινους κιονίσκους και επάνω στο κιονόκρανο τους μαρμάρινες υδρορρόες. Οι απολήξεις της στέγης του τρούλλου στις επάνω πλευρές του τυμπάνου είναι τοξωτές και τονίζονται από μαρμάρινα ή πώρινα, λοξότμητα συνήθως, γείσα. Οι τοξωτές απολήξεις της στέγης είναι πιθανότατα επίδραση της Κωνσταντινούπολης που εισήχθη στον ελλαδικό χώρο με την Παναγία του Οσίου Λουκά, όπου για πρώτη φορά εμφανίζεται (πολυτελέστερος και με μαρμάρινη επένδυση) αυτός ο τύπος του τρούλλου.

Άλλοι τύποι τρούλλων κοντά στον «αθηναϊκό» είναι όσοι έχουν ψηλό οκτάπλευρο τύμπανο χωρίς κιονίσκους ή με κιονίσκους χτιστούς και ευθύγραμμο

γείσο. Μια απλουστευμένη μορφή του «αθηναϊκού τρούλλου» είναι ο οκτάπλευρος με τοξωτές απολήξεις και παράθυρα μόνο στις τέσσερις πλευρές του τυμπάνου. Τέλος να σημειωθούν οι μεγάλοι πολυγωνικοί τρούλλοι των οκταγωνικών ναών με χαμηλό τύμπανο και βαρύτερες αναλογίες.

**Οι απίδες** των ναών της ελλαδικής «σχολής» είναι κατά κανόνα ημιεξαγωνικές (τρίπλευρες), ενώ πολύ σπάνια και σε πρόωμη φάση αρχαΐζουν και είναι ημικυκλικές. Οι τρίπλευρες κόγχες έχουν ένα μεγάλο παράθυρο στη μεσαία πλευρά και σπάνια στις πλάγιες πλευρές (π.χ. Άγιοι Θεόδωροι Κλαυθμώνος). Διπλές σειρές παραθύρων δεν απαντούν συχνά. Οι απίδες του Ιερού είναι σχεδόν πάντα τρεις. Σπανιότατη είναι η επιβίωση συνθρόνου.

**Στις στέγες** της ελλαδικής «σχολής» κυριαρχεί η ευθεία γραμμή, τα δικλινή επίπεδα και οι τριγωνικές αετωματικές προσόψεις σε αντίθεση με την Κωνσταντινούπολη που οι απολήξεις τους κατά κανόνα είναι καμπύλες. Στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ελλαδικούς ναούς οι απολήξεις της ημισφαιρικής στέγης του τρούλου, αν εξαιρέσουμε τον «αθηναϊκό», είναι ευθύγραμμες. Οι τέσσερις στέγες των κεραιών του σταυρού απολήγουν σε τέσσερα τριγωνικά αετώματα με δίλοβα ή τρίλοβα παράθυρα. Σε ακόμα χαμηλότερο επίπεδο οι στέγες των γωνιακών διαμερισμάτων είναι μονόρρυτες. Να σημειωθεί εδώ η έντονη κλιμάκωση στο ύψος των στεγών του ελλαδικού σταυροειδούς εγγεγραμμένου σε αντίθεση με την ηπιότερη των ναών της Κωνσταντινούπολης.

Ένα ακόμα σημαντικό μορφολογικό στοιχείο είναι οι **κοσμήτες**, εξωτερικοί και εσωτερικοί. Είναι συνήθως μαρμάρινες οριζόντιες συνεχείς ζώνες, λοξότμητες ή κοίλης διατομής που πολλές φορές εισχωρούν σε μεγάλο βάθος στην τοιχοποιία και περιτρέχουν ολόκληρο το ναό ή τμήματά του (όπως οι οδοντωτές ταινίες).

Η λειτουργία τους είναι διττή, αφενός με τις εφελκυστικές ιδιότητές τους δένουν το κτίσμα («ζωστήρες») και το ενισχύουν στατικά και αφετέρου διαρθρώνουν την επιφάνεια και την κοσμούν με ανάγλυφα που μπορεί να φέρουν. Όταν βρίσκονται χαμηλά, στο ύψος της ποδιάς των παραθύρων, οριοθετούν διαφορετικής ποιότητας τοιχοδομίες. Η λιθοξοϊκή παράδοση της Ν. Ελλάδας έκανε ευρύτατη τη χρήση τους σε όλη τη Μεσοβυζαντινή περίοδο (Σκριπού, Παναγία Όσιου Λουκά και αργότερα).

Στην εσωτερική χρήση τους οι κοσμήτες ενισχύουν τα ευαίσθητα σημεία της γέννησης των θολωτών επιφανειών, τη στεφάνη του τρούλλου και τα τεταρτοσφαίρια



των κογχών του Ιερού. Πολλές φορές οι εξωτερικοί με τους εσωτερικούς κοσμήτες βρίσκονται σε αντιστοιχία<sup>74</sup>.

Τέλος στο εσωτερικό των ναών **οι κίονες και τα κιονόκρανα** είναι κατά κανόνα σε επανάχρηση προερχόμενα από κτίρια αρχαία ή παλαιοχριστιανικά. Σπανιότερες είναι οι περιπτώσεις νέων μορφών μεσοβυζαντινών κιονοκράνων που μιμούνται τα τεκτονικά ή τα κορινθιακά κιονόκρανα (κορινθιάζοντα).

**Οι πλίνθοι**, οι οποίες ως οικοδομικό υλικό έχουν μια πολύ χαρακτηριστική λειτουργία στο πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας, κατέχουν και έναν καθοριστικό ρόλο στον εξωτερικό διάκοσμο των ναών της ελλαδικής «σχολής» (10ος – 12ος αι.) και μάλιστα στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού. Οι ποικίλοι συνδυασμοί των κοκκινωπών πλίνθων τοποθετημένων (εγχόρηγων) κάθετα στο ανοιχτόχρωμο κονίαμα στους αρμούς των λίθων, σε συνεχείς ζώνες (ζωφόροι), ή στα τύμπανα των παραθύρων δημιουργούν τον **κεραμοπλαστικό διάκοσμο** στη Μεσοβυζαντινή περίοδο, στοιχείο που απουσίαζε ή ήταν πολύ φτωχό στην Παλαιοχριστιανική και Πρωτοβυζαντινή εποχή. Οι πλίνθοι, με τη διακοσμητική (εικονογραφική) αλλά και αρχιτεκτονικά λειτουργική (δομική)<sup>75</sup> πολλές φορές διάταξή τους, κάνουν ενδιαφέρουσα και την εξωτερική όψη των ναών διαρθρώνοντας τις ενιαίες και επίπεδες επιφάνειες και προσφέροντας ζωντάνια, χρώμα, κίνηση.

**Τα κεραμοπλαστικά κοσμήματα** είναι, σε πρώιμο στάδιο, γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου και απλά γεωμετρικά σχήματα. Στη συνέχεια θα προστεθούν οι οδοντωτές ταινίες, τα κουφικά και ποικίλα γεωμετρικά μοτίβα, όπως μαϊάνδροι, ρόμβοι (από το ρωμαϊκό *opus reticulatum*), αβακωτά, ιχθυάκανθα (ψαροκόκκαλο), τεθλασμένες γραμμές (ζικ-ζακ), αφηρημένα σχήματα, το βαθμιδωτό κόσμημα, τα δισέφυλλον, το κλειδόσχημο κόσμημα, το σιγμοειδές κόσμημα, τα κάθετα κουφίζοντα τούβλα, τα κατακόρυφα διακοσμητικά κομμένα τούβλα (έγκοπτες πλίνθοι), εφυαλωμένα πινάκια (11ος και κυρίως 12ος αι.), εφυαλωμένα πλακίδια, φιαλοστόμια (από το 13ο αι.) κλπ.<sup>76</sup>

Όλα τα παραπάνω κοσμήματα στις επιφάνειες των ναών παρουσιάζουν ποσοτικά και μορφολογικά κάποια εξέλιξη. Ιδιαίτερα όμως τα κουφικά κεραμοπλαστικά (πρώτη εμφάνιση μετά το 961 στην Παναγία του Οσίου Λουκά) και οι οδοντωτές ταινίες (πρώτη εμφάνιση Σκριπού 873/4) ακολούθησαν σταθερά μια

<sup>74</sup> Βελένης Γ. (1984) σ. 47 – 51.

<sup>75</sup> Βελένης Γ. (1984) σ. 7 – 8.

<sup>76</sup> Καλοπίση-Βέρτη Σ., Παναγιωτίδου – Κεσίσογλου Μ. (2010) σ. 165-183.

ποσοτικά φθίνουσα πορεία στο χρόνο από το β' μισό του 10ου αι. μέχρι που εξαφανίζονται το τελευταίο τέταρτο του 11ου αι., για να επανεμφανιστούν για λίγο τον 12ο αι. (Λ. Μπούρα). Αποτελούν λοιπόν ένα χρήσιμο εργαλείο για τη χρονολογική κατάταξη των ναών του 11ου και 12ου αι. σε άμεση πάντα συνάρτηση με τα σταθερά χρονολογημένα μνημεία, κάτι που για πρώτη φορά επιχείρησε ο Α. Η. S. Megaw (1931-32). Να τονιστεί εδώ ότι από τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο τα κουφικά και οι οδοντωτές ταινίες χαρακτηρίζουν σχεδόν αποκλειστικά<sup>77</sup> τα ελλαδικά μνημεία (και μάλιστα τα αθηναϊκά) και βοηθούν στη χρονολογική τους κατάταξη.<sup>78</sup>

Τα **κουφικά κεραμοπλαστικά**<sup>79</sup> είναι κοσμήματα που αντιγράφουν χαρακτήρες μιας παλιάς τετράγωνης ιερατικής αραβικής γραφής στην οποία γράφτηκε για πρώτη φορά το κοράνιο στην πόλη Κούφα της Μεσσοποταμίας<sup>80</sup>. Ο Γ. Σωτηρίου διακρίνει τα κουφικά σε καθαρώς αραβικά (αληθή κουφικά) που απαντούν σε επιγραφές (στην Αθήνα), και φαίνεται να είναι αναγνώσιμα, και σε βυζαντινές απομιμήσεις ως κεραμοπλαστικό (ή ανάγλυφο επιπεδόγλυφο) διάκοσμο χωρίς να είναι αναγνώσιμα αλλά απλά αφηρημένα κοσμήματα (ψευδοκουφικά).<sup>81</sup>

Τα κουφικά γράμματα ως κεραμοπλαστικά απαντούν σε **δύο μορφές**: **α.** τα απλά ψευδοκουφικά<sup>82</sup> (γύρω στο 1000) που αποτελούνται από στοιχεία ευθύγραμμο ή καμπύλο με σφηνοειδείς ή διχαλωτές απολήξεις των κατακόρυφων στοιχείων τους, **β.** τα διανθισμένα<sup>83</sup> (11ος – 12ος αι.) των οποίων οι άκρες των γραμμάτων καταλήγουν σε εκφύσεις ανθεμοειδών φύλλων. Από επιμέρους στοιχεία των ψευδοκουφικών φαίνεται ότι προέρχεται μια ομάδα κεραμοπλαστικών (11ος – 13ος αι.). Είναι τα κουφίζοντα κάθετα τούβλα με σφηνοειδείς κορυφές, τα δισέψιλον, το σιγμοειδές κόσμημα, το βαθμιδωτό κόσμημα, ίσως και το κλειδόσχημο.<sup>84</sup>

Τα κουφικά ως προς **τη θέση τους** πάνω στους ναούς βρίσκονται αρχικά είτε ως μεμονωμένοι χαρακτήρες στους κάθετους αρμούς των λίθων της πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας είτε συνεχώς επαναλαμβανόμενα σε διακοσμητικές

<sup>77</sup> Στη σχολή της Κωνσταντινούπολης κουφικά απαντούν μόνο στη βόρεια εκκλησία της Μονής Λιβός, στην Κωνσταντινούπολη και στην Παναγία Χαλκέων στη Θεσσαλονίκη. Τα κουφικά αυτά είναι γραπτά σε εφυσωμένα πλακίδια.

<sup>78</sup> Νικονάνος Ν. (1983) σ. 331-332.

<sup>79</sup> Πρώτη αναφορά σε αυτά έγινε από τον Τάσσο Νερούτσο ως «αραβοειδή κοσμήματα ή συμπλέγματα» Νερούτσος Τ. (1889) σ. 91.

<sup>80</sup> Σωτηρίου Γ. (1933) σ. 57 κ.ε.

<sup>81</sup> Σωτηρίου Γ. (1933) σ. 81.

<sup>82</sup> Καλοπίση-Βέρτη Σ., Παναγιωτίδου – Κεσίσογλου Μ. (2010) σ. 175.

<sup>83</sup> Καλοπίση-Βέρτη Σ., Παναγιωτίδου – Κεσίσογλου Μ. (2010) σ. 171.

<sup>84</sup> Νικονάνος Ν. (1983) σ. 347-349.

ζώνες (ζωφόρους).<sup>85</sup> Στα μέσα περίπου και στο γ' τέταρτο του 11ου αι. τοποθετούνται μόνο σποραδικά στους κάθετους αρμούς, κυρίως όμως στα τύμπανα των παραθύρων ή σε επιφάνειες τριγωνικές αντί λίθων στην απόληξη συνήθως αετωματικών τυμπάνων.<sup>86</sup>

Ως προς το πλήθος τους τα κεραμοπλαστικά κουφικά ακολουθούν φθίνουσα πορεία, κυρίως στην Αθήνα, από τα τέλη του 10ου έως το τέλος του 11ου αι. Με αφετηρία την Παναγία του Οσίου Λουκά, όπου τα κουφικά υπερτερούν σε πλήθος, αυθεντικότητα και ποιότητα από οπουδήποτε αλλού<sup>87</sup>, μια ομάδα ναών<sup>88</sup> κάτω από την επίδραση της Παναγίας του Οσίου Λουκά, γύρω στο 1000 και στις αρχές του 11ου έχει πλούσια και οργανωμένη κουφική διακόσμηση. Στη συνέχεια, περίπου στα μέσα του 11ου αι., σε άλλη ομάδα ναών<sup>89</sup> περιορίζεται ο αριθμός των κουφικών και βρίσκονται στα τύμπανα των παραθύρων και στις τριγωνικές επιφάνειες. Τέλος γύρω στο 1100 απουσιάζουν εντελώς ή βρίσκονται μόνο στα τελειώματα αετωματικών, τριγωνικών στεγών, ως κουφίζοντα όρθια τούβλα.

**Οι τεχνικές κατασκευής** των κουφικών κεραμοπλαστικών είναι δύο: **α.** η τοποθέτηση εγχόρηγα κεράμων στο κονίαμα, ώστε να φαίνεται μόνο η λεπτή πλευρά τους, είτε μεμονωμένα στους κάθετους αρμούς των λίθων ή δημιουργώντας συνεχείς ζωφόρους με ζεύγη αντίωτων ή αντιμέτωπων κουφικών (π.χ. Παναγία Όσιου Λουκά) και **β.** ανάγλυφα σε πήλινα πλακίδια στη σειρά, σχηματίζοντας πάλι ζωφόρους<sup>90</sup>. Το βάθος των πήλινων πλακών γεμίζει με κονίαμα<sup>91</sup> (πρβλ. επιπεδόγλυφη τεχνική γλυπτικής- *champlevé*).

Εύλογα είναι τα ερωτήματα πώς έφτασαν τα κουφικά στον ελλαδικό χώρο και πώς ερμηνεύεται η παρουσία τους πάνω στους ελλαδικούς ναούς.

Από μία αναγνώσιμη αραβική επιγραφή που βρέθηκε στην Αρχαία Αγορά της Αθήνας<sup>92</sup> φαίνεται ότι υπήρχε μόνιμη εγκατάσταση Αράβων και τζαμί στην Αθήνα στα τέλη του 10ου αι. Εικάζεται λοιπόν ότι μπορεί να ήταν τεχνίτες, έμποροι ή και

<sup>85</sup> Οι θέσεις αυτές χαρακτηρίζουν την πρώτη ομάδα ναών με κουφικά στα τέλη του 10ου και αρχές 11ου αι., η Παναγία του Όσιου Λουκά, οι Άγιοι Απόστολοι της Αρχαίας Αγοράς, ο ναός των Αγίων Ιάσονος και Σωσίπατρος στην Κέρκυρα και η Σωτήρα Λυκοδήμου στην Αθήνα.

<sup>86</sup> Τα κουφικά στις θέσεις αυτές τοποθετούνται στους αθηναϊκούς ναούς των μέσων του 11ου αι., στην Καπνικαρέα, στους Αγίους Θεοδώρους, στους Αγίους Ασώματος του Θησείου.

<sup>87</sup> Μπούρα Λ. (1980) σ. 20.

<sup>88</sup> Άγιοι Απόστολοι, Ιάσων και Σωσίπατρος, Σωτήρα Λυκοδήμου.

<sup>89</sup> Καπνικαρέα, Άγιοι Θεόδωροι, Άγιοι Ασώματοι.

<sup>90</sup> Σωτήρα Λυκοδήμου, Άγιοι Θεόδωροι, Άγιοι Ασώματοι Θησείου.

<sup>91</sup> Νικονάνος Ν. (1983) σ. 351.

<sup>92</sup> Γκιολές Ν. (1992) σ. 123.

αιχμάλωτοι πολέμου<sup>93</sup> πριν ή λίγο μετά την ανακατάληψη της Κρήτης το 961. Έγινε μάλιστα λόγος από τον Δ. Καμπούρογλου<sup>94</sup> και για αραβική κατάληψη της Αθήνας για μικρό διάστημα που όμως δεν φαίνεται να έχει βάση. Τα κουφικά μοτίβα όμως, μπορεί να έγιναν γνωστά και μέσω εμπορεύσιμων αντικειμένων (υφάσματα, κεραμικά, χειρόγραφα). Εξάλλου και στο Βυζάντιο τα κουφικά, εκτός από στοιχείο κεραμοπλαστικού διακόσμου, χρησιμοποιήθηκαν και στη γλυπτική, στη ζωγραφική, στα ψηφιδωτά, στα χειρόγραφα, στα κεραμικά κλπ.

Η παρουσία των κουφικών στους βυζαντινούς ναούς γύρω στο 1000 ίσως να ερμηνεύεται με τη μεγάλη νίκη και ανάκτηση της Κρήτης (961) από το βυζαντινό στόλο. Μπορεί να αποτελούν αποτύπωση και προβολή του θριάμβου επί του Ισλάμ,<sup>95</sup> φαινόμενο γνωστό και από άλλες περιπτώσεις.<sup>96</sup> Τα κουφικά, λοιπόν, εισάγονται στον ελλαδικό χώρο ως κεραμοπλαστικά αλλά και ανάγλυφα στην Παναγία του Οσίου Λουκά και η ερμηνεία για την παρουσία τους στο ναό έγιναν αιτία για επαναχρονολόγηση του μνημείου λίγο μετά το 961, κάτι που είναι σε γενικές γραμμές αποδεκτό.

Η **οδοντωτή ταινία** είναι και αυτή βασικό χαρακτηριστικό των κεραμοπλαστικών της ελλαδικής «σχολής» που θα ακολουθήσει παράλληλη πορεία με τα κουφικά από τα μέσα του 10ου αι. έως τα τέλη του 11ου αι. Παρουσιάζεται σε ευρύτετη χρήση στην Παναγία του Οσίου Λουκά και στα μνημεία γύρω στο 1000<sup>97</sup> και στη συνέχεια με φθίνουσα πορεία στους αθηναϊκούς κυρίως ναούς του 10ου – 11ου αι. Θα εξαφανιστεί περί τα τέλη του 11ου αι. και θα επανέλθει σε χρήση το 12ο αι. σε μικρότερη όμως έκταση.

Κατά κανόνα περιτρέχει τα τόξα των ανοιγμάτων, θυρών και παραθύρων, και συχνά συνεχίζεται οριζόντια περιτρέχοντας τους τοίχους τμημάτων του ναού (π.χ. αψίδες) ή και ολόκληρο το ναό. Στην Παναγία του Οσίου Λουκά, σε μεγάλη πυκνότητα, στην ανατολική πλευρά του ναού, διαχωρίζει οριζόντια όλους τους δόμους (τις σειρές των λίθων) από το ύψος της ποδιάς των παραθύρων και πάνω, ενώ στους Αγίους Αποστόλους της Αρχαίας Αγοράς, με τάση αραίωσης, τοποθετείται πάλι στην ίδια θέση χωρίζοντας τους δόμους ανά δύο .

<sup>93</sup> Αιχμάλωτοι πολέμου, εκχριστιανιζόμενοι έπαιρναν προνόμια, γαίες και στρατιωτικά αξιώματα π.χ. ο πρωτοσπαθάρης Χασέ (Χασάν) στην Αθήνα. Σωτηρίου Γ. (1933) σ. 88-89.

<sup>94</sup> Σωτηρίου Γ. (1933) σ. 88.

<sup>95</sup> Μπούρα Λ. (1980) σ. 121 .

<sup>96</sup> Για παράδειγμα στην ανάκτηση της Σικελίας από χριστιανούς ή στη νίκη στη ναυμαχία της Ναυπάκτου.

<sup>97</sup> Άγιοι Απόστολοι Αρχαίας Αγοράς, ναός Αγ. Ιάσονος και Σωσιπάτρου, Σωτήρα Λυκοδήμου.

Να σημειωθεί η διάκριση της οδοντωτής ταινίας από τα **οδοντωτά γείσα** τα οποία τοποθετούνται μόνο κάτω από τις στέγες στηρίζοντας την προεξοχή τους, ενώ εξέρχουν από την τοιχοποιία, κάτι που δεν συμβαίνει με την οδοντωτή ταινία. Οι οδοντωτές ταινίες απουσιάζουν από τη σχολή της Κωνσταντινούπολης.

**Άλλα κεραμοπλαστικά κοσμήματα** σε χρήση τον 11ο και 12ο αι. είναι όσα προέρχονται από επιμέρους στοιχεία των ψευδοκουφικών χαρακτήρων,<sup>98</sup> όπως τα κάθετα κουφίζοντα τούβλα (απλές κάθετες κεραίες με σφηνοειδή απόληξη) που τοποθετούνται σε τριγωνικές απολήξεις της τοιχοποιίας <sup>99</sup>(π.χ. σε αετωματικές στέγες), τα δισέφυλον, το σιγμοειδές κόσμημα, το βαθμιδωτό κόσμημα και τα κλειδόσχημα κοσμήματα. Ακόμα άλλα γεωμετρικά μοτίβα, όπως ο μαϊάνδρος, οι ρόμβοι, τα αβακωτά, το ψαροκόκκαλο, τα κατοκόρυφα διακοσμητικά κομμένα τούβλα<sup>100</sup> (έγκοπτες πλίνθοι) κ.α. Τέλος εφυαλωμένα σκυφία<sup>101</sup> τοποθετούνται συχνά από το 1025, με ευρύτερη χρήση τον 12ο αι. , στο τύμπανο των τόξων που περιβάλλει τους λοβούς πολύλοβων παραθύρων.

Ο **γλυπτικός διάκοσμος** των μεσοβυζαντινών ελλαδικών ναών είναι σημαντικός. Οι εξωτερικοί κοσμήτες, συνήθως μαρμάρινοι, που διαρθρώνουν και δένουν τους τοίχους των ναών και εσωτερικά ενισχύουν και οριοθετούν τη γέννηση των καμαρών, του τρούλλου και των κογχών του Ιερού, φέρουν πολλές φορές ανάγλυφη διακόσμηση. Σε σπάνιες περιπτώσεις επιβιώνει το παλαιότερο στοιχείο του τριβήλου (π.χ. Άγιος Ιωάννης Θεολόγος Πλάκας). Ανάγλυφα υπάρχουν στα μαρμάρινα τέμπλα, στο επιστύλιο, το γείσο και τα θωράκια. Σε ορισμένους ναούς στη δυτική όψη των πεσσών του Ιερού, που στηρίζεται το τέμπλο, τοξωτά μαρμάρινα πλαίσια διαμορφώνουν προσκυνητάρια.

Τα δάπεδα καλύπτονται συνήθως από απλά πλακόστρωτα. Τα μαρμαροθετήματα είναι σπανιότερα (σε πολυτελείς ναούς) με συνηθισμένο θέμα στο ομφάλιο τους πέντε άρτους.

Οι τοίχοι εσωτερικά καλύπτονται με τοιχογραφίες, ενώ σπάνιες είναι οι περιπτώσεις ορθομαρμαρώσεων και ψηφιδωτών.

<sup>98</sup> Νικονάνος Ν. (1983) σ. 347-349.

<sup>99</sup> π.χ. Άγιοι Ασώματοι Θησείου, Άγιος Ιωάννης Θεολόγος στην Πλάκα.

<sup>100</sup> Κατακόρυφες εγχόρηγες πλίνθοι που στην εμφανή ράχη τους σκαλίζονται διακοσμητικά μοτίβα, π.χ. αστράγαλοι κα. Άγιος Ιωάννης Θεολόγος στην Πλάκα.

<sup>101</sup> Κοίλα αγγεία χρωματισμένα συνήθως με ψυχρά χρώματα, π.χ. Άγιοι Θεόδωροι Κλαυθμώνος

## **ΜΕΡΟΣ Β΄. Αθηναϊκές παραλλαγές του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο ναού κατά τον 10ο – 12ο αι.**

### **ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄. Ιστορικά – πολεοδομικά της υστερορωμαϊκής και βυζαντινής Αθήνας (267 – 1204)**

Στο νότιο ελλαδικό χώρο, όπως σημειώθηκε και προηγουμένως, το πρώτο παράδειγμα πλήρως διαμορφωμένου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλου ναού είναι η Παναγία του Οσίου Λουκά στο β΄ μισό του 10ου αι. Το μνημείο συνιστά τυπολογικά και τεχνικά (η στήριξη του τρούλλου σε τέσσερις κίονες και το αυτοτελές Ιερό) ένα πραγματικό εξελικτικό άλμα από τους ελλαδικούς μεταβατικούς σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς που μέχρι εκείνη τη χρονική περίοδο (8ος – 10ος αι.) απαντούν στη νότια Ελλάδα. Ακόμα η ποιότητα κατασκευής αλλά και η κλίμακα μεγέθους καθιστούν δυσεξήγητη την εμφάνισή του, αν δεν συνδεθεί έστω έμμεσα (μέσω της τοπικής αριστοκρατίας) με το περιβάλλον της Κωνσταντινούπολης και πιθανότατα με το Παλάτι<sup>102</sup>. Αλλά και μορφολογικά εισάγει νέα στοιχεία και τελειοποιεί ελλαδικά χαρακτηριστικά της προηγούμενης περιόδου αποτελώντας μνημείο πρότυπο για τη λεγόμενη ελλαδική «σχολή» του 11ου – 12ου αι.

Η επίδραση αυτή από τα τέλη του 10ου αι. ήταν αμεσότερη στην ομάδα των αθηναϊκών ναών του ίδιου αρχιτεκτονικού τύπου (αλλά και σε οκταγωνικούς π.χ. Σωτήρα του Λυκοδήμου). Στους ναούς αυτούς θα εφαρμοστεί ο αρχιτεκτονικός τύπος του σύνθετου σταυροειδούς εγγεγραμμένου στον οποίο ανήκει η Παναγία του Οσίου Λουκά ή οι πιο απλές και συχνότερες ελλαδικές παραλλαγές του, ο απλός τετρακίονιος και ο δικιόνιος. Η επίδραση της Παναγίας του Οσίου Λουκά μαζί με άλλα κυρίως τοπικά αθηναϊκά χαρακτηριστικά καθιστούν τους αθηναϊκούς σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς του 10ου – 12ου αι. μία ομάδα διακριτή εντός της ελλαδικής «σχολής» η οποία έδωσε σειρά παραδειγμάτων για όλες τις παραλλαγές του τύπου.

**Η Αθήνα του 10ου – 12ου αι.,** στο χώρο της οποίας ανήκουν τα παραδείγματα που θα εξεταστούν, για λόγους ιστορικούς θα γνωρίσει διοικητική αναδιοργάνωση και αναβάθμιση που θα επιφέρουν γενικότερη άνθηση και ακμή στην πόλη, όπως άλλωστε η ίδια εποχή (10ος – 11ος αι. Μακεδονική δυναστεία) συμπίπτει με το απόγειο της ακμής της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

---

<sup>102</sup> Μπούρα Λ. (1980) σ. 121.

Η πόλη, με όλη την πνευματική ακτινοβολία και το μνημειακό πλούτο της Κλασικής Αρχαιότητας, αλλά και τη δεύτερη ακμή της κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους (1ος – 2ος αι. μ. Χ. Αδριανός), θα διέλθει την περίοδο **του μεσαιωνικού μετασχηματισμού της την ύστερη ρωμαϊκή εποχή** (3ος – 6ος αι. μ. Χ.) μέσα από μια σειρά βίαιων γεγονότων<sup>103</sup> που σταδιακά της έδωσαν τη μορφή της μεσαιωνικής πόλης – κάστρου αλλά με την Αρχαιότητα πάντα παρούσα.

Κατά το **β' μισό του 3ου αι. μ. Χ.**, εποχή της αρχής των προβλημάτων στα σύνορα της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, η πόλη θα υποστεί την επιδρομή και λεηλασία από τους Ερούλους (267), την οποία δεν μπόρεσε να αποτρέψει η πρόσφατη επισκευή του αρχαίου τείχους του άστεως από τον αυτοκράτορα Βαλεριανό (253-260). Η καταστροφή αυτή, πραγματική τομή για την ιστορία και την πολεοδομία της πόλης, θα έχει ως αποτέλεσμα την εγκατάλειψη του ευρύτερου τείχους της Αρχαιότητας και τη δραματική συρρίκνωση της πόλης εντός του υστερορωμαϊκού λεγόμενου τείχους (περ. 270- 280 )<sup>104</sup> που κατασκευάστηκε με υλικά από τα γκρεμισμένα κτίρια της επιδρομής. Το νέο τείχος περικλείει μια πολύ μικρότερη έκταση (κατά 14 φορές) κυρίως στα βόρεια της πόλης και ίσως μικρού τμήματος στα νότια,<sup>105</sup> αφήνοντας εκτός την περιοχή της κατεστραμμένης Αρχαίας Αγοράς. Τις αλλαγές στην πόλη, η οποία θα χάσει τον έντονα μνημειακό χαρακτήρα της, θα συμπληρώσουν οι αλλαγές στην Ακρόπολη, δηλαδή η δημιουργία πύλης με δύο πύργους (πύλη Beule') στη μαρμάρινη κλίμακα της ανόδου προς τα Προπύλαια και η οχύρωση της πηγής της Κλεψύδρας που γίνεται προσιτή μόνο από την Ακρόπολη.<sup>106</sup> Με αυτόν τον τρόπο η Ακρόπολη μετά τα Περσικά (490 – 479 π. Χ.) αποκτά και πάλι αμυντική σημασία για τους επόμενους 15 αιώνες.<sup>107</sup>

**Κατά τον 4ο αι.** οι φημισμένες φιλοσοφικές και ρητορικές σχολές δίνουν και πάλι ζωή και κίνηση στην πόλη, όπως μαρτυρούν και οι γραμματειακές πηγές<sup>108</sup> Αλλά το 395 μ. Χ., ως συνέπεια της κατάρρευσης των ρωμαϊκών συνόρων, η επιδρομή στην ελληνική χερσόνησο των Βησιγόθων του Αλάρικου θα επιφέρει νέα καταστροφή στην πόλη πιθανότατα μέχρι το όριο του υστερορωμαϊκού τείχους.<sup>109</sup>

<sup>103</sup> Επιδρομές: Ερούλων 267 μ.Χ., Βησιγόθων - Αλάρικου 395 μ. Χ., Σλάβων 582 μ.Χ.

<sup>104</sup> Kamp J. (2004) σ. 236-7.

<sup>105</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ. 31, σχέδιο Μ. Κορρέ.

<sup>106</sup> Travlos J. (1980) σ. 323-324.

<sup>107</sup> Τανούλας Τ. (1990) σ. 34.

<sup>108</sup> Ευνάπιος (2000), Βίοι Σοφιστών, ΙΧ, 1-6, σ. 122-125.

<sup>109</sup> Kamp J. (2004) σ. 238 -240.

Παρόλα αυτά η Αθήνα θα ανακάμψει **κατά τον 5ο και 6ο αι.**, γεγονός που οφείλεται στο ότι παραμένει κέντρο πνευματικής ακτινοβολίας σε όλη τη Μεσόγειο. Σημαντικά κτίρια θα κτιστούν και πάλι εκτός του υστερορρωμαϊκού τείχους αλλά εντός του ευρύτερου αρχαίου περιβόλου που είναι πιθανό να επισκευάστηκε γύρω στο 400 μ. Χ.<sup>110</sup> Η φάση αυτή χαρακτηρίζεται από τις πολυτελείς κατοικίες με αψιδωτή αίθουσα συνεστιάσεων (ή πιθανόν διδασκαλίας), λουτρό, μωσαϊκά δάπεδα και συλλογές γλυπτών στις βόρειες υπόγειες του Αρείου Πάγου και στα νότια της Ακρόπολης (οικία «Πρόκλου»), οι οποίες ερμηνεύονται ως «σχολές». Τον κεντρικό χώρο της Αρχαίας Αγοράς καταλαμβάνει το λεγόμενο παλάτι των γιγάντων<sup>111</sup> (400 - 420 μ. Χ. ), ένα τεράστιο συγκρότημα στη θέση του Ωδείου του Αγρίππα που ερμηνεύεται ως γυμνάσιο, σχολή ή διοικητικό κέντρο. Στη νότια πλευρά της Ακρόπολης κατά τον 5ο αι. οικοδομείται πολυτελής κατοικία εντυπωσιακών διαστάσεων (κτίριο Ζ) στο οποίο τον 6ο αι. θα προστεθεί νέα πτέρυγα (κτίριο Ε) αποτελούμενη από μία βασιλική, ένα τρίκογχο κτίσμα, λουτρό και μία κυκλική αίθουσα ή πύργο. Το συγκρότημα θα εγκαταλειφθεί στα τέλη του 6ου αι.<sup>112</sup>. Έτσι η πόλη ανακτά και πάλι, ως ένα βαθμό, το μνημειακό της χαρακτήρα. Παράλληλα στα μέσα περίπου του 5ου αι. στην περιφέρεια της πόλης οι χριστιανοί οικοδομούν τις νέες εκκλησίες τους, ενώ το κέντρο το κατέχουν ακόμα οι ναοί των Εθνικών. Η πρώτη ίσως από αυτές, στο α΄ μισό του 5ου αι., είναι ένα περίκεντρο, τετράκογχο οικοδόμημα με αίθριο που κτίζεται εντός του συγκροτήματος της Βιβλιοθήκης του Αδριανού (μετέπειτα γνωστή ως Μεγάλη Παναγιά). Στα όρια της πόλης εντός ή και εκτός του αρχαίου τείχους θα οικοδομηθούν τρίκλιτες βασιλικές (του Αγίου Λεωνίδα στον Ιλισσό, του Ολυμπιείου, του Αγίου Κληματίου, του Αγίου Λουκά, η μονόκλιτη του Διονυσιακού Θεάτρου κ.α.).

**Το 529**, χρονιά με συμβολικό χαρακτήρα, με διάταγμα του Ιουστινιανού θα απαγορευτεί ή θα ανασταλεί η λειτουργία των φιλοσοφικών σχολών της Αθήνας, γεγονός με αρνητική επίδραση στην πορεία και την ακτινοβολία της πόλης. Η αρχαιολογική έρευνα σε μία από τις οικίες - «σχολές» στον Άρειο Πάγο (οικία Ω) δείχνει ότι η κατοίκηση σε αυτήν συνεχίζεται και μετά το 529 μέχρι το 582 μ. Χ. Οι αλλαγές που παρατηρήθηκαν γύρω στο 530, δηλαδή η απόρριψη αγαλμάτων στα πηγάδια της οικίας, η αντικατάσταση μωσαϊκού δαπέδου που έφερε παραστάσεις παγανιστικές με απλές πλάκες μπορεί να ερμηνευτούν ως αποτέλεσμα του

<sup>110</sup> Τανούλας Τ. (1990) σ. 36, σημ. 46, Τραυλός Ι. (19932) σ. 129.

<sup>111</sup> Kamp J. (2004) σ. 240.

<sup>112</sup> Ελευθεράτου Σ. (2019) σ. 93 – 111. Ελευθεράτου Σ. –Σαραγά Ν. (1999) σ. 45-56.



διατάγματος του 529 ή και ως ανακαίνιση της οικίας από νέους ένοικους που φαίνεται να είναι χριστιανοί. Στο χώρο βρέθηκαν πολλά λυχνάρια με σταυρό και μία τράπεζα τύπου C για χριστιανικές τελετές.<sup>113</sup> Την ίδια εποχή μετά τα μέσα του 6ου αι. αρχίζει η μετατροπή αρχαίων ναών σε χριστιανικές εκκλησίες (Παρθενώνας<sup>114</sup>, Βασιλική Ασκληπιείου) που θα συνεχιστεί και τον 7ο αι. (Ερεχθείο<sup>115</sup>, Ηφαιστείο<sup>116</sup>). Στα χρόνια του Ιουστινιανού θα ενισχυθεί ο εξωτερικός περίβολος της πόλης με την οικοδόμηση πύργων.

Το τέλος της Αρχαιότητας για την πόλη ουσιαστικά επήλθε με την επιδρομή σλαβικών φυλών **το 582/3 μ. Χ.** και την καταστροφή της για άλλη μια φορά. Το γεγονός αυτό σημαίνει το οριστικό τέλος των θεσμών της αρχαίας πόλης, την υποβάθμιση της αστικής ζωής, την αγροτοποίησή της και τη δημογραφική παρακμή. Φαίνεται ότι η περιοχή της πόλης εκτός του υστερορωμαϊκού τείχους εγκαταλείπεται από τον 7ο αι. μέχρι τα μέσα του 10ου αι. , οπότε θα υπάρξουν και πάλι νέες επεκτάσεις εκτός αυτού.<sup>117</sup> Τελευταία αναφορά και αναλαμπή στους **σκοτεινούς λεγόμενους αιώνες** (7ος και 8ος αι.) που θα ακολουθήσουν είναι η παραμονή του αυτοκράτορα Κώνσταντος Β΄ ο οποίος διαχείμασε στην πόλη το έτος 662/3 κατά τη μετάβασή του στη Σικελία. Η ανάγκη εξεύρεσης καταλυμάτων για τους αξιωματούχους του πιθανά οδήγησε σε επισκευές παλαιότερων κτισμάτων. Την ίδια εποχή γίνεται η μετατροπή του Ηφαιστείου σε χριστιανικό ναό. Στα τέλη του 8ου και αρχές 9ου αι. η καταγωγή δύο αυτοκράτειρων από την Αθήνα, της Ειρήνης (797-802) και της Θεοφανούς (807 – 811) ίσως αποτελούν ένδειξη για την ύπαρξη μιας τοπικής αριστοκρατίας στην πόλη.

**Κατά τη Μεσοβυζαντινή περίοδο (9ος – 12ος αι.),** εποχή που αρχίζει η ανάκαμψη του Βυζαντινού κράτους για να φτάσει στο απόγειο της ακμής του με την Μακεδονική δυναστεία (867 -1056), στην περιοχή της Ελλάδας και της Αττικής η κατάσταση παραμένει ταραγμένη και ανασφαλής μέχρι τουλάχιστον τα μέσα του 10ου αι. Παρά την υποταγή των Σλάβων της Πελοποννήσου στις αρχές του 9ου αι., τα παράλια συνεχίζουν να υποφέρουν από τις πειρατικές επιδρομές των Σαρακηνών για όσο διάστημα κατέχουν την Κρήτη (827 – 961) και η ενδοχώρα από τις επιδρομές

---

<sup>113</sup> Kamp J. (2004) σ. 242-253.

<sup>114</sup> Τανούλας Τ. (1990) σ. 43.

<sup>115</sup> Τανούλας Τ. (1990) σ. 43.

<sup>116</sup> Kamp J. (2004) σ. 254

<sup>117</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ. 25.

των Βουλγάρων του Συμεών και του Σαμουήλ στις αρχές και τα τέλη του 10ου αι. αντίστοιχα.<sup>118</sup>

Παρόλες τις δυσχέρειες της περιόδου **σημάδια ανάκαμψης** της Αθήνας σημειώνονται κατά τον 9ο και το α΄ μισό του 10ου αι. Αξίζει να σημειωθούν για αυτή την περίοδο τα παρακάτω γεγονότα και αλλαγές:

Μεταξύ των ετών **819 – 841** η Αθήνα αναβαθμίζεται εκκλησιαστικά και προάγεται από Επισκοπή σε Αρχιεπισκοπή, όπως συνάγεται από χαράγματα στον Παρθενώνα και από τους καταλόγους αρχιερέων της πόλης που συνέταξαν με βάση τα παραπάνω ο Α. Ορλάνδος και ο Λ. Βρανούσης<sup>119</sup> Από άλλο χάραγμα του Παρθενώνα χρονολογημένο το 848 προέρχεται η σημαντικότερη πληροφορία για τον θάνατο και την ταφή στην Αθήνα του βασιλικού πρωτοσπαθάρου και στρατηγού της Ελλάδος Λέοντα. Πιθανότατα λοιπόν, η Αθήνα ήταν πρωτεύουσα του Θέματος της Ελλάδος και έδρα του στρατηγού στα μέσα περίπου του 9ου αι.<sup>120</sup>

**Το 871**, γνωστό από την κτητορική επιγραφή, οικοδομείται εντός του υστερορρωμαϊκού τείχους στη βόρεια πλευρά της Ακρόπολης ο πρώτος μεσοβυζαντινός ναός της Αθήνας, μια τρίκλιτη βασιλική, ο Άγιος Ιωάννης του Μαγκούτη, που προαναγγέλλει την οικοδομική δραστηριότητα του 10ου – 12ου αι.

**Το 910/11** ο Όσιος Λουκάς σε νεαρή ηλικία επισκέπτεται το ναό της Θεομήτορος στον Παρθενώνα, γεγονός γνωστό από τους βίους του Οσίου, στοιχείο που δείχνει ότι ο ναός έχει αναδειχθεί σε σημαντικό προσκύνημα.

**Το 915** θα συμβεί στην Αθήνα και μάλιστα στο Ιερό της Παναγίας του Παρθενώνα η εκτέλεση του Χασέ από τον εξαγριωμένο αθηναϊκό λαό λόγω της απληστίας και της ασωτίας του. Ήταν Σαρακηνός στην καταγωγή και το θρήσκευμα ο οποίος είχε το αξίωμα του πρωτοσπαθάρου και φαίνεται να εξουσίαζε την Αθήνα. Το επεισόδιο είναι γνωστό από γραμματειακές πηγές (Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος και συνεχιστής Θεοφάνης)<sup>121</sup>. Το γεγονός αποτέλεσε αφορμή συζητήσεων για το αν υπήρχε αραβική κοινότητα στην Αθήνα ή ακόμα και για πρόσκαιρη κατάκτηση και παραμονή Αράβων σε αυτή. Η θεωρία αυτή ενισχύθηκε από επιγραφή σε αραβική – κουφική γραφή που φανερώνει ύπαρξη μουσουλμανικού τεμένους στην πόλη. Η κατάκτηση της Αθήνας από Άραβες δεν τεκμηριώνεται από άλλα στοιχεία. Η ύπαρξη όμως, αραβικής κοινότητας και καλλιτεχνικού εργαστηρίου

<sup>118</sup> Πάλλης Γ. (2014), σ. 110

<sup>119</sup> Ορλάνδος Α. – Βρανούσης Λ. (1973) σ. \*33 - \* 34, χάραγμα 79.

<sup>120</sup> Ορλάνδος Α. – Βρανούσης Λ. (1973) σ. \*36, χάραγμα 164.

<sup>121</sup> Σωτηρίου Γ. (1933) σ. 88-89.

περί τα τέλη του 10ου αι. φαίνεται να είναι βάσιμη. Είναι γνωστή η πρακτική του Βυζαντινού κράτους να εγκαθιστά αιχμαλώτους πολέμου σε περιοχές της αυτοκρατορίας οι οποίοι διατηρούν το θρήσκευμά τους, ενσωματώνονται στην κοινωνία και αποκτούν αξιώματα. Τέτοια φαίνεται να είναι η περίπτωση του Χασέ<sup>122</sup>.

Η εποχή που η Αθήνα και ο ελλαδικός χώρος θα αποκτήσουν σημασία και θα τύχουν της αναδιοργάνωσης και της φροντίδας του κράτους, είναι **από το β' μισό του 10ου αι.**, δηλαδή μετά την ανάκτηση της Κρήτης το 961 από τον Νικηφόρο Φωκά και την ήττα του τσάρου Σαμουήλ στον Σπερχειό το 997 μέχρι το τέλος του 12ου αι. Η Αθήνα θα γνωρίσει περίοδο ευημερίας και ακμής, αναβαθμίζεται εκκλησιαστικά και αναπτύσσεται οικονομικά, πολεοδομικά και δημογραφικά. Την ίδια εποχή κτίζονται οι ναοί για τους οποίους θα γίνει λόγος αναλυτικά παρακάτω.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι **οι γραπτές πηγές** για τους δύο αιώνες ακμής της Αθήνας είναι περιορισμένες.<sup>123</sup> Σημαντικές πηγές αποτελούν το «Πρακτικό», ένα κείμενο καταγραφής περιουσιών που σώζει τοπωνύμια, οι βίοι Αγίων, όπως του Οσίου Λουκά και του Οσίου Μελετίου, οι ιστορικοί Ιωάννης Σκυλίτζης και Νικήτας Χωνιάτης, ο Άραβας γεωγράφος του 12ου αι., Εδρισί, καθώς και τα χαράγματα και οι επιγραφές. Η σημαντικότερη πηγή για τον 12ο αι. είναι ο τελευταίος μητροπολίτης της Αθήνας, πριν την Λατινοκρατία, Μιχαήλ Χωνιάτης (1182 – 1204), λόγιος με κλασική παιδεία, λάτρης του αρχαίου κλέους της πόλης ο οποίος στους λόγους και τις επιστολές του θρηνεί και διαμαρτύρεται για την άθλια εικόνα της πόλης στις μέρες του. Οι θρήνοι του για το δράμα της πόλης θεωρήθηκαν ίσως υπερβολικοί, στοιχείο που μειώνει την αξιοπιστία του ως πηγής. Λόγω της έλλειψης πλούσιων γραπτών πηγών ιδιαίτερη αξία αποκτούν τα υλικά λείψανα της περιόδου και κυρίως οι πολλοί και καλά ιστάμενοι ναοί της πόλης.

Δεν είναι απολύτως σαφές για το διάστημα από το 10ο έως το 12ο αι. αν και τότε η Αθήνα υπήρξε έδρα Θέματος. Όπως ειπώθηκε προηγουμένως πιθανά να ήταν στα μέσα του 9ου αι. Για όλη την περίοδο της Μακεδονικής δυναστείας και μέχρι τη λατινική κατάκτηση (867 – 1204) φαίνεται ότι η έδρα του ελλαδικού Θέματος είναι η Θήβα χωρίς διακοπή. Όπως είναι φυσικό η Αθήνα ως εξέχον αστικό κέντρο του ελλαδικού Θέματος και ενδεχομένως **έδρα «ορίου»**<sup>124</sup> (υποδιαίρεση Θέματος), διαθέτει από τον 8ο έως τον 12ο αι. συνεχή παρουσία διοικητικής αρχής με διάφορους τίτλους που μαρτυρούνται από μολυβδόβουλα. Κατά τον 8ο – 9ο αι.

<sup>122</sup> Γρηγορόβιος Φ. (1904) τ. Α', σ. 226.

<sup>123</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ. 22-23.

<sup>124</sup> Κοντογεωργοπούλου Χ. (2011) σ. 103-104.

απαντούν οι τίτλοι βασιλικός σπαθάριος, άρχων, διοικητής και βασιλικός κανδιδάτος. Τον 9ο – 10ο αι. βασιλικός στρατών, βασιλικός πρόεδρος και κατά τον 10ο – 11ο αι. Βεστάρχης και Προνοητής. Αξιοσημείωτος είναι ο τίτλος Αθήναρχος ίσως συνώνυμος με το άρχων με πιθανή αρμοδιότητα τον έλεγχο του λιμανιού του Πειραιά (Αρβελέρ) που απαντά στον Βίο του Οσίου Μελετίου του Νέου (12ος αι.).<sup>125</sup>

Μεταξύ των ετών **975 – 981** εκκλησιαστικά η Αθήνα, όπως συνάγεται πάλι από τα χαράγματα του Παρθενώνα που αναφέρονται σε θανάτους αρχιερέων, προάγεται από Αρχιεπισκοπή σε Μητρόπολη.<sup>126</sup>

Το έτος **1018/19** η επίσκεψη του Βασίλειου Β΄ στην Αθήνα μπορεί να θεωρηθεί ορόσημο με συμβολικό και ουσιαστικό χαρακτήρα που φανερώνει την άνοδο της πόλης, την εξέχουσα θέση της στον ελλαδικό χώρο αλλά και την ακτινοβολία του προσκυνήματος της Παναγίας στον Παρθενώνα.<sup>127</sup>

Το **1154** αξιοσημείωτη αναφορά στην πόλη κάνει ο άραβας γεωγράφος Εδρισί που περνά από την Αθήνα κάνει λόγο για αυτήν σαν μια πόλη ακμαία, πολυάνθρωπη με κήπους και αγρούς.<sup>128</sup>

Για το **β΄ μισό του 12ου αι.** η σημαντικότερη πηγή, όπως σημειώθηκε πιο πριν, είναι ο λόγιος με κλασική παιδεία και λάτρης μιας ιδεώδους Αθήνας, Μιχαήλ Χωνιάτης που από το 1182 έως το 1204 είναι μητροπολίτης της πόλης (κρατά τον τίτλο του και στην εξορία του μέχρι το θάνατό του το 1222). Στους Λόγους και τις Επιστολές του, ενδεχομένως με υπερβολή, περιγράφει τη μεγάλη κατάπτωση της πόλης, σε αντίθεση με τις περιγραφές του Εδρισί, ώστε ορισμένοι μελετητές να διατυπώσουν τη θεωρία ότι μεταξύ του 1154 και 1182 η πόλη υπέστη κάποια καταστροφή ή άλωση από τους Σαρακηνούς ή τους Νορμανδούς. Ωστόσο δεν υπάρχουν στοιχεία που να το αποδεικνύουν.<sup>129</sup>

Πιθανότερο είναι να οφείλεται η παρακμή στη γενικότερη κατάρρευση του κράτους, στα τέλη του 12ου αι. , που είχε ως αποτέλεσμα την αυτονομία τοπικών αρχόντων, όπως ο Λέων ο Σγουρός της Κορίνθου, ο οποίος στις αρχές του 1204 εισέβαλε στην Αθήνα με συνέπεια την ευρύτατη καταστροφή της κάτω πόλης (περιοχή Αρχαίας Αγοράς). Ο Μιχαήλ Χωνιάτης με γενναιότητα υπερασπίστηκε την Ακρόπολη που έμεινε απόρθητη.

<sup>125</sup> Κοντογεωργοπούλου Χ. (2011) σ. 158-160 και 169.

<sup>126</sup> Ορλάνδος Α. – Βρανούσης Λ. (1973) σ. \*33, χαράγματα 61,72.

<sup>127</sup> Νεράντζη – Βαρμάζη Β. (2007) σ. 115, 120.

<sup>128</sup> Τανούλας Τ. (1990) σ. 40,41.

<sup>129</sup> Τανούλας Τ. (1990) σ. 42, σημ. 79.

Στα τέλη του 1204 ο Μιχαήλ Χωνιάτης κρίνοντας μάταιη την αντίσταση θα παραδώσει την πόλη στους Λατίνους Σταυροφόρους.

**Πολεοδομικά** η Αθήνα, κατά τη Μεσοβυζαντινή περίοδο και ειδικότερα για το χρονικό διάστημα από τον 10ο έως και τον 12ο αι., παρουσιάζει τα γενικά χαρακτηριστικά των μεσαιωνικών πόλεων των χρόνων των Μακεδόνων και των Κομνηνών. Βασικό χαρακτηριστικό είναι η απουσία πολεοδομικού σχεδιασμού και οι επεκτάσεις της πόλης ακολουθούν τη λεγόμενη δυναμική ή οργανική (φυσική) ανάπτυξη που δίνει στη μορφή της πόλης ακανόνιστο σχήμα.<sup>130</sup>

Η πόλη ακολουθεί την οργάνωση της τριμερούς (αμυντικής) διάταξης στους χώρους της.<sup>131</sup> Η Ακρόπολη – κάστρο δεσπόζει στην ΝΑ πλευρά της πόλης (άλλοτε στο κέντρο της πόλης), ως η τελευταία και ισχυρότερη αμυντική γραμμή. Η άνω πόλη, δηλαδή το οχυρωμένο με το υστερορωμαϊκό τείχος (270-280) τμήμα της πόλης που βρίσκεται κυρίως βόρεια της Ακρόπολης και η κάτω πόλη, δηλαδή οι επεκτάσεις (οικιστικές ενότητες, μονές, εκκλησίες κλπ.) που βρίσκονται μεταξύ του υστερορωμαϊκού τείχους και της αρχαίας οχύρωσης του άστεως (θεμιστόκλειο 478 π.Χ. – Βαλεριάνειο 250 μ. Χ.), η οποία περισσότερο σαν όριο υπάρχει χωρίς να έχει αξία αμυντική.

Σημαντικό στοιχείο της πολεοδομικής εξέλιξης από τον 10ο μέχρι τον 12ο αι., όπως σημειώθηκε παραπάνω, είναι **οι επεκτάσεις της πόλης**<sup>132</sup> προς όλες τις κατευθύνσεις που γίνονται μεταξύ των δύο χαράξεων των τειχών της, δηλαδή του στενού υστερορωμαϊκού και του πολύ ευρύτερου της Αρχαιότητας. Οι νέες αυτές οικιστικές ενότητες (π.χ. στο χώρο της Αρχαίας Αγοράς) χαρακτηρίζονται από πυκνότητα με κατοικίες μικρές και ευτελείς που ανακυκλώνουν υλικά και χώρους, στοιχείο που δεν συμβάλλει στο μνημειακό χαρακτήρα της πόλης. Παράλληλα υπάρχουν και ελεύθεροι χώροι για καλλιέργεια και άλλες χρήσεις.

**Το οδικό δίκτυο** ακολουθεί, σε γενικές γραμμές, αυτό του αρχαίου άστεως, δηλαδή χωρίς ευθείες χαράξεις και χωρίς κάθετα τεμνόμενους δρόμους ή ένα ορθολογικά σχεδιασμένο πολεοδομικό μοντέλο. Δεν έχει εντοπιστεί ούτε μαρτυρείται η κύρια μέση οδός που θα στέγαζε την εμπορική λειτουργία ή θα οδηγούσε στη Μητρόπολη (όπως π.χ. στη Θεσσαλονίκη ή στις Σέρρες) ούτε κάποια οδός για τις

<sup>130</sup> Μπούρας Χ. (1998) σ. 89.

<sup>131</sup> Concina E. (2009) σ.135-136.

<sup>132</sup> Concina E. (2009) σ.135.

τελετές της πόλης. Θα μπορούσε να ήταν η μέση οδός αυτή που διέσχισε το συγκρότημα της Βιβλιοθήκης του Αδριανού και διερχόταν κατά μήκος του ναού της Μεγάλης Παναγιάς.<sup>133</sup> Την έλλειψη πολεοδομικού σχεδιασμού υπογραμμίζει το γεγονός ότι δεν υπήρχαν χωριστές ζώνες – περιοχές για τις λειτουργίες της πόλης, αλλά συνυπήρχαν το εμπόριο, οι ρυπογόνες βιοτεχνικές δραστηριότητες και οι ταφές μέσα σε οικιστικές ενότητες.

Για τη θέση του **διοικητικού – πολιτικού κέντρου** δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις. Όπως σημειώθηκε προηγουμένως δεν είναι βέβαιο αν και τότε ακριβώς η Αθήνα υπήρξε πρωτεύουσα Θέματος. (Το πιθανότερο να ήταν στα μέσα του 9ου αι. ) Κτίρια ή οικοδομικά λείψανα που να έχουν σχέση με τη διοίκηση όπως πραιτόριο, δεσμοτήριο ή τελωνείο δεν έχουν βρεθεί. Το θρησκευτικό κέντρο, ο μητροπολιτικός ναός και μεγάλο προσκύνημα είναι ο Παρθενώνας αφιερωμένος, την εποχή αυτή, στη Θεοτόκο (Παναγία Αθηνιώτισσα). Η έδρα- κατοικία του Μητροπολίτη, όπως έμμεσα πληροφορεί ο Μιχαήλ Χωνιάτης<sup>134</sup> (1182 – 1204) ήταν στην Ακρόπολη και πιθανότατα στη βόρεια πτέρυγα των Προπυλαίων<sup>135</sup>.

Τα όρια (τα τείχη), λοιπόν, το οδικό δίκτυο, τα διοικητικά κέντρα, οι ναοί και ο υπόλοιπος οικιστικός ιστός οργανώνουν το χώρο και καθορίζουν τη μορφή του αστικού τοπίου. Η Ακρόπολη με τον Παρθενώνα παραμένουν το απόλυτο τοπόσημο της πόλης στο αστικό τοπίο και κατά το Μεσαίωνα. Μικρότερα σημάδια στο χώρο είναι οι ψηλοί και κομψοί τρούλλοι των εκκλησιών οι οποίες, σε γενικές γραμμές, αποφεύγουν τα κρίσιμα σημεία του τοπίου, όπως οι κορυφές λόφων. Το υστερορωμαϊκό τείχος σε ποιο ύψος ήταν διατηρημένο αυτή την εποχή και πόσο ήταν ορατό είναι δύσκολο να εκτιμηθεί. Η απουσία ισχυρού μνημειακού χαρακτήρα της πόλης στα Μεσοβυζαντινά χρόνια καθιστά την Αρχαιότητα πάντα παρούσα.

Στο σημείο αυτό καλό είναι να διευκρινιστεί ότι το τείχος που περιέβαλλε την Ακρόπολη στη βάση του λόφου, το Ριζόκαστρο, έχει επαναχρονολογηθεί με βάση νεότερα στοιχεία που ήρθαν στο φως το 1985 σε ανασκαφές στο Διονυσιακό Θέατρο και τοποθετούν την οικοδόμησή του στα μέσα περίπου του 13ου αι.<sup>136</sup>, δηλαδή στην εποχή της Φραγκοκρατίας στην Αθήνα (De la Roche) και όχι τον 11ο αι., όπως

---

<sup>133</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ. 27.

<sup>134</sup> Λάμπρος Σ. (1879-80) τ. Β', σ. 12.

<sup>135</sup> Τανούλας Τ. (1990) σ. 43.

<sup>136</sup> Μακρή Ε., Τσάκος Κ., Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου Α. (1989) σ. 342.

εθεωρείτο παλαιότερα.<sup>137</sup> Επομένως το Ριζόκαστρο απουσιάζει από το αστικό τοπίο της εποχής του 10ου – 12ου αι.

Τέλος **δημογραφικά** συμπεράσματα είναι δύσκολο να εξαχθούν για πολλούς λόγους (π.χ. οι δυσκολίες στις ανασκαφές, οι έντονες κλίσεις του εδάφους που δεν επιτρέπουν την οικοδόμηση και επομένως την καλή εκτίμηση του άχτιστου χώρου, οι ελεύθεροι χώροι για καλλιέργεια κ.α.). Όμως οι επεκτάσεις της πόλης από τον 10ο αι. καθώς και η εκκλησιαστική αναβάθμισή της αρχικά από Επισκοπή σε Αρχιεπισκοπή τον 9ο αι. και σε Μητρόπολη από τον 10ο αι. είναι ενδείξεις για πληθυσμιακή άνοδο αυτήν την εποχή. Οι εκτιμήσεις που έχουν γίνει έχουν μεγάλο εύρος, από 10.000 έως 30.000 κατοίκους. Σχετικά με την ύπαρξη στην πόλη ξένων κοινοτήτων, αυτήν την περίοδο, δεν έχει διαπιστωθεί παρουσία εβραϊκής κοινότητας ούτε εμπόρων, συνήθως Βενετών, όμως αντιθέτως υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις για παρουσία αραβικής (αιχμαλώτων, εμπόρων ή τεχνιτών), όπως συνάγεται από το επεισόδιο του Χασέ, που αναφέρθηκε παραπάνω καθώς και από επιγραφή σε αραβική γραφή από το χώρο της Αρχαίας Αγοράς που μαρτυρεί την ύπαρξη μουσουλμανικού τεμένους. Πιθανή θεωρείται και η ύπαρξη εργαστηρίου, μεταξύ 961 και 1000, λόγω της παρουσίας στοιχείων αραβικής τέχνης (ψευδοκουφικά, πεταλόμορφα τόξα κλπ.) στην Αθήνα<sup>138</sup>.

---

<sup>137</sup> Τραυλός Ι. (1993) σ. 156-161.

<sup>138</sup> Τανούλας Τ. (1990) σ. 39-40.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄. Τα μνημεία

### Β.1. Γενικές παρατηρήσεις

Στους αιώνες ακμής και ευημερίας της Αθήνας, κατά την Μεσοβυζαντινή περίοδο και ιδιαίτερα **στους αιώνες 10ο – 12ο**, κτίστηκαν στην πόλη περίπου **40 ναοί**, αριθμός μεγάλος και μάλλον δυσεξήγητος, αφού δεν διαφωτίζουν οι λιγιστές πηγές (γραμματειακές, επιγραφές κλπ.) που διαθέτουμε για την εποχή αυτή.

Πολλοί από τους ναούς αυτούς έχουν σωθεί σε καλή κατάσταση. Οι **παράγοντες που βοήθησαν να διατηρηθούν** τα μνημεία αυτά είναι: **α.** ότι δεν υπήρχαν κοντά στην Αθήνα εστίες μεγάλων σεισμών, **β.** η γενίκευση της θολοδομίας που προστάτευσε από πυρκαγιές και **γ.** κατά την Τουρκοκρατία ο μεγαλύτερος αριθμός των ναών παρέμειναν χριστιανικοί (ιδιωτικοί, ενοριακοί, «καθολικίες» δηλαδή εξαρτημένες από την Μητρόπολη, μοναστηριακοί, ταφικοί) με αποτέλεσμα να τυγχάνουν της φροντίδας των πιστών ή των κοινοτικών θεσμών.

Αντιθέτως **παράγοντες φθοράς**, ερείπωσης ή και κατεδάφισης ήταν: **α.** τα πολεμικά γεγονότα, όπως η πολιορκία της Ακρόπολης από τον Μοροζίνι<sup>139</sup> (1687) ή οι μάχες στα χρόνια του Αγώνα του '21 και κυρίως το διάστημα των δύο πολιορκιών της Ακρόπολης (1822 και 1826-1827), **β.** η χάραξη του νέου πολεοδομικού σχεδίου της πόλης σε συνδυασμό με την επικράτηση πνεύματος αρχαιολατρίας και νεοκλασικισμού, **γ.** καθώς και επεμβάσεις, προσθήκες και αλλοιώσεις για τη διεύρυνση των ναών προκειμένου να δεχτούν μεγαλύτερο αριθμό πιστών.

**Η θέση των ναών** που βρίσκονται εντός της πόλης προσδιορίζεται **α.** από τη σχέση τους με τα τείχη της (πάνω από τριάντα βρίσκονται εντός του αρχαίου Βαλεριάνειου) τα οποία φαίνεται να παρέχουν μέχρι και τον 11ο αι., έστω και ψυχολογικά, κάποια αίσθηση ασφάλειας και **β.** από την ένταξή τους στο μεσαιωνικό οδικό δίκτυο του ιστού της πόλης, δηλαδή τη συσχετίσή τους με κάποιον από τους αρχαίους – μεσαιωνικούς δρόμους της Αθήνας.

**Η χρονολόγηση** ελάχιστων μνημείων μπορεί να γίνει με ασφάλεια βάσει εξωτερικών μαρτυριών, όπως φιλολογικές πηγές, επιγραφές, χαράγματα κλπ. Των περισσότερων μνημείων βασίζεται σε εσωτερικές μαρτυρίες, δηλαδή σε στοιχεία μορφολογίας, όπως ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος και η τυπολογία των παραθύρων

<sup>139</sup> Πιθανές φθορές στους Αγίους Αποστόλους στην Αρχαία Αγορά.



τα οποία παρουσιάζουν εξέλιξη στο διάστημα από το 10ο – 12ο αι. Στον τομέα αυτό τις βάσεις έθεσε η σχετική εργασία του Α. Megaw<sup>140</sup>.

**Η επιλογή αντιπροσωπευτικών παραδειγμάτων** στην παρούσα εργασία έχει ως κριτήριο την παρουσίαση των βασικών παραλλαγών του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο ναού (ένα μνημείο για κάθε παραλλαγή) και τις ιδιαιτερότητες που παρουσιάζει ο αρχιτεκτονικός τύπος στην Αθήνα. Η σειρά παρουσίασης δεν είναι αυστηρά χρονολογική, αλλά ακολουθεί την πορεία από την πιο σύνθετη παραλλαγή και τον πλήρως διαμορφωμένο τύπο προς στις απλούστερες. Για τον κάθε ναό εξετάζονται ο αρχιτεκτονικός τύπος – παραλλαγές, στοιχεία της οικοδομικής του τεχνικής, στοιχεία μορφολογίας και διακόσμου, οι τυχόν ιδιαιτερότητές του, η σχέση του με άλλες ομάδες μνημείων και τα στοιχεία για τη χρονολόγησή του.

## **B.2. Τα Παραδείγματα**

### **B.2.1. Η Καπνικαρέα**

Ο ναός ο αφιερωμένος στην Παναγία<sup>141</sup>, γνωστός ως Καπνικαρέα<sup>142</sup> βρίσκεται στην καρδιά του σημερινού ιστορικού και εμπορικού κέντρου της Αθήνας πάνω στον άξονα της οδού Ερμού, μια θέση που παρολίγο να προκαλέσει την κατεδάφισή του, όταν έγινε η διάνοιξη της οδού σύμφωνα με το νέο πολεοδομικό σχέδιο της πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους το 1834<sup>143</sup>.

**Η θέση** του μνημείου σε σχέση με τη μεσοβυζαντινή Αθήνα είναι βόρεια της Ακροπόλεως, όπου κυρίως είχε αναπτυχθεί η βυζαντινή και μεταβυζαντινή πόλη, εκτός του στενού υστερορωμαϊκού τείχους αλλά εντός του ευρύτερου Βαλεριάνειου.<sup>144</sup> Στο ενδιαμέσο διάστημα μεταξύ του στενού υστερορωμαϊκού και του ευρύτερου αρχαίου τείχους είχαν οικοδομηθεί οι περισσότεροι από τους σαράντα μεσοβυζαντινούς ναούς της Αθήνας.

---

<sup>140</sup> Megaw A. (1931-1932) σ. 90 – 130.

<sup>141</sup> Στα Εισόδια της Θεοτόκου ή κατά τον Χ. Μπούρα στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Μπούρας Χ. – Μπούρα Λ. (2002) σ. 49, Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ. 196.

<sup>142</sup> Σχετικά με το προσωνύμιο βλ. Καμπούρογλου Δ. (1889-1890) τ. Β' σ. 286-289. Νερούτσος Τ. (1889) σ. 85-87.

<sup>143</sup> Ξυγγόπουλος Α. (1929) σ. 69.

<sup>144</sup> Τραυλός Ι. (1993) πιν. VIII. ΥΠΠΟ –ΤΑΠΑ Ιστορικός χάρτης της Αθήνας 1989.

**Για την ιστορία** του ναού ελάχιστα στοιχεία είναι γνωστά. Νεότερες μαρτυρίες φέρουν το ναό να ήταν αρχικά καθολικό μονή<sup>145</sup>. Κατά τον 19ο αι., όπως και πολλοί άλλοι βυζαντινοί ναοί έγινε ενοριακός και υπέστη μετατροπές και αλλοιώσεις για τη διεύρυνση του εσωτερικού χώρου του. Το 1931 με πρωτοβουλία του καθηγητή της Θεολογικής σχολής, Αμίλκα Αλιβιζάτου έγινε πανεπιστημιακός ναός<sup>146</sup>. Οι νεότερες τοιχογραφίες έγιναν από τον Φώτη Κόντογλου και τους μαθητές του (ξεκίνησαν το 1942) και το ψηφιδωτό του προπύλου από την Έλλη Βοΐλα (1936).<sup>147</sup>

Ο ναός **τυπολογικά** ανήκει στον τύπο του σύνθετου τετρακίονιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο, δηλαδή ακολουθεί το μεγάλο πρότυπο της Παναγίας του Οσίου Λουκά που εισήγαγε στον ελλαδικό χώρο την πλήρως διαμορφωμένη παραλλαγή του αρχιτεκτονικού τύπου, τεχνικά – κατασκευαστικά άρτια, επηρεάζοντας καταλυτικά την εξέλιξη του στον ελλαδικό χώρο και μάλιστα στην Αθήνα.

Στον εννεαμερή κυρίως ναό (σταυρικό τετράγωνο) εφάπτεται αυτοτελές τριμερές Ιερό το οποίο καλύπτεται με καμάρες ανεξάρτητες από αυτήν της ανατολικής κεραίας του σταυρού και των σταυροθολίων των ανατολικών γωνιακών διαμερισμάτων. Η διαμόρφωση του Ιερού Βήματος είναι τρίκογχη, αφού εκτός της μεγάλης κεντρικής αφίδας διαμορφώνονται δύο μικρότερες ημικυκλικές κόγχες εκατέρωθεν της Αγίας Τράπεζας στις στενές διόδους προς τα παραβήματα. Είναι ένα στοιχείο που χαρακτηρίζει τους αθηναϊκούς ναούς<sup>148</sup>. Ο τρούλλος στηρίζεται σε τέσσερις κίονες και το τέμπλο σε ζευγάρι πεσσών (που αρχικά, πριν τη διεύρυνση των διόδων προς τα παραβήματα, αποτελούσαν μέρος των τοιχοπεσσών που χώριζαν τα παραβήματα από το Ιερό Βήμα). Στο σταυρικό τετράγωνο οι τέσσερις κεραίες του σταυρού καλύπτονται με καμάρες, ενώ τα τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα με υπερυψωμένα σταυροθόλια, στοιχείο που χαρακτηρίζει τους σύνθετους τετρακίονιους σταυροειδείς ναούς στην Κωνσταντινούπολη και εισάγεται στον ελλαδικό χώρο με την Παναγία του Οσίου Λουκά. Ο νάρθηκας του κυρίως ναού καλύπτεται με τρεις καμάρες από τις οποίες η κεντρική με διεύθυνση προς τον κατά μήκος άξονα του ναού και οι δύο πλάγιες εγκάρσια.

<sup>145</sup> Καμπούρογλου Δ. (1889-1890) τ. Β' σ. 289. Μπούρας Χ. (2017) σ. 120.

<sup>146</sup> Αλιβιζάτος Α. (1937-38) σ.169-188).

<sup>147</sup> Γκιοιές Ν. (2004-2005), σ. 537

<sup>148</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ. 196, σημ. 14.

**Στο ναό έχουν προστεθεί** στη βόρεια πλευρά ένα μονόκλιτο τρουλλαίο παρεκκλήσιο στη σωζόμενη σήμερα μορφή του, της Αγίας Βαρβάρας, ενώ στη δυτική πλευρά μία αρχικά ανοικτή στοά που λίγο αργότερα έκλεισε και μετετράπη σε εξωνάρθηκα που κάλυπτε και την πρόσοψη του παρεκκλησίου. Στη νότια στενή πλευρά της στοάς, όταν αυτή έκλεισε και έγινε εξωνάρθηκας, προστέθηκε κομψό δικιόνιο πρόπυλο.

**Το παρεκκλήσιο της Αγίας Βαρβάρας**, ή όποιο άλλο άγνωστο κτίσμα βρισκόταν στη θέση του, στην αρχική του φάση, πρέπει να ήταν σύγχρονο με το ναό (11ος αι.). Αυτό φαίνεται να προκύπτει από τον ανατολικό τοίχο του κυρίως ναού του οποίου η τοιχοποιία προεκτείνεται πανομοιότυπα (επιμελημένο πλινθοπερίκλειστο σύστημα με λίθινους σταυρούς στο κάτω τμήμα) προς την πλευρά του παρεκκλησίου μέχρι το παράθυρο της κόγχης του Ιερού του<sup>149</sup>. Όμως η παρούσα κατάσταση του παρεκκλησίου φαίνεται να είναι αποτέλεσμα ανακατασκευής του στα χρόνια της Λατινοκρατίας ή της Τουρκοκρατίας<sup>150</sup>.

**Η στοά – εξωνάρθηκας** είναι τετραμερής καλυπτόμενη με τέσσερις θόλους, τρεις καμάρες και ένα σταυροθόλιο το οποίο αντιστοιχεί στην κύρια είσοδο του κεντρικού ναού. Οι θόλοι στεγάζονται με τέσσερις δικλινείς στέγες. Η πρόσοψη της στοάς – εξωνάρθηκα έχει τέσσερα ανοίγματα, δύο μονόλοβα (στα άκρα) και δύο δίλοβα (στο μέσον). Για τη στήριξη των ανοιγμάτων εναλλάσσονται πεσσοί και κίονες και η συνολική σύνθεση της στοάς χαρακτηρίζεται από την προβολή των αετωμάτων και από μια λανθάνουσα ασυμμετρία. Τον εξωνάρθηκα, που κτίστηκε λίγο μετά το ναό, άλλοι μελετητές τον χρονολογούν προς το τέλος του 11ου αι.<sup>151</sup> βασιζόμενοι κυρίως στα κουφικά κεραμοπλαστικά και στα πτερύγια των παραθύρων πάνω από τα τοξωτά ανοίγματα και άλλοι στο α΄ μισό του 12ου αι.<sup>152</sup> επισημαίνοντας τυπολογικές ομοιότητες με ανάλογες στοές αυτής της εποχής.

**Το δικιόνιο πρόπυλο** στη νότια πλευρά του εξωνάρθηκα προφανώς θα προστέθηκε μετά το κλείσιμο της ανοικτής στοάς<sup>153</sup> και χρονολογείται με περισσότερη σιγουριά στον 12ο αι. λόγω ομοιοτήτων με ανάλογες κατασκευές αυτής της περιόδου.

---

<sup>149</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ. 196.

<sup>150</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ. 196, 202.

<sup>151</sup> Megaw Α. (1932) σ. 107-108, 129. Νικονάνος Ν. (1983) σ. 339. Γκιολές Ν. (1992) σ. 136-137.

<sup>152</sup> Ευγγόπουλος Α. (1929) σ. 71. Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ. 202. Βελένης Γ. (1984) σ. 256, σημ. 2 και σ.268, σημ. 1.

<sup>153</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ. 199, σημ. 22.

Οι παραπάνω χώροι, όταν στα μέσα του 19ου αι. ο ναός έγινε ενοριακός υπέστησαν μεγάλες μετατροπές και αλλοιώσεις για να διευρυνθεί ο εσωτερικός χώρος. Κατεδαφίστηκε μέρος των τοίχων μαζί με τα αρχικά θυρώματα, που χώριζαν τον κυρίως ναό από το νάρθηκα, τον νάρθηκα από τον εξωνάρθηκα και τον κυρίως ναό από το παρεκκλήσιο και διαμορφώθηκαν στη θέση τους μεγάλα τοξωτά ανοίγματα. Ακόμα διευρύνθηκαν η βόρεια θύρα και τα παράθυρα του παρεκκλησίου. Τέλος την ίδια εποχή φαίνεται να αφαιρέθηκαν τα επιχρίσματα και να έγινε αγιογράφηση νεοκλασικής τεχνοτροπίας<sup>154</sup>.

Η εξέταση **των μορφολογικών στοιχείων** του ναού είναι το βασικό στοιχείο που προσφέρεται για τη χρονολόγησή του, αφού οι εξωτερικές μαρτυρίες (γραμματειακές πηγές, επιγραφές κ.λπ.) απουσιάζουν ή δεν βοηθούν. Η καλή διατήρηση του μνημείου συμβάλλει σε αυτόν τον τρόπο χρονολόγησης.

Η τοιχοποιία ακολουθεί το πλινθοπερίκλειστο σύστημα της ελλαδικής σχολής χαρακτηριστικό του γεωμετρικού πνεύματος που τη διακρίνει. Η τοιχοποιία του ναού είναι διαφοροποιημένη στο κατώτερο σε σχέση με το ανώτερο τμήμα της. Το στοιχείο που διαρθρώνει και ξεχωρίζει τα τμήματά της, στη μεν νότια πλευρά είναι η οδοντωτή ταινία που περιτρέχει τα τόξα των ανοιγμάτων και συνεχίζεται στον τοίχο, στη δε ανατολική πλευρά ο κοσμήτης που την ενοποιεί και αποτελεί ταυτόχρονα την ποδιά των παραθύρων των τριών αψίδων του Ιερού. Στο κατώτερο τμήμα η τοιχοποιία είναι κάπως αμελής με βασικό χαρακτηριστικό τους μεγάλους λαξευμένους λίθινους δόμους που σχηματίζουν σταυρούς ή ταυ σε παράταξη και αποτελούν στοιχείο διάρθρωσης της κάτω ζώνης. Ο τρόπος αυτός τοποθέτησης των λίθινων δόμων είναι χαρακτηριστικός των μέσων του 11ου αι. και απαντά και σε ναούς με ασφαλέστερη χρονολόγηση, όπως στους Αγίους Θεοδώρους (1049) ή στους Αγίους Ασωμάτους κλπ. Το ανώτερο τμήμα της τοιχοποιίας είναι χτισμένο με επιμελημένο πλινθοπερίκλειστο σύστημα όπου κυριαρχεί η μονή πλίνθος.

Το ίδιο φροντισμένη είναι και η τοιχοποιία της στοάς – εξωνάρθηκα από το σημείο γέννησης των τόξων των ανοιγμάτων και πάνω. Η τοιχοποιία του παρεκκλησίου της Αγίας Βαρβάρας στη βόρεια πλευρά είναι αμελής πλινθοπερίκλειστο ή και αργολιθοδομή με ενσωματωμένους κάποιους μεγάλους λαξευτούς λίθους που ίσως ανήκουν στην αρχική φάση του κτίσματος<sup>155</sup>. Φανερή

---

<sup>154</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ. 196.

<sup>155</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ. 197, σημ. 19.

είναι η διαφορά στο τμήμα του ανατολικού τοίχου του παρεκκλησίου που ανήκει στην αρχική φάση του κτίσματος και αποτελεί φανερή προέκταση της τοιχοποιίας του κυρίως ναού.

Ο τρούλλος του ναού, χαρακτηριστικό παράδειγμα του λεγόμενου «αθηναϊκού τρούλλου», ραδινός, οκτάπλευρος με μαρμάρινους κιονίσκους στις ακμές των πλευρών και υδρορρόες προέχουσες πάνω στα κιονόκρανά τους. Σε κάθε πλευρά του ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο με βαθμιδωτό πλίνθινο πλαίσιο στο τόξο του περιβαλλόμενο από οδοντωτή ταινία και μαρμάρινο τοξωτό γείσο.

Ο τρούλλος του παρεκκλησίου είναι και αυτός «αθηναϊκός» με χαμηλότερες αναλογίες, αμελή τοιχοποιία και πλίνθινο οδοντωτό γείσο. Οι κιονίσκοι του είναι σε δεύτερη χρήση. Τα πλίνθινα πλαίσια των παραθύρων είναι μονά και με χαμηλωμένα τόξα.

Οι τρεις αψίδες του Ιερού είναι ημιεξαγωνικές (τρίπλευρες εξωτερικά, ημικυκλικές εσωτερικά) με σημαντική διαφορά στο ύψος αυτής του Ιερού Βήματος από των παραβημάτων. Η μοναδική αψίδα του παρεκκλησίου δεν διαμορφώνεται εξωτερικά, αλλά ανοίγεται στο πάχος του ανατολικού του τοίχου.

Οι στέγες των τμημάτων του ναού και των προσκτισμάτων του, με την κλιμάκωση στο ύψος τους, την ποικιλία και την πρωτοτυπία τους συμβάλλουν στην αίσθηση της κομψότητας, της αρμονίας και προβάλλουν εξωτερικά τη διάταξη των χώρων του ναού. Οι μοναδικές στέγες με τοξωτές καμπύλες απολήξεις είναι του ραδινού τρούλλου του ναού και του βαρύτερου σε αναλογίες τρούλλου του παρεκκλησίου. Οι δίρρυτες στέγες των τεσσάρων κεραιών του σταυρού σχηματίζουν τριγωνικές αετωματικές απολήξεις, ενώ οι μονόρρυτες των γωνιακών διαμερισμάτων, αρκετά χαμηλότερα, δημιουργούν κλιμάκωση και αναδεικνύουν το σταυρικό σχήμα. Δίρρυτη και μονόρρυτες αντίστοιχα είναι αυτές που στεγάζουν τις καμάρες του Ιερού Βήματος και των παραβημάτων. Η στέγαση του νάρθηκα γίνεται με τρόπο σταυρεπίστεγο, δίρρυτη στέγη για την κεντρική καμάρα και μονόρρυτες για τις πλευρικές, με εγκάρσια διεύθυνση, καμάρες. Ξεχωριστό χαρακτήρα και πρωτοτυπία δίνουν οι δικλινείς με τριγωνικές αετωματικές απολήξεις στέγες του εξωνάρθηκα και του προτύλου λόγω της ρυθμικής επανάληψής τους και της έντονης κλίσης τους. Ο συνδυασμός τοξωτών ανοιγμάτων που επιστεγάζονται με τις τριγωνικές συνεχόμενες στέγες προσφέρουν κομψότητα, ρυθμό και κίνηση στο μνημείο.

Τα ανοίγματα, θύρες και παράθυρα του μνημείου παρουσιάζουν ποικιλία στην τυπολογία τους. Ο ναός έχει παράθυρα μονόλοβα, δίλοβα και τρίλοβα. Από τα πολύλοβα παράθυρά του, αυτά των αψίδων, το τρίλοβο της κεντρικής και τα δίλοβα των πλευρικών αψίδων, ανήκουν στον αρχαϊκό α΄ τύπο της ελεύθερης τοξοστοιχίας<sup>156</sup>. Στις κεραίες του σταυρού τα δίλοβα παράθυρα ανήκουν στον εξελιγμένο β΄ τύπο με περιβάλλον τόξο<sup>157</sup> το οποίο ξεκινά από την ποδιά των παραθύρων, στοιχείο που τα χρονολογεί γύρω στο 1050. Στη νότια πλευρά του ναού ανοίγονται δύο μονόλοβα παράθυρα που αντιστοιχούν στο νάρθηκα και στο διακονικό τα οποία έχουν βαθμιδωτά πλίνθινα πλαίσια. Στη νότια θύρα του ναού, που σήμερα είναι τοιχισμένη (κλείστηκε μετά το 1836), πάνω από το μαρμάρινο υπέρθυρό της, του οποίου δύο τμήματα διατηρούνται *in situ*, ανοίγεται πεταλόμορφο τόξο<sup>158</sup> με θολίτες από πωρόλιθο, ίσως δείγμα αραβικής επίδρασης (ανάλογη κατασκευή και στους Αγίους Ασώματους στο Θησείο). Στη θύρα του δικιόνιου προπύλου τα στοιχεία του μαρμάρινου θυρώματος ακολουθούν μια ασυνήθιστη για τη μεσοβυζαντινή περίοδο διάταξη. Οι αρμοί των ορθοστατών με το οριζόντιο υπέρθυρο δεν είναι οι συνηθισμένοι κατά 45° αλλά το αμφιέρειστον υπέρθυρο σχηματίζει με τους ορθοστάτες γωνία 90°<sup>159</sup>. Πάνω από τις τέσσερις τοξωτές εισόδους της στοάς - εξωνάρθηκα ανοίγονται αντίστοιχα τέσσερα μονόλοβα παράθυρα τα οποία πλαισιώνονται από χαμηλά πτερύγια (κεραμοπλαστικά τεταρτοκύκλια) στο ύψος της ποδιάς των παραθύρων.

Ο **κεραμοπλαστικός διάκοσμος** του μνημείου, ο οποίος διαρθρώνει τις εξωτερικές επιφάνειες και τους προσδίδει ενδιαφέρον, είναι πολύ σημαντικός, όπως σημειώθηκε προηγουμένως, για τη χρονολόγηση του μνημείου. Από τα κεραμοπλαστικά των ελλαδικών ναών και μάλιστα των αθηναϊκών, δύο στοιχεία, η οδοντωτή ταινία και οι κουφικές διακοσμήσεις, συμβάλλουν στη χρονολόγησή τους, αφού μετά την πληθωρική παρουσία τους στην Παναγία του Οσίου Λουκά (μετά το 961) ακολουθούν εντός του 11ου αι. εξελικτικά φθίνουσα πορεία μέχρι που εξαφανίζονται από την Αττική στο τέλος του 11ου αι. Η οδοντωτή ταινία, που αποτελεί αποκλειστικά ελλαδικό χαρακτηριστικό, ενώ στην Παναγία του Όσιου Λουκά έχει πυκνή εφαρμογή, όπως και – με σχετική μείωση – στην πρώτη

<sup>156</sup> Χρονολογούνται στα τέλη 10ου – αρχές 11ου αι. Megaw A. (1932) σ. 120.

<sup>157</sup> Χρονολογούνται από το 1020 – 1030 και μετά. Megaw A. (1932) σ. 121-122.

<sup>158</sup> Γκιοιές Ν. (2004-2005) σ. 524

<sup>159</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ. 200, σημ. 26.

χρονολογικά ομάδα αθηναϊκών ναών του 11ου αι. (1000 – 1030)<sup>160</sup>, γύρω στα μέσα του 11ου αι.<sup>161</sup> χρησιμοποιείται συγκρατημένα.

Στην Καπνικαρέα στην ανατολική πλευρά του ναού χαμηλά μία συνεχόμενη οδοντωτή ταινία περιβάλλει τους λοβούς των παραθύρων, και επεκτείνεται στις ασίδες και σε όλο το μήκος του ανατολικού τοίχου, ενώ μία δεύτερη, τρεις δόμους παραπάνω, περιβάλλει τις τρεις πλευρές της κεντρικής ασίδας αποτελώντας συνέχεια των οδοντωτών γείσων από τις στέγες των παραβημάτων. Δύο οδοντωτές ταινίες διακοσμούν και τις επιφάνειες της νότιας πλευράς. Η χαμηλότερη περιτρέχει όλο το μήκος του τοίχου περιβάλλοντας τα τόξα των δύο παραθύρων και το πεταλόμορφο τόξο του θυραίου ανοίγματος, η δε ψηλότερη διατρέχει το μέτωπο του τριγωνικού αετώματος της νότιας κεραίας του σταυρού περιβάλλοντας και το δίλοβο εγγεγραμμένο παράθυρο που βρίσκεται κάτω από τη στέγη. Τέλος αξ σημειωθεί εδώ η οδοντωτή ταινία στον τρούλλο που περιβάλλει τα παράθυρα κάτω από το τοξωτό μαρμάρινο γείσο.

Ο κουφικός κεραμοπλαστικός διάκοσμος της Καπνικαρέας, όπως και η οδοντωτή ταινία, είναι σημαντικός αν και μειωμένος ως προς το πλήθος σε σχέση με τους αθηναϊκούς ναούς των τριών πρώτων δεκαετιών του 11ου αι. Η τεχνική κατασκευή τους συνίσταται σε κομμάτια πλίνθων εγχόρηγα τοποθετημένα στο κονίαμα και όχι πήλινες ανάγλυφες πλάκες που τοποθετούνται στη σειρά σχηματίζοντας ζωοφόρους (π.χ. Σωτήρα Λυκοδήμου, Άγιοι Θεόδωροι και Άγιοι Ασώματοι). Η μορφή τους τα κατατάσσει στα απλά ψευδοκουφικά (όχι στα διανθισμένα) και το σχήμα τους μοιάζει με τον αριθμό δύο (2) δεξιόστροφο ή αριστερόστροφο<sup>162</sup>. Η κατανομή τους είναι έξι στο ναό και οκτώ/εννέα στον εξωνάρθηκα. Πιο συγκεκριμένα οι θέσεις τους στο ναό είναι δύο στη μεσαία ασίδα του Ιερού σε κάθετους αρμούς, δύο στο τύμπανο της νότιας κεραίας του σταυρού (σε κάθετους αρμούς) και στα τύμπανα των δίλοβων με περιβάλλον τόξο παραθύρων στη νότια και τη δυτική κεραία του σταυρού. Στον εξωνάρθηκα τοποθετούνται πλαγίως των παραθύρων, δίπλα από τα περύγια. Απουσιάζουν μόνο από το δεύτερο από Βορρά παράθυρο. Κουφικά κεραμοπλαστικά είναι ακόμα τοποθετημένα μέσα στα περύγια του βόρειου παράθυρου και χαμηλότερα στον τριγωνικό χώρο πάνω από τον κεντρικό πεσσό στον οποίο πατούν τα τόξα των δίλοβων ανοιγμάτων. Το

<sup>160</sup> Άγιοι Απόστολοι, Σωτήρα Λυκοδήμου, Αγία Αικατερίνη κλπ.

<sup>161</sup> Καπνικαρέα, Άγιοι Θεόδωροι.

<sup>162</sup> Νικονάνος Ν. (1983) σ. 339-340.

σχήμα τους, όπως και στο ναό, μοιάζει με 2 και σε κάποιες περιπτώσεις με S. Γενικά στην Καπνικαρέα οι θέσεις των κουφικών είναι μεμονωμένες (και όχι συνεχείς ζωοφόροι), ως κάθετοι αρμοί ή στα τύμπανα των παραθύρων ή σε ημικυκλικούς και τριγωνικούς χώρους όπου δεν προσαρμόζεται ένας τετράγωνος λίθος. Η διάταξή τους αυτή είναι χαρακτηριστική του τρίτου τέταρτου του 11ου αι.<sup>163</sup>

Από επιμέρους στοιχεία των ψευδοκουφικών συμπλεγμάτων, με την απλοποίησή τους νωρίς τον 11ο αι. , προήλθε μία σειρά κεραμοπλαστικών κοσμημάτων τα οποία απαντούν σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο ως τα τέλη του 13ου αι. Πρόκειται για το βαθμιδωτό κόσμημα, τα κουφίζοντα κάθετα τούβλα, τα δισέψιλον, το σιγμοειδές ίσως και το κλειδόσχημο<sup>164</sup> κόσμημα. Από τα παραπάνω απαντούν στην Καπνικαρέα το βαθμιδωτό κόσμημα και τα κουφίζοντα κάθετα τούβλα.

Το βαθμιδωτό κόσμημα, που ως μονάδα για πρώτη φορά εμφανίζεται στη Σωτήρα Λυκοδήμου, ως μικρή ταινία στην πιο απλή μορφή της εμφανίζεται για πρώτη φορά στην Καπνικαρέα<sup>165</sup> και επιστέφει το πεταλόμορφο τόξο στη νότια πλευρά του ναού και δύο ακόμα βαθμιδωτές ταινίες στον εξωνάρθηκα στα δύο τρίγωνα που σχηματίζουν τα τόξα των δίλοβων ανοιγμάτων με την ποδιά των υπερκείμενων μονόλοβων παραθύρων<sup>166</sup>. Τα όρθια κουφίζοντα τούβλα, δηλαδή απλές κάθετοι πλίνθοι, όπως αυτές των κάθετων αρμών, με λοξότμητες σφηνοειδείς κορυφές (που και αυτά για πρώτη φορά εμφανίζονται στη Σωτήρα Λυκοδήμου) απαντούν στο ναό, τον εξωνάρθηκα και το δικιόνιο προστώο και καλύπτουν τριγωνικές επιφάνειες μεταξύ των ορθογώνιων λίθων και της κεκλιμένης στέγης, καθώς και πάνω και πλάγια από τα τοξωτά πλαίσια των ανοιγμάτων<sup>167</sup>. Παρομοίως εφαρμόζονται στους Αγίους Ασώματους στο Θησείο και στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στην Πλάκα. Από τα άλλα κεραμοπλαστικά κοσμήματα στον εξωνάρθηκα απαντά το θέμα των ενάλληλων ορθών γωνιών. Βρίσκεται στα αετώματα των στεγών στο χώρο μεταξύ των οδοντωτών γείσων και των χαμηλών περυγίων που πλαισιώνουν τα μονόλοβα παράθυρα. Τα περύγια, δηλαδή τα τυφλά τεταρτοκύκλια με κεραμοπλαστικό διάκοσμο, βρίσκονται σε συνδυασμό πάντα με παράθυρα. Στον εξωνάρθηκα τα περύγια πλαισιώνουν τα τέσσερα μονόλοβα παράθυρα των

<sup>163</sup> Νικονάνος Ν. (1983) σ. 350.

<sup>164</sup> Νικονάνος Ν. (1983) σ. 347-348.

<sup>165</sup> Megaw (1932) σ. 118.

<sup>166</sup> Νικονάνος Ν. (1983) σ. 348.

<sup>167</sup> Νικονάνος Ν. (1983) σ. 348.



αετωμάτων και βρίσκονται χαμηλά στο ύψος της ποδιάς των παραθύρων. Εδώ είναι από τις πρωιμότερες εμφανίσεις τους (όπως και στους Αγίους Θεοδώρους). Τη θέση τους φαίνεται να επέβαλε ο διατιθέμενος χώρος που ίσως να συντέλεσε και στην επινόηση του θέματος<sup>168</sup>. Τον 12ο αι. το θέμα θα διαδοθεί και θα εξελιχθεί από τεταρτοκύκλιο σε μισό υπερυψωμένο τόξο κυρίως στην Αργολίδα.

Στον εξωτερικό διάκοσμο του ναού ανήκουν και οι μαρμάρيني κοσμήτες, ο ένας στον ανατολικό τοίχο του ναού, χαμηλά στο ύψος της ποδιάς των παραθύρων, ο οποίος ενοποιεί και δένει τις τρεις αψίδες και ο άλλος στη νότια κεραία του σταυρού στο κάτω τμήμα της αετωματικής επιφάνειας στη στάθμη γέννησης της νότιας καμάρας με εφελκυστική λειτουργία (ζώνη – ζωστήρας)<sup>169</sup>.

Στο μνημείο ενσωματώνονται *spolia*, όπως οι τέσσερις κίονες του κυρίως ναού. Οι κίονες είναι χωρίς βάσεις και μόνον ο βορειοανατολικός είναι ολόσωμος. Οι άλλοι τρεις αποτελούνται από δύο σπονδύλους. Ο βορειοανατολικός έχει κορινθιακό κιονόκρανο τύπου μαρμαρογλυφείων της Προκονήσου,<sup>170</sup> ενώ ο νοτιοανατολικός έχει κορινθιάζον με κοίλο άβακα και φύλλα μάλλον άπλαστα. Το βορειοδυτικό κιονόκρανο είναι κορινθιακό, μικρό με τέσσερα φύλλα ακάνθου και κοίλο άβακα, πιθανά παλαιοχριστιανικό. Το νοτιοδυτικό είναι κορινθιάζον με φύλλα καλάμου, με τετράγωνο άβακα και ψηλό ακόσμητο επίθημα μάλλον μεσοβυζαντινό. Στην πρόσοψη του εξωνάρθηκα ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο ενσωματωμένα τεκτονικού τύπου πρώιμα βυζαντινά κιονόκρανα με τεθλασμένες ταινίες. Το βόρειο φέρει κομβίο με μονόγραμμα.

**Η χρονολόγηση** του ναού, όπως σημειώθηκε στα προηγούμενα, τον τοποθετεί γύρω στα μέσα του 11ου αι., τον δε εξωνάρθηκα στο β' μισό του 11ου αι. ή στο α' μισό του 12ου αι. Το δικιόνιο πρόπυλο χρονολογείται λίγο μετά τον εξωνάρθηκα στο 12ο αι. Το παρεκκλήσιο φαίνεται ότι είναι ανακατασκευή στα χρόνια της Τουρκοκρατίας.<sup>171</sup>

---

<sup>168</sup> Γκιολές Ν. (1992) σ. 130.

<sup>169</sup> Βελένης Γ. (1984) σ. 53.

<sup>170</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ. 201.

<sup>171</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ. 202.

### **B.2.2. Η Παναγία Γοργοεπήκοος**

Ο ναός της Παναγίας της Γοργοεπήκοου<sup>172</sup> είναι το εντυπωσιακό αποτέλεσμα της ιστορικής φόρτισης του περιβάλλοντος της Αθήνας στη ναοδομία της μεσοβυζαντινής περιόδου (10ος – 12ος αι.).

Ο ναός έχει κατασκευασμένες τις όψεις του με μαρμάρινα spolia αρχαία, παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά τα οποία δεν χρησιμοποιούνται απλώς ως οικοδομικό υλικό αλλά με σαφή πρόθεση προβολής τους ακολουθώντας τη μορφολογία αρχαίου ελληνικού ναού, εκφράζοντας έναν έντονο κλασικισμό. Το στοιχείο αυτό προσδίδει πρωτοτυπία στο μνημείο και το καθιστά πραγματικά *unicum* και επομένως μη συγκρίσιμο μορφολογικά δημιουργώντας ζητήματα χρονολόγησης, ερμηνείας και κατανόησής του.

Ο ναός βρίσκεται στο κέντρο της Αθήνας, στην πλατεία της Μητρόπολης και μάλιστα νότια του σημερινού καθεδρικού ναού. **Η θέση του** στη μεσαιωνική πόλη ήταν βορειοανατολικά της Ακρόπολης, εκτός του υστερορωμαϊκού τείχους, περίπου 100 μέτρα βόρεια από την βορειοανατολική γωνία του, και φυσικά εντός του ευρύτερου αρχαίου περιβόλου<sup>173</sup>.

**Η ιστορία** του μνημείου είναι τέτοια που επέτρεψε την εξαιρετική διατήρησή του, τουλάχιστον εξωτερικά, μέχρι σήμερα. Για το χρόνο οικοδόμησης του ναού οι εξωτερικές μαρτυρίες (φιλολογικές πηγές, επιγραφές κ.α.) είναι ανύπαρκτες, αλλά δεν βοηθούν ούτε τα μορφολογικά στοιχεία, όπως η τοιχοποιία, ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος, τα παράθυρα, αφού η μοναδική μορφολογία του ναού δεν προσφέρεται για σύγκριση με άλλα μνημεία της περιόδου.

Η ιδιαιτερότητα του μνημείου έγινε αφορμή για πολλές αναφορές σε αυτό με πρώτη του Κυριακού εξ Αγκώνος, του πρώτου συστηματικού αρχαιοδίφη της Αναγέννησης κατά το α΄ μισό του 15ου αι.

Είναι πιθανόν ο ναός να ήταν αρχικά καθολικό μικρής μονής. Στα μέσα του 17ου αι. ενσωματώθηκε στο Μετόχι της Μονής Καισαριανής, τον Άγιο Νικόλαο.<sup>174</sup> Προς τα τέλη του 17ου ή αρχές του 18ου αι. μετά τη μετακίνηση του

<sup>172</sup> Ο ναός φέρει και τις ονομασίες Άγιος Ελευθέριος (από το 1864) και Παλαιά ή Μικρή Μητρόπολη, αν και ποτέ δεν υπήρξε μητροπολιτικός ναός. Βλ. σχετικά Νερούτσος Τ. (1889) σ. 83, σημ. 1 και Καμπούρογλου Δ. (1889-1890) τ. Β΄ σ. 275 – 276.

<sup>173</sup> Τραυλός Ι. (19932) πιν. VIII. ΥΠΠΟ – ΤΑΠΑ Ιστορικός χάρτης της Αθήνας 1989.

<sup>174</sup> Νερούτσος Τ. (1889) σ. 83-84.

αρχιεπισκοπικού οικήματος από τον Άγιο Διονύσιο του Άρειου Πάγου στον ευρύτερο χώρο του Μετοχίου (μετά το σεισμό του 1651), η Γοργοεπήκοος ανήκε στη Μητρόπολη<sup>175</sup> και έγινε προσωπικός ευκτήριος ναός του μητροπολίτη ενταγμένη στο συγκρότημα της κατοικίας του. Για την παραπάνω χρήση του ναού διαφωτιστική είναι η απεικόνιση του μοναχού Barskij (1745)<sup>176</sup>. Κατά τον Αγώνα του '21 από το παραπάνω συγκρότημα διασώθηκε μόνο ο ναός.

Μετά το 1830 κατεδαφίστηκε το τετράτοξο κωδωνοστάσιο πάνω από τη δυτική κεραία<sup>177</sup> και το 1833 οι τέσσερις κίονες του ναού που έφεραν τον τρούλλο αντικαταστάθηκαν από τέσσερις μικρούς, χτιστούς πεσσούς, πιθανόν λόγω θραύσης τους από φωτιά<sup>178</sup>. Από το 1834 ο ναός ορίστηκε ως αποθήκη αρχαιοτήτων<sup>179</sup> και από το 1841 έως το 1862 δημόσια βιβλιοθήκη. Το 1862-63 επισκευάστηκε και τιμήθηκε στο όνομα του Σωτήρα και λίγο αργότερα (1864) στο όνομα του Αγίου Ελευθερίου.<sup>180</sup> Με την ανακαίνιση του 1863 καθαιρέθηκαν από το εσωτερικό του ναού μεταβυζαντινές τοιχογραφίες, γεγονός που προκάλεσε την έντονη διαμαρτυρία του Λύσανδρου Καυταντζόγλου<sup>181</sup>. Κατά το χρονικό διάστημα 1970 – 72 προστέθηκε το τέμπλο και αφαιρέθηκαν τα τελευταία επιχρίσματα<sup>182</sup>.

**Τυπολογικά** η Γοργοεπήκοος ανήκει στον ημισύνθετο τετρακίονιο σταυροειδή εγγεγραμμένο με τρούλλο ναό και νάρθηκα. Στον κυρίως ναό (σταυρικό τετράγωνο) τέσσερις μαρμαρίνοι κίονες (από το 1833 πεσσοί) στηρίζουν τις καμάρες των κεραιών του σταυρού στις οποίες εδράζεται ο τρούλλος. Τα τέσσερα μικρά γωνιακά διαμερίσματα καλύπτονται με καμάρες κατά τον κατά μήκος άξονα του ναού. Στον ημισύνθετο τετρακίονιο, στον οποίο ανήκει ο ναός, ο χώρος του τριμερούς Ιερού είναι αυτοτελής χωρίς να ταυτίζεται με το ανατολικό τμήμα του σταυρικού τετραγώνου. Η κάλυψή του όμως, δεν πραγματοποιείται με καμάρες ξεχωριστές (όπως στον σύνθετο τετρακίονιο) αλλά με επιμήκυνση της ανατολικής καμάρας του σταυρού και των καμαρών των ανατολικών γωνιακών διαμερισμάτων. Το Ιερό Βήμα και τα παραβήματα, που επικοινωνούν μεταξύ τους με στενές και χαμηλές τοξωτές

<sup>175</sup> «Μητρόπολις» ονομαζόταν ο μητροπολιτικός οίκος και όχι ο καθεδρικός ναός. Ο καθεδρικός ναός κατά την Τουρκοκρατία ήταν ο Άγιος Παντελεήμων, «το καθολικόν» που ήταν δυτικότερα σε άλλο σημείο της πόλης. Νερούτσος Τ. (1889) σ. 83, σημ. 1.

<sup>176</sup> Καμπούρογλου Δ. (1889-1890) τ. Β' σ. 276-277.

<sup>177</sup> Μπούρας Χ. – Μπούρα Λ. (2002) σ. 49, σημ. 4.

<sup>178</sup> Ξυγγόπουλος Α. (1929) σ. 71.

<sup>179</sup> Κόκκου Α. (1977) σ. 156, σημ. 1.

<sup>180</sup> Ξυγγόπουλος Α. (1929) σ. 71 και Νερούτσος Τ. (1889) σ. 83-84.

<sup>181</sup> Κόκκου Α. (1977) σ. 114-115, εικ. 43-44.

<sup>182</sup> Μπούρας Χ.- Μπούρα Λ. (2002) σ. 49, σημ. 5.

διόδους, φτάνουν ως το ξεχωριστό ζεύγος των πεσσών στους οποίους στηρίζεται το τέμπλο. Ο τριμερής νάρθηκας έχει κάλυψη με τρεις καμάρες (η μεσαία καμάρα με διεύθυνση κατά το μήκος του ναού, ενώ οι δύο πλευρικές εγκάρσια) και η στέγαση είναι σταυρεπίστεγη.

Ενώ τυπολογικά ο ναός ανήκει σε μια μάλλον συνηθισμένη στην Ελλάδα παραλλαγή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου, **τα μορφολογικά** στοιχεία του ναού είναι αυτά που δίνουν στο μνημείο την πρωτοτυπία και τη μοναδικότητά του, αλλά θέτουν και τα προβλήματα της χρονολόγησης και της ερμηνείας του. Τα μαρμάρια *sprolia* του υλικού δομής και του διακόσμου των όψεων του ναού, τα οποία συγκεντρώθηκαν από πριν με φροντίδα, και ο τρόπος σύνθεσής τους συνιστούν την κεντρική ιδέα της οικοδόμησής του, που παραπέμπει σε ένα πνεύμα διάχυτου κλασικισμού<sup>183</sup>.

Η τοιχοποιία αποτελείται εξολοκλήρου από μεγάλους λαξευτούς λίθους με περιτένεια και ελάχιστο συνδετικό υλικό μεταξύ τους. Είναι ισοδομική, πλην της ανατολικής πλευράς, σε ύψος τεσσάρων δόμων. Δεν είναι βέβαιο ότι όλοι οι λίθοι προέρχονται από αρχαία κτίρια, γιατί σε αρκετούς δεν υπάρχουν οι εγκοπές για συνδέσμους ή γόμφους. (Είναι γενικότερη η τάση κατά τον 12ο αι. στην τοιχοποιία των ελλαδικών ναών να ελαχιστοποιείται ή και να απουσιάζει εντελώς η χρήση πλίνθων με χαρακτηριστικές περιπτώσεις τον Άγιο Νικόλαο στα Καμπιά και σε ναούς στην Πελοπόννησο). Η τοιχοποιία της Γοργοεπηκόου πατά πάνω σε σχετικά ψηλή κρηπίδα η οποία εξέχει των τοίχων. Ο κατώτερος δόμος της τοιχοποιίας στο σημείο επαφής με την κρηπίδα έχει υποτομή, σε ρόλο σκοτίας, που υπογραμμίζει τη σημασία της κρηπίδας ως βήθρου του μνημείου.

Η ισοδομική λίθινη τοιχοποιία, η κρηπίδα, τα γείσα αλλά και η ζωοφόρος των γλυπτών υπογραμμίζουν την οριζόντια διάταξη των στοιχείων και τονίζουν τα περιγράμματα υποβάλλοντας εντύπωση συμμετρίας, έστω και λανθάνουσας.

Ο τρούλλος του ναού με ραδινές αναλογίες είναι από τους ωραιότερους του «αθηναϊκού» τύπου, οκτάπλευρος με μονόλοβα παράθυρα και μαρμάρινους κιονίσκους στις ακμές των πλευρών. Ο τρούλλος δεν έχει κτιστεί με πλινθοπερίκλειστο σύστημα αλλά με ισοϋπή ορθογώνια μάρμαρα και περιμετρικά περιτένεια αντί πλίνθων<sup>184</sup>. Τα μοναδικά τούβλα στις εξωτερικές επιφάνειες του ναού

<sup>183</sup> Μπούρας Χ. (1969) σ. 258 και Μπούρας Χ. (2002) σ. 48.

<sup>184</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ. 162.

βρίσκονται στα διπλά βαθμιδωτά πλαίσια των τόξων των παραθύρων. Τα μαρμάρια γείσα της στέγης του τρούλλου είναι ελαφρώς πεταλόμορφα, όπως του ναού προτύπου για τους υπόλοιπους ελλαδικούς και αθηναϊκούς ναούς, της Παναγίας του Όσιου Λουκά.

Η μοναδική εξέχουσα αψίδα που αντιστοιχεί στο Ιερό Βήμα είναι ημιεξαγωνική, ενώ οι άλλες των παραβημάτων ανοίγονται στο πάχος του ανατολικού τοίχου.

Για τις στέγες των κεραιών του σταυρού να σημειωθεί ότι αυτή της δυτικής κεραιάς προεκτεινόμενη στεγάζει και την κεντρική καμάρα του νάρθηκα. Αξιοπρόσεκτα είναι τα θλαστά μαρμάρια γείσα στα δύο άκρα των τριγωνικών απολήξεων των κεραιών του σταυρού, ώστε να εξασφαλίζεται η συνέχειά τους στα ευθύγραμμα τμήματά τους. Το ίδιο συμβαίνει με τα γείσα στις μονόρρυτες στέγες των ανατολικών γωνιακών διαμερισμάτων και των στεγών του νάρθηκα.

Στα ανοίγματα του ναού, παράθυρα και θύρες, δεν υπάρχουν πλίνθοι ή κεραμοπλαστικά που θα βοηθούσαν στη χρονολογική κατάταξη του μνημείου. Τα παράθυρα, μικρά και στενά, λαξεύονται πάνω στα μάρμαρα των όψεων. Είναι δίλοβα στις τρεις κεραιές του σταυρού και στην κόγχη του Ιερού. Όλα τα άλλα είναι μονόλοβα. Ο ναός εκτός της κεντρικής δυτικής εισόδου έχει και δύο πλάγιες κατά τον εγκάρσιο άξονα κάτω από τη βόρεια και νότια κεραιά του σταυρού. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τρία συμπαγή τριταινωτά ρωμαϊκά τόξα από σκούρο μάρμαρο του Υμηττού που τοποθετήθηκαν πάνω από τα θυρώματα των εισόδων. Τα τόξα έχουν σημαντική ομοιότητα με αυτά του λεγόμενου Αγορανομείου στα ανατολικά της Ρωμαϊκής Αγοράς<sup>185</sup>.

**Ο διάκοσμος** του ναού αποτελείται από ανάγλυφα τα οποία προσδίδουν κλασικιστική πλαστικότητα αντί της πολυχρωμίας των κεραμοπλαστικών κοσμημάτων.

Τα ανάγλυφα, εικονιστικά και μη, είναι τοποθετημένα παρατακτικά σε περιμετρική ζώνη γύρω από το κτίσμα εν είδει ζωφόρου πάνω από την ισοδομική τοιχοποιία, πάνω από τα θυρώματα των εισόδων και στα μέτωπα των τριών κεραιών του σταυρού διαρθρώνοντας τις επιφάνειες.

---

<sup>185</sup> Travlos J. (1980) p. 37-39.

Η προέλευση των αναγλύφων είναι από μνημεία της Αρχαιότητας, ελληνικής και ρωμαϊκής, παλαιοχριστιανικά έως και μεσοβυζαντινά. Κάποια έχουν υποστεί επεξεργασία είτε για καθαγιασμό, αν είναι της Αρχαιότητας, είτε για καλύτερη προσαρμογή στη θέση τους. Είναι μάλιστα πιθανό ορισμένα αρχιτεκτονικά μέλη αλλά και ανάγλυφα να μην είναι *spolia*, αλλά νέα για να συμπληρώσουν τα παλαιά ή να τοποθετηθούν συμμετρικά στην κατάλληλη θέση. Αρκετά γλυπτά μάλιστα, με κριτήρια στυλιστικά και θεματικά, μπορούν να χρονολογηθούν στη μεσοβυζαντινή περίοδο και πιθανά στο 12ο αι.<sup>186</sup>. Οι μελετητές K. Michel και A. Struck (1906) αρίθμησαν τα ανάγλυφα του ναού προσφέροντας ένα εργαλείο για τη μελέτη και την ανάλυσή τους.

Τα κριτήρια της σύνθεσης και της τοποθέτησής των αναγλύφων σε συγκεκριμένες θέσεις δεν προκύπτουν από κάποια σχέση τους τεχνοτροπική, θεματική ή κάποιο είδος εικονογραφικού προγράμματος. Εξάλλου αυτό θα ήταν δύσκολο για ένα τόσο ετερόκλητο σύνολο αναγλύφων. Βασικός σκοπός ήταν η εξωτερική μίμηση της μορφολογίας ενός αρχαίου ναού και η πρόθεση για συμμετρία, έστω και λανθάνουσα, κυρίως στη δυτική όψη και στις κεραίες του σταυρού. Προκειμένου για αρχιτεκτονικά μέλη αλλά και για ανάγλυφα επιλέγεται θέση ανάλογη με αυτήν που είχαν σε πρώτη χρήση, όπως π.χ. τα δύο κορινθιακά επίκρανα στις άκρες της δυτικής όψης.

Στην πρόσοψη (δυτικά) πάνω από το τριταϊνωτό ρωμαϊκό τόξο της θύρας κυριαρχεί αρχαία ζωφόρος από πεντελικό μάρμαρο με παραστάσεις του αττικού ημερολογίου, ίσως μήνες και γιορτές, καθώς και σύμβολα του ζωδιακού κύκλου. Στο αρχαίο ανάγλυφο χαραχτήκαν σταυροί.<sup>187</sup> Τη ζωφόρο στις δύο άκρες της δυτικής πλευράς πλαισιώνουν δύο κορινθιακά ρωμαϊκά (αδριάνεια) επίκρανα. Στη μεγάλη περιμετρική ζωφόρο είναι συμμετρικά τοποθετημένες τέσσερις πλάκες με μυθικά όντα, όπως σειρήνες, σφίγγες, γρύπες. Από αυτές οι δύο έχουν παρεμφερή θέματα και τεχνοτροπία (W12, W19). Η τρίτη που απεικονίζει σφίγγες και ανάμεσά τους το δένδρο της ζωής (W17) είναι άριστης τεχνικής. Οι τρεις παραπάνω πλάκες είναι ισοϋψείς (1,08 μ. ) και απεικονίζουν όντα της αρχαίας μυθολογίας. Ενισχύουν,

---

<sup>186</sup> Μπούρας Χ. – Μπούρα Λ. (2002) σ. 48.

<sup>187</sup> Palagia O. (2008), 215-237. Για τη χρονολόγηση της ζωφόρου η Όλγα Παλαγγιά προτείνει τον 2ο αι. μ.Χ. (138 μ.Χ.) συνδυάζοντάς τη με δραστηριότητες του Ηρώδη του Αττικού.

λοιπόν, την υπόθεση ότι δεν είναι από τέμπλα εκκλησιών αλλά νέες δημιουργίες για το ναό.<sup>188</sup>

Στη νότια πλευρά πάνω από το ρωμαϊκό τόξο της εισόδου έχει ενσωματωθεί τμήμα αρχαίας ζωφόρου με τα σύμβολα λατρείας της Δήμητρας (S41), ίσως προερχόμενο από το Ελευσίνιο της Αθήνας.

Στην ανατολική πλευρά, στις δύο άκρες της στέγης του Ιερού Βήματος παρουσιάζουν ενδιαφέρον δύο ακόμα κλασικά μικρά ανάγλυφα. Στην ίδια πλευρά εντυπωσιακό μεσοβυζαντινό ανάγλυφο θωράκιο, με χριστιανικό συμβολισμό, με λέοντα που σπαράσσει ελάφι (O50).

Στην βόρεια πλευρά αρχαίο επιτύμβιο με δύο γυναικείες μορφές (N94). Στην ίδια πλευρά αρχαία πλάκα με γυμνή ανδρική μορφή έχει υποστεί επεξεργασία καθαγιασμού με δύο μεγάλους σταυρούς (N87).

Στην ίδια πλευρά, τη βόρεια, στο μέτωπο της κεραίας του σταυρού, ενδεικτικά της τάσης για συμμετρική τοποθέτηση, είναι δύο θωράκια με σταυρούς τοποθετημένα εκατέρωθεν του παραθύρου της κεραίας.

Στα στοιχεία της μορφολογίας του ναού αξίζει να σημειωθεί, στο σαφώς λιγότερο εντυπωσιακό εσωτερικό του ναού, η ευρύτατη χρήση κοσμητών που δένουν το κτίριο στα ευπαθή σημεία της γέννησης των θόλων του, δηλαδή στο δακτύλιο του τρούλλου, στο ύψος της γέννησης των καμαρών του σταυρού, στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του Ιερού, αλλά και στις τρεις καμάρες του νάρθηκα.

Στη Γοργοεπήκοο ισορροπεί η βυζαντινή αρχιτεκτονική γλώσσα με το πνεύμα και τις αξίες ενός έντονου κλασικισμού. Την κλασική αίσθηση υποβάλλουν όλα τα οριζόντια και ευθύγραμμα στοιχεία, όπως η κρηπίδα, η ισοδομική τοιχοποιία, η περιμετρική ζωφόρος και τα εντυπωσιακά μαρμάρινα γείσα που τονίζουν τα καθαρά περιγράμματα και καθιστούν σαφείς τους όγκους. Εξίσου συμβάλλουν το μαρμάρινο υλικό, οι ραδινές αναλογίες και η πλαστικότητα των αναγλύφων.

Ένα ζήτημα ερμηνείας και κατανόησης που θέτει το μνημείο είναι του προσώπου ή της ομάδας που συνέλαβε την ιδέα αυτής της μοναδικής σύνθεσης που συνιστά η Γοργοεπήκοος.

---

<sup>188</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ. 164.

Πιθανότατα έχει σχέση με τον κτήτορα ή τον αρχιμάστορα ή κάποιον αξιωματούχο, εκκλησιαστικό ή πολιτικό, ο οποίος θα είχε την ανάλογη παιδεία και την αγάπη για την κλασική Αρχαιότητα. Είναι βέβαιο ότι στα χρόνια της Μακεδονικής δυναστείας και των Κομνηνών, εποχής ουμανισμού και κλασικισμού, υπήρχε ένας κύκλος λογίων με μεγάλο ενδιαφέρον και γνώση για την κλασική Γραμματεία και ασχολήθηκε με αυτήν με πάθος. Ίσως μέσα από αυτόν τον κύκλο κάποια πρόσωπα να είχαν εκτίμηση και στις αισθητικές αξίες της Αρχαιότητας οι οποίες στην Αθήνα δεν έπαψαν να είναι πάντα παρούσες, πολύ εντονότερα από ότι στην Κωνσταντινούπολη ή αλλού. Ας σημειωθεί ότι κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο ο Παρθενώνας είναι ο μητροπολιτικός ναός της πόλης και η κατοικία του μητροπολίτη πιθανότατα στην Ακρόπολη. Ένα πρόσωπο με τα παραπάνω χαρακτηριστικά που θα μπορούσε να συγκεντρώσει τα γλυπτά και να τα συμπληρώσει με νέα (που είχαν θέματα μυθολογικά) ο Μ. Χατζηδάκης υποστήριξε ότι θα μπορούσε να ήταν ο Μιχαήλ Χωνιάτης, λόγιος, λάτρης της Αρχαιότητας, αισθανόμενος το ιστορικό βάρος της Αθήνας και το κυριότερο, μητροπολίτης της πόλης (1182-1204) μέχρι τη λατινική κατάκτηση. Εξάλλου η επικρατέστερη άποψη για τη χρονολόγηση του μνημείου (τέλη 12ου αι.) σχεδόν ταυτίζεται με την περίοδο που ήταν μητροπολίτης.

**Η χρονολόγηση** του μνημείου παρουσιάζει προβλήματα που προκύπτουν από την ίδια τη μοναδικότητά του. Καθώς δεν υπάρχει επιγραφική μαρτυρία ή γραμματειακή πηγή, και κυρίως η απουσία κεραμοπλαστικού διακόσμου και άλλων μορφολογικών στοιχείων, όπως π.χ. η μορφολογία των παραθύρων, καθιστούν τη χρονολόγηση δύσκολη. Τοιχογραφίες δεν έχουν σωθεί και όσες σώζονταν μέχρι το 1862 που καθαιρέθηκαν, ήταν μεταβυζαντινές.

Ο Α. Η. S. Megaw, χωρίς να περιλαμβάνει τη Γοργοεπήκοο στον τελικό πίνακα χρονολογικής κατάταξης<sup>189</sup> των μεσοβυζαντινών μνημείων, θεωρεί ότι πρέπει να ανήκει στον 12ο αι.<sup>190</sup>

Η Α. Frantz θεωρεί ότι τα spolia του ναού προήλθαν από την καταστροφή της κάτω πόλης από τον Λέοντα Σγουρό το 1204, στοιχείο που χρονολογεί το μνημείο στο 13ο αι. ή και αργότερα.<sup>191</sup>

---

<sup>189</sup> Megaw A. (1932) σ. 129 .

<sup>190</sup> Megaw A. (1932) σ. 100.

<sup>191</sup> Frantz A. (1971) σ. 32, σημ. 1.



Από την Bente Kiilerich διατυπώθηκε η πρόταση ότι ο ναός πρέπει να κτίστηκε τον 15ο αι. μεταξύ των ετών 1436 – 1456 ή και λίγο αργότερα από τους Φλωρεντινούς ηγεμόνες της Αθήνας Acciaiolì. Βασίστηκε σε μια ενσωματωμένη αρχαία επιγραφή στο μνημείο, στη δυτική γωνία του νότιου τοίχου, που την κατέγραψε, ευρισκομένη πιθανόν σε άλλη θέση, ο Κυριακός εξ Αγκώνος στην επίσκεψή του στην Αθήνα το 1436.<sup>192</sup> Όμως δεν είναι σπάνια τα λάθη του Κυριακού σε καταγραφή επιγραφών.<sup>193</sup>

Μία ακόμα πρόταση διατυπώθηκε από την Ιωάννα Στουφή – Πουλημένου<sup>194</sup> για χρονολόγηση του μνημείου στο α΄ μισό του 13ου αι. με βάση τη χρονολόγηση ενσωματωμένων γλυπτών (πάνω από 20) και θυρωμάτων του νάρθηκα και της βόρειας εισόδου προς το τέλος του 12ου αι.

Η επικρατούσα άποψη για τη χρονολόγηση της Παναγίας Γοργοεπηκόου τοποθετεί την οικοδόμηση του ναού προς το τέλος του 12ου αι. και πριν το 1204. Ο Χ. Μπούρας εστιάζει στα οψιμότερα ενσωματωμένα βυζαντινά γλυπτά, δηλαδή στα επιπεδόγλυφα ανάγλυφα, τα φυτικά διακοσμητικά και αρκετά ζώδια που χρονολογούν αρκετά γλυπτά του ναού στον προχωρημένο 12ο αι. Η άποψη ενισχύεται από την πλήρη απουσία γοτθικού ή ρωμανικού χαρακτήρα γλυπτών που αργότερα υπάρχουν στην Αθήνα.<sup>195</sup> Ο Νίκος Γκιολές βασιζόμενος στις ραδινές αναλογίες του ναού, στη μαρμάρινη ακόσμητη τοιχοποιία και στην ύπαρξη κρηπίδας, χαρακτηριστική και άλλων ναών του 12ου αι. (Μέρμπακας, Άγιος Νικόλαος στα Καμπιά) υποστηρίζει τη χρονολόγηση στα τέλη του 12ου αι.<sup>196</sup>, όπως και ο Μανώλης Χατζηδάκης<sup>197</sup> που συνδέει το ναό με το λόγιο μητροπολίτη της Αθήνας Μιχαήλ Χωνιάτη.

Η Γοργοεπήκοος είναι ο πιο ξεχωριστός αθηναϊκός βυζαντινός ναός, «πάνω ωραίος»<sup>198</sup> κατά τον Barskij, που συνδυάζει μοναδικά τη βυζαντινή αρχιτεκτονική γλώσσα και ύφος με το κλασικό πνεύμα και τις αρχές που η Αθήνα υποβάλλει .

---

<sup>192</sup> Kiilerich B, (2005) σ. 95-114.

<sup>193</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ. 165, σημ. 48.

<sup>194</sup> Stoufi – Poulimenou I., (2018) σ. 195-206.

<sup>195</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ. 164-165.

<sup>196</sup> Γκιολές Ν. (1992) σ. 146.

<sup>197</sup> Χατζηδάκης Μ. (1980), 397-398.

<sup>198</sup> Καμπούρογλου Δ. (1889-1890) τ. Β΄ σ. 276.

### B.2.3. Οι Άγιοι Ασώματα (Θησείου)

Ο ναός των Αγίων Ασωμάτων «του Θησείου» βρίσκεται σε μικρή πλατεία στη διασταύρωση των οδών Ερμού και Αγίων Ασωμάτων, λίγα μέτρα από τον σταθμό «Θησείου» του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου.

**Η θέση** του μνημείου στη μεσοβυζαντινή Αθήνα ήταν στη βορειοδυτική άκρη της πόλης, βορείως του «Θησείου» (ναού του Ηφαίστου), εκτός του στενού υστερορωμαϊκού τείχους και πολύ κοντά από την εσωτερική πλευρά του ευρύτερου αρχαίου (Θεμιστόκλειου – Βαλεριάνειου), σε μικρή απόσταση από το Δίπυλο. Η περιοχή αυτή στη μεσοβυζαντινή εποχή δεν καταλαμβάνεται από κάποιο πυκνό οικισμό των επεκτάσεων της πόλης κατά τον 10ο – 12ο αι., αλλά φαίνεται μάλλον αραιοκατοικημένη.<sup>199</sup>

Για τον χαρακτήρα και την **ιστορία** του ναού δεν είναι γνωστά αρκετά στοιχεία. Το μικρό μέγεθος του ναού, η θέση του μέσα στην πόλη (εκτός του πυκνού ιστού) και οι ταφές στο νάρθηκα ενισχύουν την άποψη ότι ήταν ιδιωτικός και ταφικός για τον άγνωστο κτήτορα και μέλη της οικογένειάς του.

Ο ναός αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα παραμόρφωσης και υποβάθμισης, όταν στα μέσα του 19ου αι. έγινε ενοριακός με αποτέλεσμα να υποστεί φθορές, προσθήκες και επεκτάσεις για τη διεύρυνση του χώρου του. Αυτό είναι σχεδόν γενικός κανόνας για τις περισσότερες βυζαντινές εκκλησίες της Αθήνας που έγιναν ενοριακές. Ο αρχικός μεσοβυζαντινός ναός υπέστη, γύρω στο 1880, την πρώτη φάση επεμβάσεων για την επέκτασή του προς τα ανατολικά κατά 5,50 μέτρα και προς τα δυτικά κατά 6,20 μέτρα, αφού κατεδαφίστηκαν η αρχική ανατολική και δυτική πλευρά του. Η δεύτερη φάση επεκτάσεων έγινε το 1916 στη νότια και βόρεια πλευρά του ναού. Προστέθηκαν μία βόρεια πτέρυγα διαστάσεων 4X17,75 μέτρα και μία νότια 5X16 μέτρα.<sup>200</sup> Από τον αρχικό ναό ορατός έμεινε μόνο ο τρούλλος.

Μετά από περιπέτειες κατέστη δυνατή τα έτη 1959 -1960 η αποκατάσταση του ναού με την αφαίρεση των προσθηκών και τη συμπλήρωση, με αρκετή ασφάλεια, των κατεδαφισμένων τμημάτων του. Καθοριστικό στοιχείο για την ασφαλή αποκατάσταση του ναού, σε ικανοποιητικό βαθμό, ήταν η υπερύψωση του εδάφους από την στάθμη της βυζαντινής περιόδου κατά δύο περίπου μέτρα, λόγω επιχώσεων,

<sup>199</sup> Τραυλός Ι. (19932) πιν. VIII. ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ Ιστορικός Χάρτης της Αθήνας, 1989.

<sup>200</sup> Στίκας Ε. (1960) σ. 115-117.

καθώς και το νέο υπερυψωμένο δάπεδο του ναού, με αποτέλεσμα να διατηρηθούν σε αρκετό ύψος (0,70 μ.) και να βρεθούν κατά την ανασκαφή τα θεμέλια και οι τοίχοι του αρχικού ναού που είχαν κατεδαφιστεί, δηλαδή στο ανατολικό τμήμα το Ιερό και στο δυτικό ο νάρθηκας. Επίσης σημαντικά στοιχεία που βρέθηκαν ή διατηρήθηκαν από τον αρχικό ναό είναι οι μεγάλοι λίθινοι σταυροί στο κάτω μέρος της τοιχοποιίας, το πεταλόμορφο τόξο στο θυραίο άνοιγμα της βόρειας πλευράς του νάρθηκα και τα σημαντικότερα τρία θραύσματα από πήλινες πλάκες με ψευδοκουφική διακόσμηση, προφανώς από τη δυτική κατεδαφισμένη όψη του ναού, τα οποία βοηθούν σημαντικά στη χρονολόγηση του μνημείου.<sup>201</sup>

Ο μικρών διαστάσεων ναός των Αγίων Ασωμάτων **ανήκει στον τύπο** του απλού τετρακίονιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου τρουλλαίου ναού με νάρθηκα, μία παραλλαγή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο η οποία συνηθίζεται στον ελλαδικό χώρο. Αποτελεί απλοποιημένη μορφή του σύνθετου τετρακίονιου ο οποίος εφαρμόστηκε κυρίως στην Κωνσταντινούπολη και στην περιοχή της ακτινοβολίας της. Στον απλό τετρακίονιο η διαφορά με τον σύνθετο και ημισύνθετο τετρακίονιο είναι ότι οι αψίδες του Ιερού βρίσκονται σε άμεση επαφή με το σταυρικό τετράγωνο του κυρίως ναού χωρίς να μεσολαβεί μεταξύ τους ο ορθογώνιος χώρος που δίνει αυτοτέλεια στο τριμερές Ιερό σε σχέση με τον κυρίως ναό. Το τριμερές Ιερό ταυτίζεται με το χώρο που καλύπτουν η ανατολική καμάρα του σταυρού (το Ιερό Βήμα) και τα ανατολικά γωνιακά διαμερίσματα (τα παραβήματα). Το τέμπλο στηρίζεται στους δύο ανατολικούς κίονες και όχι σε ξεχωριστούς πεσσούς. Οι κεραίες του σταυρού καλύπτονται από καμάρες. Στο πέρας των εγκαρσίων καμαρών του σταυρού σχηματίζονται αβαθή αψιδώματα. Τα γωνιακά διαμερίσματα του ναού καλύπτονται με καμάρες (συνηθισμένη κάλυψη στους ελλαδικούς ναούς) που έχουν ίδια διεύθυνση με τον κατά μήκος άξονα του ναού. Ο νάρθηκας δεν είναι ενιαίος αλλά τριμερής με σταυρεπίστεγη κάλυψη. Ο κεντρικός χώρος του καλύπτεται με καμάρα κατά τον κατά μήκος άξονα του ναού, ενώ το βόρειο και το νότιο τμήμα του με εγκάρσιες προς την κεντρική καμάρα. Στο νότιο τοίχο του νάρθηκα σχηματίζεται μεγάλο και ρηχό αψίδωμα που καλύπτει το πλάτος του τοίχου μπροστά από το οποίο βρέθηκε ο ένας τάφος, πιθανόν του κτήτορα, από τους τρεις συνολικά τάφους που ήταν εντός του νάρθηκα.<sup>202</sup>

---

<sup>201</sup> Στίκας Ε. (1960) σ. 118-120.

<sup>202</sup> Στίκας Ε. (1960) σ. 117.

**Τα μορφολογικά στοιχεία** του ναού τον συσχετίζουν με την Καπνικαρέα και τους Αγίους Θεοδώρους (π.χ. λίθινοι σταυροί τοιχοποιίας, πεταλόμορφο τόξο, πλήληνη ζωοφόρος με ψευδοκουφικά, ο τρούλλος κ.α.) και συμβάλλουν στη συγκριτική χρονολόγησή του.

Η τοιχοποιία των Αγίων Ασωμάτων ακολουθεί το επιμελημένο πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Στο κατώτερο τμήμα της ενσωματώνει μεγάλους γωνιόλιθους που σχηματίζουν - με σχετική κανονικότητα - λίθινους σταυρούς σε παράταξη, μία συνήθης πρακτική στα μέσα του 11ου αι. στους ναούς της Αθήνας (Καπνικαρέα, Άγιοι Θεόδωροι, Άγιος Νικόλαος Ραγκαβάς κλπ.) αλλά και στον 12ο αι. με μεγαλύτερη κανονικότητα και συμμετρία στην Αργολίδα (Αγία Μονή Αρείας). Οι λίθινοι σταυροί είχαν διατηρηθεί στο τμήμα της τοιχοποιίας (νότιο και βόρειο) που δεν είχε κατεδαφιστεί για τις επεκτάσεις και αποκαλύφθηκε με τις εργασίες ανασκαφής και αναστήλωσης.<sup>203</sup>

Ο τρούλος του ναού, τυπικός «αθηναϊκός», κομψός, ραδινός προσφέρει ύψος και ελαφρές αναλογίες στο μνημείο. Στις οκτώ πλευρές του ανοίγονται μονόλοβα παράθυρα με βαθμιδωτά πλίνθινα πλαίσια στους λοβούς τους, κάτω από τα λίθινα τοξωτά γείσα της στέγης του τρούλλου. Στα κιονόκρανα των μαρμάρινων κιονίσκων, στις ακμές των πλευρών του, στηρίζονται προεξέχουσες υδρορρόες.

Οι τρεις αψίδες είναι ημιεξαγωνικές (τρίπλευρες) και έχουν αποκατασταθεί, μετά την κατεδάφισή τους, με αρκετή ασφάλεια, αφού κατά την ανασκαφή βρέθηκαν τα θεμέλια και μέρος του κατώτερου τμήματός τους τους σε σημαντικό ύψος.<sup>204</sup>

Οι στέγες, εκτός της τοξωτής του «αθηναϊκού» τρούλλου, στις κεραίες του σταυρού είναι δικλινείς με τη δυτική κεραία μεγαλύτερη σε μήκος, αφού στεγάζει και το κεντρικό τμήμα του νάρθηκα (ενώ στην Καπνικαρέα η στέγη του νάρθηκα είναι χωριστή και σε χαμηλότερο ύψος). Για την αναστήλωση αυτής της στέγης διατυπώθηκαν αντιρρήσεις (Κ. Μπίρης) όμως επιβεβαιώνεται η ορθότητά της από παλαιότερες απεικονίσεις.<sup>205</sup> Οι στέγες των γωνιακών διαμερισμάτων είναι μονόρρυθες όπως και οι δύο πλευρικές του νάρθηκα σχηματίζοντας σταυρεπίστεγη διαμόρφωση με την κεντρική. Όλες οι στέγες του ναού (πλην του τρούλλου) στηρίζονται σε πλίνθινα οδοντωτά γείσα.

---

<sup>203</sup> Στίκας Ε. (1960) σ. 117-118.

<sup>204</sup> Στίκας Ε. (1960) πιν. 44β.

<sup>205</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ.146, σημ. 6.

Τα ανοίγματα του ναού, θύρες και παράθυρα, παρουσιάζουν ενδιαφέρον. Τα παράθυρα στις τρεις κεραίες του σταυρού, όπως και της κεντρικής αψίδας του Ιερού, είναι δίλοβα και ανήκουν στον παλαιότερο α΄ τύπο παραθύρων, της ελεύθερης τοξοστοιχίας<sup>206</sup>, (arcade type), ίσως λόγω του μικρού μεγέθους του ναού. Τα παράθυρα στις δύο πλευρικές αψίδες του Ιερού είναι μονόλοβα με μονά πλίνθινα πλαίσια στους λοβούς τους. Μονόλοβα παράθυρα ανοίγονται στις πλάγιες, βόρεια και νότια, πλευρές του νάρθηκα.

Η κεντρική θύρα του ναού έχει μαρμάρινο θύρωμα και ανάγλυφο οριζόντιο γείσο πάνω από το οποίο διαμορφώνεται ανακουφιστικό τοξωτό άνοιγμα περιβαλλόμενο από διπλό πήλινο πλαίσιο. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει το πεταλόμορφο ανακουφιστικό τόξο (διάμετρος 1, 50μ.) το οποίο έφερε άνωθεν η μικρή θύρα (άνοιγμα 1, 15 μ. ) στη βόρεια στενή πλευρά του νάρθηκα που βρέθηκε φραγμένη κατά την ανασκαφή. Είναι παρόμοιο με το πεταλόμορφο τόξο της θύρας στη νότια πλευρά της Καπνικαρέας, στοιχείο που συσχετίζει τα δύο μνημεία.<sup>207</sup> Κατά την αναστήλωση αποκαταστάθηκε η θύρα με μαρμάρινο θύρωμα και οριζόντιο γείσο. Το πεταλόμορφο τόξο αποκαταστάθηκε με θολίτες από πωρόλιθο και πλίνθινο πλαίσιο που το περιβάλλει, όπως στην Καπνικαρέα. Στη νότια στενή πλευρά του νάρθηκα δεν υπήρχε αντίστοιχη θύρα.

**Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος** του ναού είναι μάλλον φτωχός, συγκρινόμενος με τους ναούς που βρίσκεται σε άμεση χρονολογική σχέση (Καπνικαρέα, Άγιοι Θεόδωροι). Όμως κατά την ανασκαφή της δυτικής πλευράς του ναού (νάρθηκας) βρέθηκε ένα στοιχείο πολύ σημαντικό. Τρία θραύσματα από πήλινες πλάκες με ψευδοκουφικά οι οποίες σε σειρά σχημάτιζαν ζωφόρο, όπως γνωρίζουμε από άλλους ναούς (Σωτήρα Λυκοδήμου 1031, Άγιοι Θεόδωροι 1049). Είναι πιθανό λοιπόν λόγω του σημείου εύρεσής τους να προέρχονται από ανάλογη ταινία – ζωφόρο που κοσμούσε τη δυτική όψη του ναού, ίσως το μέτωπο της δυτικής κεραίας του σταυρού, κάτω από το δίλοβο παράθυρο του αετώματος, όπως στους Αγίους Θεοδώρους. Η τεχνική κατασκευής τους είναι η επιπεδόγλυφη (champleve'), δηλαδή οι μορφές σχεδιάζονται πάνω στην πήλινη ορθογώνια πλάκα και λαξεύεται το βάθος της το οποίο γεμίζει στη συνέχεια με λευκό κονίαμα<sup>208</sup> (ενώ στην Καπνικαρέα σχηματίζονται με εγχόρηγες πλίνθους μέσα στο κονίαμα). Τα τρία

<sup>206</sup> Megaw A. (1932) σ. 120.

<sup>207</sup> Στίκας Ε. (1960) σ.119.

<sup>208</sup> Νικονάνος Ν. (1983) σ. 346.

θραύσματα τοποθετήθηκαν από τον αναστηλωτή στην πλευρά αυτή σε δύο θέσεις (λίθους) στο ύψος της ποδιάς του δίλοβου παράθυρου της δυτικής κεραίας.<sup>209</sup> Τα θραύσματα αυτά αποτελούν σημαντικό στοιχείο για τη χρονολόγηση του ναού, αφού παρόμοιας τεχνικής κουφικά υπάρχουν στους Αγίους Θεοδώρους, ναό σταθερά χρονολογημένο (1049).

Το άλλο κεραμοπλαστικό στοιχείο του ναού είναι τα κουφίζοντα κάθετα τούβλα (απλές λοξότμητες στο επάνω άκρο τους ανισοϋψείς πλίνθινες κεραίες) τα οποία υποκαθιστούν τους τριγωνικούς δόμους στους χώρους μεταξύ των τριών δίλοβων παραθύρων της δυτικής, βόρειας και νότιας κεραίας του σταυρού και των οδοντωτών γείσων της δικλινούς αετωματικής στέγης λύνοντας ένα τοιχοδομικό πρόβλημα.<sup>210</sup>

Ο κουφικός κεραμοπλαστικός διάκοσμος, τα κουφίζοντα κάθετα τούβλα αλλά και το πεταλόμορφο τόξο κάνουν φανερή την επίδραση της αραβικής τέχνης στα μνημεία της Αθήνας κατά τον 11ο αι. Τα παραπάνω καθώς και άλλα στοιχεία (π.χ. αραβική επιγραφή για τέμενος) ενθαρρύνουν την υπόθεση για ύπαρξη αραβικής κοινότητας τεχνιτών, εμπόρων ή αιχμαλώτων στην πόλη. Κλείνοντας για τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο αξ σημειωθεί η μάλλον απροσδόκητη απουσία οδοντωτής ταινίας για ναό της Αθήνας των μέσων του 11ου αι., που ίσως να εξηγείται, όπως και η απουσία παραθύρων με περιβάλλον τόξο, από το μικρό μέγεθος του ναού.

Στον εξωτερικό διάκοσμο, στη διάρθρωση των επιφανειών του μνημείου, αλλά και στο δέσιμο της τοιχοποιίας συμβάλλει ο μαρμάρινος κοσμήτης που διατρέχει και ενοποιεί τις τρεις ασίδες και τον ανατολικό τοίχο του ναού στο ύψος της ποδιάς των παραθύρων των ασίδων (πρβλ. Καπνικαρέα και Αγ. Θεοδώρους).

Στα αρχαία *spolia* του ναού ανήκουν οι τέσσερις μαρμάρινοι μονολιθικοί κίονες χωρίς βάσεις, των οποίων οι θεμελιώσεις βρέθηκαν κάτω από το παλιό δάπεδο κατά την ανασκαφή.<sup>211</sup> Οι κίονες φέρουν στη θέση των κιονοκράνων τέσσερις ιωνικές βάσεις. Κατά την ανασκαφή βρέθηκαν γλυπτά, όπως θωράκιο με σταυρό επί βαθμιδωτής βάσης και τέσσερις ρόδακες, που προέρχεται μάλλον από το παλιό

---

<sup>209</sup> Στίκας Ε. (1960) σ. 120.

<sup>210</sup> Βελένης Γ. (1984) σ. 255. Νικονάνος Ν. (1983) σ. 348-350.

<sup>211</sup> Στίκας Ε. (1960) σ. 120.

τέμπλο του ναού καθώς και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά με ανάγλυφη διακόσμηση.<sup>212</sup>

Για τη **χρονολόγηση** του ναού, λαμβάνοντας υπόψη τις πήλινες πλάκες με κουφικά κοσμήματα, τους μεγάλους λίθινους σταυρούς της τοιχοποιίας, το πεταλόμορφο τόξο και τις αναλογίες του τρούλλου, συγκρινόμενα με ανάλογα στοιχεία άλλων ναών (Καπνικαρέα, Άγιοι Θεόδωροι κ.α.) ο αναστηλωτής του μνημείου, Ε.Στίκας τοποθετεί την οικοδόμησή του στο β' μισό του 11ου αι.<sup>213</sup>, ενώ ο Χ. Μπούρας βασιζόμενος κυρίως στην κουφική ζωφόρο το σχετίζει χρονικά με τη Σωτήρα του Λυκοδήμου (πριν το 1031) και τους Αγίους Θεοδώρους (1049) και το τοποθετεί στο α' μισό του 11ου αι.<sup>214</sup> Ο Megaw δεν περιλαμβάνει στον τελικό χρονολογικό πίνακά του το ναό, γιατί εκτός του τρούλλου του τίποτα άλλο δεν ήταν ορατό (όπως τα κεραμοπλαστικά, τα παράθυρα κα.) λόγω των νεότερων προσθηκών. Γύρω στα μέσα λοιπόν του 11ου αι. - λίγο πριν ή λίγο μετά – θα πρέπει να οικοδομήθηκαν οι Άγιοι Ασώματοι του Θησείου.

#### **B.2.4. Ο Άγιος Ιωάννης Θεολόγος (Πλάκας)**

Ο μικρός ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πλάκα βρίσκεται στους βόρειους πρόποδες της Ακρόπολης, στη διασταύρωση των οδών Ερεχθέως (δυτική όψη του ναού) και Ερωτοκρίτου (βόρεια πλευρά του ναού), λίγα μέτρα βορειοανατολικά από το μετόχι του Παναγίου Τάφου. **Η θέση** του ναού στη μεσοβυζαντινή Αθήνα ήταν οριακά εντός του υστερορωμαϊκού τείχους, στη μέση περίπου του ανατολικού σκέλους του, και μόλις λίγα μέτρα ανατολικά του Αγίου Ιωάννη του Μαγκούτη, που σήμερα δεν υπάρχει.<sup>215</sup>

Για την **ιστορία** του μνημείου σχεδόν τίποτα δεν είναι γνωστό. Σύμφωνα με τον Κ. Ζησίου κοντά στο ναό είχαν στηθεί τα δύο ολμοβόλα που κατέστρεψαν τον Παρθενώνα κατά την πολιορκία του Μοροζίνι το 1687.<sup>216</sup> Ο ναός δεν έχει συνδεθεί με κάποιο κτήριο. Ίσως μόνο από το όνομα μπορεί να γίνει υπόθεση ότι αποτελούσε παλαιότερα μετόχι της Μονής του Ιωάννη Θεολόγου της Πάτμου<sup>217</sup>. (πρβλ. Αγία

<sup>212</sup> Στίκας Ε. (1960) σ. 120 και πιν. 47β.

<sup>213</sup> Στίκας Ε. (1960) σ. 122.

<sup>214</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ. 148.

<sup>215</sup> Τραυλός Ι. (1993) πιν. VIII. ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ Ιστορικός Χάρτης της Αθήνας, 1989.

<sup>216</sup> Ξυγγόπουλος Α. (1929) σ. 74.

<sup>217</sup> Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου Ε. (1975) σ.141.

Αικατερίνη Πλάκας από το 1767 μετόχι της Μονής Σινά). Σήμερα ο Άγιος Ιωάννης είναι παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου Ραγκαβά (11ος αι.). Η διατήρηση του μνημείου είναι σχετικά καλή και σε αυτό συνέβαλαν πολύ θετικά οι εργασίες στερέωσης και συντήρησης που έγιναν τις χρονιές 1975 – 76.

Οι εργασίες που άρχισαν την άνοιξη του 1975 αφορούσαν στην επισκευή των στεγών του ναού (καθαρισμός, ρωγμές, ανακεράμωσις), στερέωση και αρμολόγημα όλων των πλευρών, αφαίρεση σιδερένιου κωδωνοστασίου από τη δυτική πλευρά, αποκατάσταση των παραθύρων του τρούλλου.<sup>218</sup>

Κατά τη διάρκεια των εργασιών προέκυψαν δύο στοιχεία πολύ σημαντικά: **α.** κατά τον καθαρισμό της στέγης του νοτιοδυτικού γωνιακού διαμερίσματος βρέθηκε χαλκό νόμισμα της εποχής του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081 -1118) που συμβάλλει στην ακριβέστερη χρονολόγηση του μνημείου δημιουργώντας ένα *terminus post quem*. **β.** το άλλο ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο ήταν, κατά τις εργασίες στερέωσης του ναού, η αποκάλυψη, κάτω από μεταγενέστερα στρώματα, άγνωστων τμημάτων από την τοιχογράφηση του ναού. Δεδομένης της σπανιότητας της διατήρησης μνημειακής ζωγραφικής στους αθηναϊκούς ναούς της περιόδου, οι τοιχογραφίες αποκτούν ιδιαίτερη αξία και ενδιαφέρον.

Από τις **τοιχογραφίες** που βρέθηκαν ενδιαφέρουσες είναι στον τρούλλο ο Παντοκράτωρ, στο βόρειο τοίχο του νάρθηκα νέος Άγιος με διακριτικά διακόνου και κυρίως στην Πρόθεση, στο νότιο τοίχο, έφιππος στρατιωτικός Άγιος, ίσως ο Άγιος Γεώργιος. Στο βόρειο τοίχο της Πρόθεσης δύο στρατιωτικοί Άγιοι- μάρτυρες, από τους οποίους ο νεότερος ίσως είναι ο Άγιος Δημήτριος και κάτω από αυτούς δύο κεφαλές, πιθανόν ο Κωνσταντίνος και η Ελένη.

Στην Πρόθεση και στο νάρθηκα χαρακτηριστικό είναι το βάθος το οποίο είναι κόκκινο από τα πρόσωπα και κάτω και λευκό από τα πρόσωπα και πάνω. Το εικονογραφικό πρόγραμμα δεν είναι δυνατό να αποκατασταθεί. Η θέση των θεμάτων είναι μάλλον ασυνήθιστη π.χ. έφιππος στρατιωτικός Άγιος στο Ιερό Βήμα αντί λειτουργικών σκηνών, Ιεραρχών, διακόνων κλπ.

Τεχνοτροπικά διαπιστώνεται απομάκρυνση από την παραδοσιακή εικονογράφηση, με εξαίρεση τον Παντοκράτορα του τρούλλου. Στην Πρόθεση διακρίνονται δύο σύγχρονες τάσεις, η πρώτη απλή και επίπεδη που παραπέμπει σε

<sup>218</sup> Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου Ε. (1975) σ.141-142.



δυτικά στοιχεία (Άγιος Γεώργιος και δύο Άγιοι – μάρτυρες) και η άλλη περισσότερο ανάγλυφη που παραπέμπει σε τοπικά εργαστήρια του 13ου αι. (Κωνσταντίνος και Ελένη). Ίσως ο ζωγραφικός διάκοσμος να προέρχεται από εργαστήριο της Αθήνας στο οποίο αποδίδονται έργα εκκλησιών της Αττικής,<sup>219</sup> (π.χ. Άγιος Πέτρος Καλυβίων Κουβαρά).

Ο ναός ανήκει στον **αρχιτεκτονικό τύπο** του δικιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο ναό και νάρθηκα, μια απλοποιημένη και συνηθισμένη παραλλαγή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου στον ελλαδικό χώρο.

Στον κυρίως ναό οι καμάρες των κεραιών του σταυρού στηρίζονται δυτικά σε δύο κίονες και ανατολικά σε δύο πεσσούς στους οποίους στηρίζεται και το τέμπλο του ναού. Ο χώρος του τριμερούς Ιερού ταυτίζεται με το ανατολικό τμήμα του σταυρικού τετραγώνου και το Ιερό Βήμα καλύπτεται από την ανατολική καμάρα του σταυρού και τα παραβήματα από τις, κατά τον άξονα του ναού, καμάρες των ανατολικών γωνιακών διαμερισμάτων. Τα στενά δυτικά γωνιακά διαμερίσματα<sup>220</sup> του ναού καλύπτονται με φουρνικά.<sup>221</sup> Ο τριμερής νάρθηκας καλύπτεται με τρεις καμάρες, η κεντρική κατά τον κατά μήκος άξονα του ναού, οι πλευρικές εγκάρσια. Ο νάρθηκας επικοινωνούσε με τον κυρίως ναό με τρίβηλο άνοιγμα σύμφωνα με σχέδιο του Karl Poppe του 1840. Το τρίβηλο, που φαίνεται να υπήρχε στο ναό τουλάχιστον μέχρι το 1840, δεν είναι συνηθισμένο στην Αττική. Απαντάται στον Άγιο Πέτρο Καλυβίων Κουβαρά, ναό που συνδέεται και με άλλες ομοιότητες με τον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο<sup>222</sup> (αρχιτεκτονικός τύπος, υπέρθυρο προσκυνητάρι, τοιχογραφίες). Στο άνοιγμα του δυτικού τοίχου που χωρίζει τον κυρίως ναό από το νάρθηκα σχηματίζονται παραστάδες οι οποίες πρέπει να ανήκουν στο τρίβηλο. Είναι άγνωστο αν το τρίβηλο είχε τόξα ισοϋψή ή υπερυψωμένο το μεσαίο.

Η **μορφολογία και ο διάκοσμος** του ναού είναι απλά με ενδιαφέρον στοιχείο τα δύο υπέρθυρα προσκυνητάρια πάνω από τις εισόδους.

Η τοιχοποιία του ναού είναι πλινθοπερίκλειστη εκτός από τη νότια πλευρά και την αψίδα του Διακονικού οι οποίες κτίστηκαν με αργολιθοδομή. Η αψίδα του

---

<sup>219</sup> Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου Ε. (1975) σ. 142-150.

<sup>220</sup> Ευγγόπουλος Α. (1929) σ. 74, εικ. 68. Στα παλαιότερα σχέδια του Α. Ευγγόπουλου στα δυτικά γωνιακά διαμερίσματα του ναού εμφανίζονται εγκάρσιες καμάρες αντί των ορθών φουρνικών.

<sup>221</sup> Μαμαλούκος Σ. (1987-88) σ.195, 196, 197, σημ. 41.

<sup>222</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ. 187, 189-190.

Διακονικού κτίστηκε με τον τρόπο αυτό προφανώς σε δεύτερη φάση.<sup>223</sup> Να σημειωθεί ότι η νότια και ανατολική πλευρά του μνημείου σήμερα είναι ενσωματωμένες σε γειτονική ιδιοκτησία και μη ορατές.

Ο τρούλλος είναι «αθηναϊκός» με αναλογίες πιο βαριές από τις συνηθισμένες των άλλων αθηναϊκών ναών. Στις οκτώ πλευρές του ανοίγονται μονόλοβα παράθυρα των οποίων τα τόξα περιβάλλονται με διπλά βαθμιδωτά πλίνθινα πλαίσια. Στις γωνίες των πλευρών είναι οι μαρμάρيني κιονίσκοι πάνω στους οποίους πατούν τα ημικυκλικά λίθινα γείσα της τοξωτής στέγης του τρούλλου. Οι υδρορροές όμως, δεν πατούν στα κιονόκρανα των κιονίσκων αλλά ψηλότερα, στοιχείο που αποκλίνει από τα αρχικά πρότυπα.

Οι τρεις αγίδες του Ιερού είναι ημιεξαγωνικές με ψηλότερη την κεντρική του Ιερού Βήματος.

Οι δικλινείς στέγες των κεραιών του σταυρού με τις μονόρρυτες των γωνιακών διαμερισμάτων δεν παρουσιάζουν έντονη κλιμάκωση καθ' ύψος, ενώ παρατηρείται η συνήθης στους δικλιόνιους ναούς ανισοσταθμία των στεγών,<sup>224</sup> ιδιαίτερα στη βόρεια πλευρά. Η στέγαση του νάρθηκα είναι σταυρεπίστεγη με την κεντρική καμάρα του να στεγάζεται από την προέκταση της στέγης της δυτικής κεραίας του σταυρού. Οι άκρες των στεγών στηρίζονται σε εξέχοντα πλίνθινα οδοντωτά γείσα.

Στα ανοίγματα του ναού εμφανίζεται η ενδιαφέρουσα και χαρακτηριστική για το μνημείο αρχιτεκτονική μορφή, **τα υπέρθυρα προσκυνητάρια**. Πάνω από τις δύο εισόδους του ναού, την κύρια δυτική και τη βόρεια, διαμορφώνονται με προβολή κομψά πλίνθινα τόξα, με λεπτά τούβλα, τα οποία πατούν σε μαρμάρινους προβόλους και επιστεγάζονται με τριγωνικό αέτωμα. Τα προσκυνητάρια αυτού του τύπου αποκαλούνται, λόγω της θέσης τους στις εισόδους, και «συνεπτυγμένα πρότυλα». Να σημειωθεί ότι το τόξο της δυτικής εισόδου είναι ελαφρώς πεταλόμορφο και οι πρόβολοί του είναι παλαιοχριστιανικά spolia, ίσως από επιθήματα κιονίσκων. Υπέρθυρο προσκυνητάριο απαντάται στην κύρια είσοδο του Αγίου Πέτρου Καλυβίων Κουβαρά. Ίσως ο Άγιος Ιωάννης να είναι το μοναδικό παράδειγμα με δύο προσκυνητάρια αυτής της μορφής<sup>225</sup>.

<sup>223</sup> Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου Ε. (1975) σ. 141, σημ. 6.

<sup>224</sup> Μαμαλούκος Σ. (1987-1988) σ. 195, 196, 197, σημ. 41.

<sup>225</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ. 189, σημ. 8.

Το μαρμάρινο θύρωμα της δυτικής εισόδου δεν έχει κοσμήτη (γείσο) και πιθανότατα να έχει υποστεί βράχυνση ως προς το ύψος του. Την εντύπωση αυτή ενισχύουν οι κακές αναλογίες του και η αλλοιωμένη ζώνη της τοιχοποιίας πάνω από αυτό.<sup>226</sup>

Η πλευρική βόρεια είσοδος του ναού έχει μετατραπεί σε παράθυρο. Ο ναός έχει μονόλοβα παράθυρα, με πλίνθινο πλαίσιο στα τόξα τους, στη βόρεια και νότια κεραία του σταυρού και στο βόρειο τοίχο του νάρθηκα. Στο Ιερό, στις κόγχες των παραβημάτων, ανοίγεται από ένα μονόλοβο παράθυρο, ενώ στην κεντρική ασίδα δίλοβο.

**Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος** σχεδόν απουσιάζει, χαρακτηριστικό στοιχείο του τέλους του 11ου ή των αρχών του 12ου αι. Εξαίρεση αποτελούν τα κουφίζοντα κάθετα (όρθια) τούβλα, δηλαδή απλές πλίνθινες κεραίες με λοξότμητη κορυφή<sup>227</sup>, οι οποίες τοποθετούνται στην κορυφή τριγωνικών αετωμάτων υποκαθιστώντας τριγωνικούς λίθινους δόμους, λύνοντας ένα τοιχοδομικό πρόβλημα<sup>228</sup>. Τα κουφίζοντα τούβλα τοποθετούνται σε παράταξη με το ύψος τους να μειώνεται σταδιακά. Στον Άγιο Ιωάννη απαντούν στις κορυφές των αετωμάτων της δυτικής και βόρειας κεραίας του σταυρού. Η ίδια λύση έχει δοθεί στους π. χ. στους Αγίους Ασωμάτους του Θησείου, στην Αγία Αικατερίνη και στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος, αλλά και σε πιο πολύπλοκες επιφάνειες από τις τριγωνικές, όπως π.χ. στην Καπνικαρέα.

Ένα κεραμοπλαστικό κόσμημα, χαρακτηριστικό του 12ου αι., είναι τα κάθετα έγκοπτα τούβλα που φέρουν στην ορατή ράχη τους ανάγλυφα μοτίβα. Τρεις έγκοπτες πλίνθοι είναι στο αέτωμα της βόρειας κεραίας του ναού. Και οι τρεις φέρουν το ίδιο μοτίβο. Το παράδειγμα του Αγίου Ιωάννη είναι το μοναδικό σωζόμενο στην Αθήνα<sup>229</sup> (στην Αττική απαντά στον Άγιο Πέτρο Καλυβίων, στον Όσιο Μελέτιο και στην Ομορφοκκλησιά).

Ο γλυπτός διάκοσμος περιλαμβάνει το θύρωμα της δυτικής εισόδου στο οποίο η λάξευση των κυματίων του είναι μάλλον μέτριας τέχνης. Οι δύο κίονες του ναού είναι μονολιθικοί από γκρίζο μάρμαρο. Οι βάσεις τους λείπουν ή βρίσκονται κάτω από το νεότερο δάπεδο και δεν είναι ορατές. Τα κιονόκρανα, μάλλον ρωμαϊκά *spolia*,

---

<sup>226</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ. 189, σημ. 9.

<sup>227</sup> Νικονάνος Ν. (1983) σ. 348.

<sup>228</sup> Βελένης Γ. (1984) σ. 254-255. Τσουρής Κ. (1988) σ. 139.

<sup>229</sup> Megaw Α. (1932) σ. 113, εικ. 4.

είναι διπλά καθ' ύψος σε κάθε κίονα. Τα κάτω είναι ιωνικά και τα επάνω κορινθιάζοντα. Το νότιο ιωνικό κιονόκρανο έχει κοίλη χάραξη του άβακα σε όλες τις πλευρές του. Στο βόρειο κίονα το άνω κορινθιάζον κιονόκρανο έχει ζώνη με φύλλα καλάμου.

**Κατασκευαστικά – οικοδομικά** να σημειωθεί η χρήση ακουστικών αγγείων στην κατασκευή των λοφίων που στηρίζουν τον τρούλλο, καθώς και οι μικρές βαθύνσεις περιμετρικά στα τόξα των διόδων μεταξύ Ιερού Βήματος και παραβημάτων.<sup>230</sup>

Για τη **χρονολόγηση** του μνημείου σημαντικό στοιχείο είναι το χάλκινο νόμισμα της εποχής του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081 – 1118) που βρέθηκε κατά τις εργασίες στερέωσης του ναού. Αποτελεί *terminus post quem* το οποίο σε συνδυασμό με τον πολύ φτωχό κεραμοπλαστικό διάκοσμο χρονολογεί το μνημείο στα τέλη του 11ου ή μάλλον στο 12ο αι.<sup>231</sup> Εξάλλου ο Megaw, λόγω της απουσίας διακόσμου, δεν περιλαμβάνει το ναό στον τελικό χρονολογικό κατάλογό του.<sup>232</sup> Οι τοιχογραφίες που βρέθηκαν ανήκουν με σιγουριά στο 13ο αι. Ένα ακόμα στοιχείο είναι οι ομοιότητες με τον Άγιο Πέτρο Καλυβίων Κουβαρά που είχαν επισημανθεί προηγουμένως (σχετικά με τον αρχιτεκτονικό τύπο, το τρίβηλο, το συνεπτυγμένο πρόπυλο) και συνηγορούν για χρονολόγηση του μνημείου το 12ο αι.<sup>233</sup>

### **B.2.5. Οι Άγιοι Θεόδωροι**

Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων είναι από τους πιο σημαντικούς της μεσοβυζαντινής Αθήνας, γιατί, εκτός από την αρχιτεκτονική αξία του, χαρακτηρίζεται από ιδιαιτερότητες, όπως ο τυπολογικός αρχαϊσμός που παρουσιάζει, αλλά και από την πλούσια μορφολογία και τον διάκοσμο που τον συνδέουν αφενός με το συγκρότημα του Οσίου Λουκά (Παναγία και Καθολικό), μνημείο κομβικής σημασίας και πρότυπο στην εξέλιξη του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο, και αφετέρου με μια ομάδα αθηναϊκών ναών με ομοειδή χαρακτηριστικά. Το σημαντικότερο όμως, είναι μνημείο σταθερά χρονολογημένο και με γνωστό κτήτορα,

---

<sup>230</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ. 189.

<sup>231</sup> Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου Ε. (1975) σ. 141.

<sup>232</sup> Megaw Α. (1932) σ. 129.

<sup>233</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ. 190.

με βάση δύο επιγραφές, στοιχείο σπάνιο και εξαιρετικά πολύτιμο για τη χρονολόγηση των μεσοβυζαντινών ναών της Αθήνας.

Το μνημείο βρίσκεται στο σημερινό ιστορικό κέντρο της Αθήνας σε άμεση γειτνίαση με την πλατεία Κλαυθμώνος<sup>234</sup> (βορειοδυτική γωνία της). **Η θέση του** στη μεσοβυζαντινή Αθήνα ήταν στη βορειοανατολική άκρη της πόλης, εντός του αρχαίου ευρύτερου βαλεριάνειου τείχους (που διερχόταν από τη σημερινή πλατεία Κλαυθμώνος) και αρκετά απομακρυσμένο, προς βορράν, από το στενό υστερορωμαϊκό τείχος.<sup>235</sup>

Στα **ιστορικά** στοιχεία για το μνημείο, αναμφίβολα το σημαντικότερο είναι οι δύο επιγραφές, που είναι εντοιχισμένες στη δυτική όψη του, κάτω από το δίλοβο παράθυρο του αετώματος της δυτικής κεραίας του σταυρού και αναφέρουν τον κτήτορα, το αξίωμά του και τη χρονολογία οικοδόμησης του ναού. Η πρώτη επιγραφή, η κτητορική, αναφέρει:

«Τόν πρίν παλαιόν ὄντα σου ναόν, μάρτυς,  
καί μικρόν καί πήλινον καί σαθρόν λίαν,  
ἀνήγειρε Νικόλαος ὁ σός οἰκέτης,  
ὁ Καλόμαλος, σπαθαροκανδιδάτος,  
ὃς εὗρεν σέ προστάτην παιδιόθεν μέγαν  
βοηθόν καί πρόμαχον πολλῶν κινδύνων  
ὄν καί πρέσβευε τοῦ ἄνω τυχεῖν κλήρου  
λαβόντα τήν ἄφεσιν τῶν ἐσφαλμένων»

Η δεύτερη επιγραφή σε άλλη πλάκα μικρότερη, εντοιχισμένη δίπλα στην πρώτη, αναφέρει τη χρονολογία.

«Μ(ηνί) Σεπτεμβρίῳ ἰν(δικτιῶνος) γ' ἔτους σφηνῆ» (6558= 1049/1065)<sup>236</sup>

<sup>234</sup> Μπίρης Κ. (2005) σ. 51-52.

<sup>235</sup> Τραυλός Ι. (1993) πιν. VIII. ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ Ιστορικός χάρτης της Αθήνας, 1989.

<sup>236</sup> Ευγγόπουλος Α. (1929) σ. 73.

Από την πρώτη επιγραφή, την κτητορική γίνονται γνωστά το όνομα του κτήτορα, Νικόλαος Καλόμαλος, και το αξίωμά του, «σπαθαροκανδιδάτος»<sup>237</sup>, ένα μεσαίας τάξης σημαντικό αξίωμα, από τον 9ο έως 11ο αι., στη βυζαντινή κρατική ιεραρχία, που παύει να αναφέρεται μετά το 1094. Θεωρείται ίσης βαρύτητας με το αξίωμα του συμβολαιογράφου ή κατώτερου δικαστή.<sup>238</sup> Σημαντική είναι και η πληροφορία ότι ο ναός κτίστηκε στη θέση παλαιότερου ευτελέστερης κατασκευής.

Για τη χρονολογία στη δεύτερη επιγραφή ( Σεπτέμβριος γ' ινδικτιώνος 6558 από κτίσεως κόσμου) υπήρξε διαφωνία μεταξύ των μελετητών, αν πρόκειται για το έτος 1049 ή 1065. Το πρόβλημα προέκυψε από την ασυμφωνία χρονολογίας (6558) και τρίτης ινδικτιώνος, η οποία μάλλον οφείλεται σε λανθασμένο υπολογισμό της ινδίκτου. Έχει επικρατήσει η άποψη ότι ο ναός κτίστηκε το 1049, χρονολογία για την οποία συνηγορούν τα τυπολογικά και μορφολογικά στοιχεία του ναού.<sup>239</sup>

Λόγω της ύπαρξης συγκεκριμένου κτήτορα, ο ναός φαίνεται να κτίστηκε ως ιδιωτικός.<sup>240</sup> Η κατάσταση στην οποία διατηρήθηκε ο ναός είναι αρκετά καλή. Κατά τον Αγώνα του '21 υπέστη μικρές βλάβες και το 1840 έγιναν στερεώσεις και επισκευές.<sup>241</sup> Το μνημείο δεν υπέστη μεγάλες αλλοιώσεις και επεμβάσεις, όπως άλλες περιπτώσεις βυζαντινών ναών που έγιναν ενοριακοί τον 19ο αι. (π.χ. Άγιοι Ασώματοι, Αγία Αικατερίνη κ.ά. ). Το 1910 έγινε νέα πλακόστρωση και νέος ζωγραφικός διάκοσμος με την τρέχουσα τεχνοτροπία της εποχής. Το 1967 έγιναν εργασίες συντήρησης και ανασκαφή γύρω από το ναό (Παύλος Λαζαρίδης) . Έγινε φανερό ότι ο ναός κτίστηκε πάνω σε ρωμαϊκά λείψανα και αποκαλύφθηκαν 16 τάφοι παλιότεροι του ναού. Δεν βρέθηκαν μεσοβυζαντινά κτίσματα που ίσως να μαρτυρούσαν ύπαρξη μονής και επομένως το ναό σε λειτουργία Καθολικού. Τέλος σήμερα (2022) βρίσκονται σε εξέλιξη εργασίες στερέωσης, αποκατάστασης και συντήρησης του ναού.

**Τυπολογικά** ο ναός αρχαίζει παρουσιάζοντας μεγάλες ομοιότητες με την παλιότερη παραλλαγή του μεταβατικού σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλλο. Η παραλλαγή αυτή ήταν συνηθισμένη στον ελλαδικό χώρο κατά τον 9ο και 10ο αι. (Επισκοπή Ευρυτανίας π. 800, Σκριπού 873/4, Παναξιώτισσα Γαυρολίμνης π.

<sup>237</sup> Καραγιαννόπουλος Ι. (1993) σ. 279.

<sup>238</sup> ODB III (1991) σ. 1936.

<sup>239</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ. 179.

<sup>240</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ. 121.

<sup>241</sup> Ευγγόπουλος Α. (1929) σ. 73- 74.

1000). Η βασική ομοιότητα των Αγίων Θεοδώρων με την παραπάνω παραλλαγή είναι η στήριξη των καμαρών του σταυρού και του τρούλλου όχι σε κίονες ή πεσσούς αλλά δυτικά μεν του τρούλλου, σε συνεχόμενους διαμήκεις βαρείς τοίχους απομονώνοντας τα δυτικά γωνιακά διαμερίσματα από τη δυτική κεραία του σταυρού, ανατολικά δε στους τοίχους του Ιερού που στην άκρη τους, μετά τις διόδους των παραβημάτων διαμορφώνονται σε πεσσούς. Η παραπάνω ιδιοτυπία ίσως να οφείλεται σε αδυναμία εξεύρεσης μαρμάρινων κίωνων για δεύτερη χρήση<sup>242</sup> ή γιατί κτίστηκε πάνω σε παλαιότερο μεταβατικού τύπου που επηρέασε το νέο οικοδόμημα.<sup>243</sup>

Τα τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα καλύπτονται με καμάρες κατά τον κατά μήκος άξονα του ναού. Η ανατολική κεραία του σταυρού και τα ανατολικά γωνιακά διαμερίσματα ταυτίζονται με τους χώρους του Ιερού Βήματος και των παραβημάτων αντιστοίχως. Να σημειωθεί μία ακόμα ιδιοτυπία του ναού, η ύπαρξη δύο τυφλών αψιδωμάτων στο Ιερό Βήμα, πάνω από τις διόδους προς τα παραβήματα. Τα αψιδώματα υποκαθιστούν κόγχες σε μίμηση τρίκογχου Ιερού Βήματος (πρβλ. ανάλογη διαμόρφωση στην Καπνικαρέα).

Ο νάρθηκας είναι τριμερής, σταυρεπίστεγος με την κεντρική καμάρα κατά τον άξονα του ναού και τις πλευρικές εγκάρσια.

Στις τυπολογικές ιδιομορφίες του ναού περιλαμβάνονται και οι ασυμμετρίες που παρατηρούνται: **α.** η νότια κεραία του σταυρού είναι βραχύτερη της βόρειας και αντίστοιχα το Διακονικό βραχύτερο της Πρόθεσης. **β.** Ασυμμετρία παρουσιάζει και η δυτική όψη του κτιρίου. Αριστερά της κεντρικής εισόδου ανοίγεται μικρότερη θύρα, ενώ δεξιά μονόλοβο παράθυρο.

**Η μορφολογία** του ναού είναι πλούσια, ενδιαφέρουσα και συνδέει το μνημείο με άλλους ναούς του 11ου αι. της Αθήνας<sup>244</sup> αλλά και με το συγκρότημα του Οσίου Λουκά Βοιωτίας.<sup>245</sup>

Η τοιχοποιία είναι πλινθοπερίκλειστη με μονή πλίνθο στους κάθετους αρμούς. Στη δυτική όψη, στο κάτω τμήμα της στη δεξιά πλευρά, η τοιχοποιία σχηματίζεται και ενισχύεται με τρεις μεγάλους όρθιους λίθους και άλλους οριζόντιους πάνω τους

---

<sup>242</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ. 173.

<sup>243</sup> Γκιολές Ν. (1992) σ. 154.

<sup>244</sup> Καπνικαρέα, Άγιοι Ασώματοι, Σωτήρα Λυκοδήμου.

<sup>245</sup> Ομοιότητες με το ναό της Παναγίας παρατηρούνται στα δίλοβα παράθυρα του τρούλλου και στο πλήθος των κουφικών και της οδοντωτής ταινίας. Ομοιότητες με το Καθολικό παρατηρούνται στα δίλοβα παράθυρα που υπάρχουν και στις τρεις πλευρές της κεντρικής αψίδας του Ιερού.

σχηματίζοντας λίθινα Τ. Παρόμοια διαμόρφωση έχει η κάτω ζώνη της τοιχοποιίας (κάτω από τα χαμηλά παράθυρα) στη βόρεια και τη νότια πλευρά του ναού. Στη νότια πλευρά ο ναός πατά σε κρηπίδα με μία βαθμίδα.

Ο τρούλλος είναι «αθηναϊκού τύπου», οκτάπλευρος με μαρμάρινους κιονίσκους στις γωνίες των πλευρών. Πάνω στα κιονόκρανά τους στηρίζονται εξέχουσες υδρορρόες και πατούν τα μάλλον χαμηλωμένα ημικυκλικά μαρμάρινα γείσα της τοξωτής στέγης του τρούλλου. Τα παράθυρα του τρούλλου είναι δίλοβα, στοιχείο ασυνήθιστο στους αθηναϊκούς ναούς. Απαντά και στους Αγίους Αποστόλους της Αρχαίας Αγοράς, κοινή επίδραση στους δύο ναούς από την Παναγία του Οσίου Λουκά.

Οι τρεις ασίδες του Ιερού είναι ημιεξαγωνικές με δίλοβα παράθυρα. Η μεγάλη κεντρική ασίδα έχει τρία δίλοβα, ένα σε κάθε πλευρά της, όπως και το Καθολικό της Μονής του Οσίου Λουκά. Κοσμήτης περιτρέχει τις ασίδες στο ύψος της ποδιάς των παραθύρων (όπως στην Καπνικαρέα και στους Άγιους Ασώματους) και ένας δεύτερος περιτρέχει μόνο την κεντρική ασίδα στο ύψος του λοβού των παραθύρων, όπως στην Παναγία και το Καθολικό της Μονής του Οσίου Λουκά.

Οι στέγες των τμημάτων του ναού παρουσιάζουν αξιόλογη καθ' ύψος κλιμάκωση προβάλλοντας καθαρά εξωτερικά τα μέρη του ναού. Η σταυρεπίστεγη στέγη του νάρθηκα έχει δίρρυτες στέγες στα δύο πλευρικά τμήματα, ενώ το κεντρικό τμήμα του στεγάζεται σε ελαφρώς χαμηλότερη στάθμη από αυτήν της δυτικής κεραίας του σταυρού της οποίας αποτελεί προέκταση. Όλες οι στέγες στηρίζονται σε εξέχον οδοντωτό γείσο.

Στα ανοίγματα του ναού οι τρεις θύρες – είσοδοι παρουσιάζουν ασυμμετρία στη διάταξή τους. Στην πρόσοψη του ναού, δυτικά, ανοίγονται δύο θύρες, η κεντρική μεγαλύτερη με μαρμάρινο θύρωμα και ημικυκλικό, διπλό, βαθμιδωτό πλίνθινο τόξο πάνω από το υπέρθυρο. Αριστερά της μία θύρα, ανάλογης κατασκευής, μικρότερων όμως διαστάσεων. Δεξιά της κύριας εισόδου αντί θύρας ανοίγεται μονόλοβο παράθυρο. Στη νότια πλευρά του ναού, στον εγκάρσιο άξονά του, κάτω από τη νότια κεραία του σταυρού ανοίγεται η τρίτη θύρα χωρίς να υπάρχει αντίστοιχη στη βόρεια πλευρά του. Το πλίνθινο μονό τόξο πάνω από τον μαρμάρινο κοσμήτη της θύρας διατηρείται καλά. Τα δύο άκρα του, που πατούν σε υφαψίδια, είναι κατασκευασμένα



με λιθόδεμα από μικρές ανώμαλες πέτρες. Ίσως να είχε προβλεφθεί δικιόνιο πρόπτυλο που δεν κατασκευάστηκε.<sup>246</sup>

Όλα τα παράθυρα των σημείων με ιδιαίτερο συμβολισμό, του τρούλλου, των αψίδων, των κεραιών του σταυρού αλλά και τα δύο της βόρειας και νότιας πλευράς του νάρθηκα είναι δίλοβα με περιβάλλον τόξο<sup>247</sup> το οποίο σε άλλα παράθυρα ξεκινά από το ύψος των λοβών ( τρούλλου), σε άλλα από λίγο χαμηλότερα (αψίδων) ή και από την ποδιά των παραθύρων (κεραιών σταυρού). Ανήκουν δηλαδή στο δεύτερο τύπο παραθύρων. Πολύλοβα παράθυρα πρώτου τύπου, δηλαδή ελεύθερης τοξοστοιχίας, δεν υπάρχουν. Μονόλοβα είναι τα τέσσερα παράθυρα των γωνιακών διαμερισμάτων (στη βόρεια και νότια πλευρά). Τα δίλοβα παράθυρα έχουν πλούσιο κεραμοπλαστικό διάκοσμο (περυγία, πινάκια, κουφικά, οδοντωτή ταινία).

**Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος** του ναού είναι αρκετά πλούσιος, ενδεικτικό του α΄ μισού του 11ου αι. και καταδεικνύει τη σχέση του μνημείου με άλλους ναούς. Από όλα τα κεραμοπλαστικά οι κουφικές διακοσμήσεις του μνημείου ίσως είναι οι πιο σημαντικές. Συνυπάρχουν μάλιστα και οι δύο τεχνικές κατασκευής τους.

Κουφικά εγχόρηγα κοσμούν τα τύμπανα του περιβάλλοντος τόξου στα δίλοβα παράθυρα του Ιερού και του τρούλλου. Το βασικό θέμα είναι αντίνοτα 2 και ανάμεσά τους ζεύγη κάθετων λοξότμητων κεραιών. Το θέμα αυτό αποτελεί επιβίωση των κοσμημάτων των ζωοφόρων της Παναγίας του Οσίου Λουκά και της Σωτήρας Λυκοδήμου. Στο κέντρο του τυμπάνου βρίσκεται το κόσμημα και τα κενά γεμίζουν με οριζόντιες και καμπύλες κεραίες. Κουφικά στους κάθετους αρμούς των λίθων δεν υπάρχουν.

Πιο σημαντικές είναι οι τρεις ζωφόροι από εννιά πήλινες πλάκες η καθεμιά που βρίσκονται στα τύμπανα της βόρειας, δυτικής και νότιας κεραίας του σταυρού κάτω από την ποδιά των δίλοβων παραθύρων. Τα θέματα είναι φυτικά, ζωικά, γεωμετρικά και αντωποί κουφικοί χαρακτήρες. Εδώ η τεχνική είναι σαν των επιπεδόγλυφων αναγλύφων (champleve'). Το βάθος της λαξευμένης πλάκας γεμίζει με κονίαμα κάνοντας το οπτικό αποτέλεσμα να μοιάζει με των εγχόρηγων. Ίδιας τεχνικής ζωοφόροι υπάρχουν στη Σωτήρα Λυκοδήμου και στους Άγιους Ασώματους.<sup>248</sup>

<sup>246</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ. 175.

<sup>247</sup> Megaw Α. (1932) σ. 121-122. (β' τύπου – grouped type)

<sup>248</sup> Νικονάνος Ν. (1983) σ. 141-143.

Άξια προσοχής είναι η παρατήρηση του Γ. Βελένη ότι η θέση των πήλινων ζωφόρων συσχετίζεται και αντιστοιχεί στους εσωτερικούς μαρμάρινους κοσμήτες (ζωστήρες). Η ζωφόρος αποτελεί υποκατάστατο του κοσμήτη.<sup>249</sup> Στην ίδια θέση με την πήλινη ζωφόρο των Αγίων Θεοδώρων υπάρχει εξωτερικός μαρμάρινος κοσμήτης στην νότια κεραία της Καπνικαρέας.

Η οδοντωτή ταινία, από τα πιο χαρακτηριστικά κεραμοπλαστικά κοσμήματα στους αθηναϊκούς ναούς του 11ου αι. , σε πυκνή χρήση ακόμα περιβάλλει όλα τα ανοίγματα του ναού, παράθυρα και θύρες.

Μία οδοντωτή ταινία συνεχής σε χαμηλό ύψος περιτρέχει ολόκληρο το ναό περιμετρικά περιβάλλοντας τα τόξα των θυρών και της χαμηλής σειράς παραθύρων<sup>250</sup> είτε από το ύψος των λοβών (παράθυρα αψίδων) είτε από λίγο παρακάτω (παράθυρα γωνιακών διαμερισμάτων) ή τέλος από το ύψος της ποδιάς (παράθυρα νάρθηκα). Οδοντωτές ταινίες περιβάλλουν τα δίλοβα παράθυρα και το μέτωπο των κεραιών του σταυρού. Τέλος οδοντωτές ταινίες ορίζουν άνω και κάτω τις πήλινες ζωφόρους της δυτικής και της νότιας πλευράς.

Κεραμικά σκυφία που χρονολογούνται στο α΄ μισό του 11ου αι.<sup>251</sup> υπήρχαν στα τύμπανα των τόξων των τριών παραθύρων του Ιερού Βήματος και των δίλοβων παραθύρων των κεραιών του σταυρού. Τα σκυφία θεωρούνται εισηγμένα από την Αίγυπτο των Φατιμιδών.

Τέλος περύγια τεταρτοκυκλικά πλαισιώνουν ψηλά στο ύψος της γέννησης των λοβών, τα δίλοβα παράθυρα της δυτικής και νότιας κεραιάς του σταυρού (ενώ στην Καπνικαρέα, στον εξωνάρθηκα, τα περύγια είναι χαμηλά στην ποδιά των παραθύρων).

Από το γλυπτό διάκοσμο του ναού σώζονται τέσσερα λοξότμητα κομμάτια του επιστυλίου του τέμπλου ενσωματωμένα, σε δεύτερη χρήση, στο τόξο νεότερου κωδωνοστασίου που κτίστηκε πάνω στη νότια κεραία. Τα γλυπτά είναι εξαιρετικής τέχνης με πρωτότυπα θέματα και τεχνοτροπική ενότητα. Τα θέματα είναι φυτικά, π.χ. ανθέμια, που χωρίζονται μεταξύ τους από κομβία.<sup>252</sup> Η χρονολόγηση του επιστυλίου είναι δύσκολη , γιατί δεν υπάρχουν παρά ελάχιστα συγκρίσιμα διακοσμητικά θέματα

---

<sup>249</sup> Βελένης Γ. (1984) σ. 51-52.

<sup>250</sup> Των αψίδων, του νάρθηκα και των γωνιακών διαμερισμάτων

<sup>251</sup> Μπούρας (2017<sup>2</sup>) σ. 177-179.

<sup>252</sup> Μπούρας (2017<sup>2</sup>) σ. 119.

στον ελλαδικό χώρο. Οι συγκρίσεις που μπορούν να γίνουν με χειρόγραφα, γλυπτά (του Οσίου Λουκά) και ψηφιδωτά οδηγούν από τα τέλη του 10ου έως τα μέσα του 11ου αι.

Για τη **χρονολόγηση** του μνημείου με βάση τη σχετική επιγραφή (Σεμπτέμβριος ινδικτιών γ' έτος σφην, 6558) παλαιότεροι συνήθως μελετητές, δέχονται ως έτος οικοδόμησης το 1065 σύμφωνα με το χρονολογικό σύστημα της Αλεξανδρείας ή και αργότερα (12ος αι.)<sup>253</sup> πιστεύοντας ότι η επιγραφή ανήκει σε προηγούμενη οικοδομική φάση του μνημείου.

Ο Α.Η. S. Megaw δέχεται και αυτός την όψιμη χρονολόγηση του μνημείου, στο 1065, και το κατατάσσει στο χρονολογικό πίνακα στο τρίτο τέταρτο του 11ου αι.<sup>254</sup> πιστεύοντας ότι η Παναγία του Οσίου Λουκά, με την οποία γίνονταν οι μορφολογικές συγκρίσεις, ανήκει στο διάστημα 1025 – 1050. Μετά την επαναχρονολόγηση της Παναγίας του Οσίου Λουκά, λίγο μετά τα μέσα του 10ου αι., που συμπαρέσυρε πρωιμότερα τη χρονολόγηση και άλλων μνημείων (π.χ. Άγιοι Απόστολοι της Αρχαίας Αγοράς) και θεωρώντας λάθος τον υπολογισμό της ινδικτιώνος η επικρατούσα άποψη για την οικοδόμηση του ναού είναι το 1049. Βασίζεται μάλιστα σε τυπολογικά και μορφολογικά στοιχεία που χρονολογούν ακόμα και πρωιμότερα του 1049, όπως την τυπολογική σχέση του ναού με τους μεταβατικού τύπου ναούς, την τεχνική της πλήινης ζωοφόρου που είναι ίδια με αυτήν της Σωτήρας Λυκοδήμου και των Αγίων Ασωμάτων, τα διακοσμητικά σκυφία που χρονολογούν στο πρώτο μισό του 11ου αι., την πυκνότητα στη χρήση οδοντωτής ταινίας και τα πρώιμα γλυπτά του τέμπλου.<sup>255</sup>

### **B.2.6. Οι Άγιοι Απόστολοι (Αρχαίας Αγοράς)**

Ο ναός των Αγίων Αποστόλων της Αρχαίας Αγοράς της Αθήνας αποτελεί εξαιρετικά ενδιαφέρον παράδειγμα μεσοβυζαντινού αθηναϊκού μνημείου, αφού τυπολογικά μεν συνιστά *unicum* μη εντασσόμενο σε κάποια από τις γνωστές παραλλαγές του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο, μορφολογικά και χρονολογικά δε συνδέεται αμεσότητας με την Παναγία του Οσίου Λουκά που είναι μνημείο πρότυπο για τους αθηναϊκούς ναούς.

---

<sup>253</sup> Ευγγόπουλος Α. (1929) σ. 73-74.

<sup>254</sup> Megaw A. (1932) σ. 129.

<sup>255</sup> Μπούρας (2017<sup>2</sup>) σ. 179.

Ο ναός σήμερα περιλαμβάνεται μέσα στον αρχαιολογικό χώρο της Αρχαίας Αγοράς, στη νοτιοανατολική γωνία του, αποτελώντας μνημείο του χώρου. Η θέση του στη μεσοβυζαντινή Αθήνα ήταν εντός του πολεοδομικού ιστού, στον οικισμό που είχε αναπτυχθεί τον 10ο αι. στο χώρο της Αρχαίας Αγοράς. Δηλαδή βρισκόταν οριακά εκτός του υστερορωμαϊκού τείχους, μόλις λίγα μέτρα από το δυτικό σκέλος του και σε άμεση επαφή με την αρχαία οδό των Παναθηναίων που ανηφορίζει προς την Ακρόπολη παράλληλα με την εξωτερική πλευρά του τείχους.<sup>256</sup>

Για την **ιστορία** και τη χρήση του ναού στη μεσοβυζαντινή περίοδο και τη λατινοκρατία δεν υπάρχουν πληροφορίες. Κατά την τουρκοκρατία ο ναός πρέπει να ήταν ενοριακός.<sup>257</sup> Ο ναός μάλιστα ήταν γνωστός ως Άγιοι Απόστολοι του Σολάκη ή στου Σολάκη από την επιφανή αθηναϊκή οικογένεια που κατοικούσε στη συνοικία.<sup>258</sup> Η εκκλησία κατά την τουρκοκρατία υπέστη φθορές κατά τη διάρκεια πολεμικών γεγονότων, αλλά και μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, στη διάρκεια του 19ου αι. αλλοιώθηκε η μορφή της από τις επεκτάσεις για διεύρυνση του χώρου της, όπως συνέβη σε πολλούς μεσοβυζαντινούς ναούς. Η ιδιόρρυθμη τυπολογία του ναού, δηλαδή τετρακίονιος σταυροειδής με τρούλλο που εγγράφεται σε οκτάκογχο περίγραμμα,<sup>259</sup> και οι φθορές που είχε υποστεί (π.χ. κατάρρευση δυτικής αψίδας) έκαναν παλαιότερους μελετητές να τον θεωρήσουν περίκεντρο παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο<sup>260</sup> ή τρίκογχο αγιορείτικο.<sup>261</sup>

Ο ναός τελικά αποκαταστάθηκε, επιτυχώς ομολογουμένως, μετά από κατεδάφιση των νεότερων προσθηκών, ανασκαφή και αναστήλωση στο διάστημα 1954-56 από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών της Αθήνας με υπεύθυνους την Alison Frantz και τον Ιωάννη Τραυλό. Η Α. Frantz στην πολύτιμη μονογραφία της για το μνημείο, *The church of the holy Apostles*, 1971, διακρίνει τέσσερις περιόδους στην ιστορία του.<sup>262</sup>

Η πρώτη περίοδος ξεκινά από τα τέλη του 10ου αι. με την οικοδόμηση του μνημείου και φτάνει έως τον 17ο αι. Στην περίοδο αυτή περιλαμβάνεται η προσθήκη

<sup>256</sup> Τραυλός Ι. (1993) πιν. VIII. ΥΠΠΟ –ΤΑΠΑ Ιστορικός Χάρτης Αθήνας, 1989.

<sup>257</sup> Ξυγγόπουλος Α. (1929) σ. 79. Dumont S.(2020) σ. 91-92. Τραυλός Ι. (1993) σ. 221, εικ. 150

<sup>258</sup> Καμπούρογλου Δ. (1889-1890) τ. Β' σ. 293.

<sup>259</sup> Τέσσερις μεγάλες κόγχες στις απολήξεις των κεραιών του σταυρού και ενδιάμεσα τέσσερις μικρότερες στη θέση των γωνιακών διαμερισμάτων.

<sup>260</sup> Καμπούρογλου Δ. (1889-1890) τ. Β' σ. 293-294. Χαρακτήριζαν τον ναό «οκτάπτερον» και θεωρούσαν τον τρούλλο μεταγενέστερη προσθήκη.

<sup>261</sup> Ξυγγόπουλος Α. (1929) σ. 77.

<sup>262</sup> Frantz Α. (1971) σ.2.

αρκοσολίου τον 12ου αι.<sup>263</sup> στο βόρειο άκρο του νάρθηκα. Η προσθήκη αυτή αργότερα κατέρρευσε και δεν ξαναχτίστηκε κατά την αναστήλωση του 1954-1956. Σήμερα σώζονται τα ερείπιά της σε ύψος 1,5 μ. Από το αρκοσόλιο διασώθηκε η καλυπτήρια πλάκα της ψευδοσαρκοφάγου διακοσμημένη σε χαμηλό ανάγλυφο με παράσταση κύκλων με φυλλοφόρους σταυρούς και πλαίσιο με πλοχμό και αστράγαλο. Η πλάκα χρονολογήθηκε από τον Θεοχάρη Παζαρά<sup>264</sup> στο γ' τέταρτο του 12ου αι.

Η δεύτερη περίοδος είναι από τον 17ο αι. μέχρι την Ελληνική Ανεξαρτησία (1830). Η σημαντική αλλαγή στο διάστημα αυτό είναι η καταστροφή της δυτικής ανίδας του σταυρού από σιδερένια μπάλα πυροβόλου που βρέθηκε μέσα στον τάφο 8 στο νάρθηκα μπροστά από την ανίδα.<sup>265</sup> Μεταξύ των δύο πολεμικών γεγονότων<sup>266</sup> που έγιναν στην Αθήνα την περίοδο αυτή η Α. Frantz θεωρεί πιο πιθανό η καταστροφή να έγινε στο πρώτο (1687), ενώ ο Χ. Μπούρας στο δεύτερο (1826-7) μαζί με την καταστροφή του νάρθηκα.<sup>267</sup> Στην ίδια περίοδο προστέθηκε μία σκάλα στη νότια πλευρά του νάρθηκα.

Η τρίτη περίοδος φτάνει έως το 1854 κατά την οποία, στο διάστημα 1836 – 1854, έγιναν επισκευές και η πρώτη επέκταση στη δυτική πλευρά του ναού.<sup>268</sup>

Η τέταρτη περίοδος ταυτίζεται με την περαιτέρω επέκταση στα δυτικά με πρόσκτησμα ψευδονεοκλασικής μορφολογίας και κωδωνοστάσιο στη βόρεια πλευρά πάνω από την είσοδο στο διάστημα 1876 – 1882.<sup>269</sup>

Οι εργασίες αποκατάστασης και αναστήλωσης άρχισαν στις 12 Φεβρουαρίου 1954 και ολοκληρώθηκαν στις 3 Σεπτεμβρίου 1956.<sup>270</sup> Κατά την αναστήλωση του ναού δεν υπήρξαν αμφιβολίες για την κάτοψη και τη γενική μορφή του ναού, γιατί στην ανασκαφή βρέθηκαν τα θεμέλια της δυτικής κόγχης και του νάρθηκα. Όμως ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος της τοιχοδομίας (ζωφόρος ψευδοκουφικών ) και η θολοδομία του νάρθηκα στηρίχτηκαν σε υποθέσεις.<sup>271</sup> Έγιναν με υπόδειγμα το ναό

<sup>263</sup> Μπούρας Χ. – Μπούρα Λ. (2002) σ. 38, σημ. 1.

<sup>264</sup> Παζαράς Θ. (1988) σ. 46-47.

<sup>265</sup> Frantz Α. (1971) σ.32, πιν.28.

<sup>266</sup> Την πολιορκία Ακρόπολης από τον Μοροζίνι το 1687 και την πολιορκία της Ακρόπολης 1826-7.

<sup>267</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ. 124, σημ. 6.

<sup>268</sup> Frantz Α. (1971) πιν. 38.

<sup>269</sup> Frantz Α. (1971) πιν. 28, 39. Dumont S. (2020) σ. 92.

<sup>270</sup> Frantz Α. (1971) σ. 2.

<sup>271</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ.124. Mauzy Gr. (2006) σ. 82.

των Αγίων Ιάσωνα και Σωσίπατρου της Κέρκυρας και της Παναγίας του Οσίου Λουκά.<sup>272</sup> Τα εγκαίνια του αναστηλωμένου ναού έγιναν στις 3 Σεπτεμβρίου 1956 ταυτόχρονα με την επίσης αναστηλωμένη Στοά του Αττάλου.<sup>273</sup>

**Τυπολογικά**, όπως σημειώθηκε και προηγουμένως, ο ναός είναι μοναδικός (unicum) παρουσιάζοντας μια κάτοψη εξαιρετικής πρωτοτυπίας, η οποία προέκυψε με σιγουριά από την ανασκαφή (βεβαιώθηκε η ύπαρξη δυτικής κόγχης και νάρθηκα σχήματος Π).

Η πρωτοτυπία έγκειται στον συνδυασμό ενός **τετρακίονιου σταυροειδούς πυρήνα με ένα οκτάκογχο κέλυφος**. Τέσσερις κόγχες είναι στις απολήξεις των κεραιών του σταυρού και τέσσερις ενδιάμεσες μικρότερες στη θέση των γωνιακών διαμερισμάτων. Δηλαδή το σταυρικό σχήμα δεν εγγράφεται σε τετράγωνο αλλά σε οκτάκογχο περίγραμμα, δηλαδή σε κυκλική χάραξη.

Το αποτέλεσμα αυτό πρακτικά ο αρχιτέκτονας το πετυχαίνει με χρήση τρίπλευρων υφασιδίων που επιστέφουν τις «παραστάδες» που βρίσκονται μεταξύ των οκτώ κογχών. Με τον τρόπο αυτό (τρίπλευρα υφασιδία) δημιουργούνται οκτώ τόξα που συνδέουν τις οκτώ «παραστάδες» των κογχών με τους τέσσερις κίονες.<sup>274</sup> Ο τρόπος αυτός της περίκεντρης διάταξης (τουλάχιστον στο κάτω μέρος του ναού, γιατί ψηλά κυριαρχεί η σταυρική) επιτυγχάνει καλύτερη ενότητα και διεύρυνση του χώρου. Η διεύρυνση αυτή συνεχίζεται και προς τα πάνω με την κατάλληλη θολοδομία στις οροφές. Μόνο το τέμπλο διασπά κάπως την εντύπωση του περίκεντρου χώρου.<sup>275</sup>

Πολύ ενδιαφέρουσα και πρωτότυπη είναι και η λύση για την προσαρμογή ενός νάρθηκα σε οκτάκογχο. Η επιλογή ήταν ένας πειόσχημος νάρθηκας που ενσωματώνει – σε χαμηλό επίπεδο- τη δυτική μεγάλη κόγχη και τις δύο μικρότερες πλάγιες δυτικές. Με τον τρόπο αυτό δεν αλλοιώνεται η αρχιτεκτονική μορφή του κτιρίου, αφού το σταυρικό σχήμα και οι τρεις δυτικές κόγχες παραμένουν ορατές εξωτερικά σε ένα ψηλότερο επίπεδο.

Οι θόλοι που καλύπτουν τα τμήματα του ναού, εκτός των τεσσάρων καμαρών του σταυρού, παρουσιάζουν ιδιομορφίες. Οι θόλοι των τεσσάρων μικροτέρων κογχών είναι τριγωνικοί σε κάτοψη και ασαφούς σχήματος λόγω του μικρού τους μεγέθους.

---

<sup>272</sup> Frantz A. (1971) σ. 41, σημ. 5.

<sup>273</sup> Mauzy Gr. (2006) σ. 85.

<sup>274</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ.124-125.

<sup>275</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ.125, σημ.11.

Οι δύο μικροί χώροι του νάρθηκα, εκατέρωθεν της δυτικής κόγχης, έχουν κάλυψη με σταυροθόλια<sup>276</sup> ή, κατά τον Χ. Μπούρα, με κολουροκωνικούς θόλους με εκατέρωθεν διεισδύσεις.<sup>277</sup> Ο τριμερής κύριος χώρος του νάρθηκα καλύφθηκε κατά την αναστήλωση, μάλλον υποθετικά, με χαμηλούς ημισφαιρικούς θόλους (φουρνικά)<sup>278</sup>. Το σχέδιο του ναού με ίσα σκέλη του σταυρού φαίνεται να συνδέει το μνημείο με την Πρωτεύουσα.<sup>279</sup> Όλα τα παραπάνω οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο ναός είναι έργο ιδιοφυούς αρχιτέκτονα<sup>280</sup>.

**Κατασκευαστικά** η θολοδομία του ναού εκτός από ελλαδικά στοιχεία έχει και κωνσταντινοπολίτικα. Έτσι τα τεταρτοσφαίρια των κογχών έγιναν αποκλειστικά από τούβλα χωρίς ξυλότυπο και στο νοτιοανατολικό λοφίο εφαρμόστηκε η τεχνική της κρυμμένης πλίνθου. Αντίθετα το ημισφαίριο του τρούλλου έγινε από λαξευμένους παρόλιθους σίγουρα με ξυλότυπο<sup>281</sup>.

Στη **μορφολογία** του ο ναός, περισσότερο ίσως από κάθε άλλον, ακολουθεί το μεγάλο πρότυπο της Παναγίας του Οσίου Λουκά. Στην τοιχοποιία, στον τρούλλο, στα παράθυρα, στα κεραμοπλαστικά και μάλιστα στις οδοντωτές ταινίες και τον κουφικό διάκοσμο οι ομοιότητες και οι αναλογίες είναι πολύ μεγάλες.

Στην τοιχοποιία εφαρμόστηκε επιμελημένο πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Στο κάτω μέρος της τοιχοποιίας, κάτω από το ύψος της ποδιάς των παραθύρων, κατά διαστήματα και χωρίς κανονική διάταξη είναι ενσωματωμένοι μεγάλοι, όρθιοι, λίθινοι δόμοι. Σε λίγες περιπτώσεις οι λίθινοι δόμοι φέρουν άλλους οριζόντιους επάνω τους σχηματίζοντας Τ. Στους οριζόντιους αρμούς της τοιχοποιίας τοποθετούνται μονές και συχνότερα διπλές σειρές πλίνθων, ενώ στους κάθετους αρμούς κουφικά κεραμοπλαστικά.

Ο τρούλλος είναι «αθηναϊκός» με όλα τα γνωστά χαρακτηριστικά. Κάτω από τα τοξωτά πώρινα γείσα, κοίλης διατομής, και μεταξύ των μαρμάρινων κιονίσκων ανοίγονται οκτώ δίλοβα παράθυρα με περιβάλλον τόξο ακολουθώντας το πρότυπο των παραθύρων του τρούλλου της Παναγίας του Οσίου Λουκά. Από τους άλλους αθηναϊκούς ναούς του 11ου αι. μόνο οι Άγιοι Θεόδωροι έχουν ίδιου τύπου δίλοβα

---

<sup>276</sup> Mauzy Gr. (2006) σ. 82 και εικ. 178.

<sup>277</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ.125.

<sup>278</sup> Mauzy Gr. (2006) σ. 82 και εικ. 178.

<sup>279</sup> Frantz A. (1971) σ. 21.

<sup>280</sup> Frantz A. (1971) σ. 25.

<sup>281</sup> Μπούρας Χ. (2017<sup>2</sup>) σ.125.

παράθυρα στον τρούλλο. Τα υποχωρημένα τύμπανα των παραθύρων αυτών φέρουν καρδιάσχημη λαξευτή πέτρα, μία προδρομική μορφή του σκυφίου που θα τα αντικαταστήσει λίγο αργότερα<sup>282</sup>.

Η κεντρική ασίδα του Ιερού Βήματος που φτάνει ψηλά καλύπτοντας όλο το μέτωπο της ανατολικής κεραίας, είναι ημιεξαγωνική, ενώ οι ασίδες των παραβημάτων έχουν δύο πλευρές, αντιστοιχώντας εσωτερικά στις δύο ανατολικές μικρές κόγχες του οκτάκογχου περιγράμματος.

Η διάταξη των στεγών, κάτω από τον τρούλλο, παρουσιάζει ήπια κλιμάκωση με τις στέγες των μεγάλων κογχών να φτάνουν σε ύψος σχεδόν τις στέγες των κεραιών του σταυρού. Αισθητά χαμηλότερα είναι οι στέγες των τεσσάρων μικρών κογχών και αρκετά χαμηλότερα η δίρρυτη στέγη του μακρόστενου κεντρικού χώρου του νάρθηκα και οι μονόρρυτες των δύο μικρών χώρων του. Όλες οι στέγες του ναού στηρίζονται σε εξέχον πλίνθινο οδοντωτό γείσο. Η προβολή των εσωτερικών χώρων του ναού στις στέγες είναι σαφής.

Τα παράθυρα του κυρίως ναού και των ασίδων είναι δίλοβα εκτός από της κεντρικής ασίδας που είναι τρίλοβο. Όλα ανήκουν στον α' πρόμο (περί το 1000) τύπο παραθύρων της ελεύθερης τοξοστοιχίας χωρίς περιβάλλον τόξο (arcade type).<sup>283</sup> Οι τρεις θύρες του αναστηλωμένου νάρθηκα είναι συμμετρικά διατεταγμένες. Έχουν μαρμάρινο θύρωμα και ανακουφιστικό τόξο που περιβάλλεται από διπλό πλίνθινο πλαίσιο και οδοντωτή ταινία.

**Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος** ακολουθεί πιστά σε είδη, μορφή και πλήθος αυτόν της Παναγίας του Οσίου Λουκά.

Οδοντωτές ταινίες από το ύψος της γέννησης των λοβών των παραθύρων και πάνω περιτρέχουν τον κυρίως ναό και τις ασίδες του Ιερού. Η πυκνότητά τους είναι μία ταινία ανά δύο δόμους. Η αντίστοιχη πυκνότητα στην Παναγία του Οσίου Λουκά είναι μία ανά δόμο.

Σε κουφικά κεραμοπλαστικά ο ναός έχει την πλουσιότερη διακόσμηση από όλους τους αθηναϊκούς ναούς. Είναι μάλιστα το παλαιότερο μνημείο της πόλης στο οποίο για πρώτη φορά εμφανίζονται κουφικά. Στους κατακόρυφους αρμούς της πλινθοπερίκλειστης τοιχοδομίας φέρει ένα συνήθως κουφικό κόσμημα. Η ποικιλία

---

<sup>282</sup> Βελένης Γ. (1984) σ. 115.

<sup>283</sup> Megaw A. (1932) σ. 120.



τους φτάνει τα 34 είδη.<sup>284</sup> Στο νάρθηκα, κάτω από το γείσο της στέγης, υπάρχει ζωοφόρος με αντίνωτα κουφικά που τοποθέτησαν οι αναστηλωτές.<sup>285</sup> Η ζωοφόρος αυτή (με εγχόρηγη τεχνική και όχι πήλινες πλάκες) αποκαταστάθηκε κατά το πρότυπο αντίστοιχων του ναού των Αγίων Ιάσονα και Σωσίπατρου και της Παναγίας του Οσίου Λουκά<sup>286</sup>. Στην Παναγία του Οσίου Λουκά οι απολήξεις των κουφικών είναι πιο σύνθετες, ενώ των Αγίων Αποστόλων απλούστερες με κορυφές λοξότμητες ή διχαλωτές.

Οι τέσσερις μαρμάρيني κίονες<sup>287</sup>, που φέρουν τις καμάρες οι οποίες στηρίζουν τον τρούλλο, προέρχονται από αρχαία κτίρια. Είναι μονολιθικοί από γκριζό μάρμαρο Υμηττού. Τα κιονόκρανα ανήκουν στην όψιμη ρωμαϊκή περίοδο και είναι κορινθιάζοντα. Το νοτιοδυτικό είναι με φύλλα καλάμου και η κάτω ζώνη με άκανθα. Τμήματα του τέμπλου, της Αγίας Τράπεζας και του μαρμάρινου δαπέδου, που βρέθηκαν στην ανασκαφή, χρησιμοποιήθηκαν στην αποκατάστασή τους κατά την αναστήλωση.

Από τις τοιχογραφίες στον κυρίως ναό σώζονται λίγα σπαράγματα που ανήκουν στον 17ο αι. Στους τοίχους του νάρθηκα τοποθετήθηκαν λίγες τοιχογραφίες της ίδιας περιόδου που προέρχονται από το ναό του Αγίου Σπυρίδωνος που βρισκόταν πάνω από τη βιβλιοθήκη του Πανταίνου. Στον αριστερό διάδρομο του νάρθηκα τοποθετήθηκαν λίγα σπαράγματα από το ναό του Αγίου Γεωργίου στο Ηφαιστείο.

Το μνημείο **έχει χρονολογηθεί** προς τα τέλη του 10ου αι. , δηλαδή λίγο μετά την Παναγία του Οσίου Λουκά, λόγω της άμεσης σχέσης με αυτήν (όπως το πλήθος των κουφικών και των οδοντωτών ταινιών κα.) και λίγο πριν το ναό των Αγίων Ιάσονα και Σωσίπατρου που έχει κουφικά κάπως λιγότερα και απλούστερα , ο οποίος έχει χρονολογηθεί γύρω στο 1000<sup>288</sup>.

---

<sup>284</sup> Νικονάνος Ν. (1983) σ. 333

<sup>285</sup> Frantz A. (1971) σ. 41, σημ. 5.

<sup>286</sup> Η Παναγία του Οσίου Λουκά, οι Άγιοι Απόστολοι, ο ναός των Αγίων Ιάσονα και Σωσίπατρου και η Σωτήρα του Λυκοδήμου συγκροτούν την πρώτη ομάδα στα τέλη 10ου – αρχές 11ου αι. στην οποία κυριαρχούν τα κουφικά. Μία δεύτερη ομάδα χρονολογικά είναι οι Άγιοι Θεόδωροι, οι Άγιοι Ασώματοι και η Καπνικαρέα γύρω στο 1050.

<sup>287</sup> Frantz A. (1971) σ. 7- 8.

<sup>288</sup> Frantz A. (1971) σ. 25-26.

## ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ανακεφαλαιώνοντας, λοιπόν, για τον σταυροειδή εγγεγραμμένο με τρούλλο ναό και τις παραλλαγές του στη μεσοβυζαντινή Αθήνα αξίζει να σταθούμε σε τρία θέματα: **α)** την εξέλιξη του αρχιτεκτονικού τύπου, **β)** τη συμβολική σημασία του και **γ)** τον ιδιαίτερο χαρακτήρα των αθηναϊκών ναών.

**Η εξελικτική πορεία του αρχιτεκτονικού τύπου** από τις πρώτες αρχές της καταγωγής του έως την πλήρη διαμόρφωσή του για πρώτη φορά, κράτησε περίπου δύο αιώνες, από τα τέλη του 6ου έως τα τέλη του 8ου/αρχές του 9ου αι.

Ιστορικοί λόγοι και λειτουργικές ανάγκες είναι αυτά που δημιούργησαν ένα νέο αρχιτεκτονικό τύπο διαφορετικό από τις τεράστιες δρομικές βασιλικές της παλαιοχριστιανικής περιόδου (4ος – 6ος αι.) που κυριάρχησαν στο πρώτο διάστημα του θριάμβου της νέας θρησκείας. Καταληκτική σύνθεση αυτής της πρώτης περιόδου (4ος – 6ος αι.) αλλά και αφετηρία εξελίξεων για την επόμενη (6ος – 9ος αι.) είναι η ιουστινιάνεια βασιλική με τρούλλο. Δυσμενείς ιστορικές συνθήκες για δύο αιώνες (7ος – 8ος αι.), αμυντικοί πόλεμοι, περιορισμός εμπορίου, συρρίκνωση δημογραφική και εδαφική των πόλεων και μετατροπή τους σε κάστρα, περιόρισαν δραστικά τις οικονομικές δυνατότητες του κράτους και επέβαλαν μείωση του μεγέθους των ναών και περιορισμό της πολυτέλειας. Μία λειτουργική αλλαγή στο τελετουργικό της Θείας Ευχαριστίας στο β' μισό του 6ου αι. άλλαξε την οργάνωση του χώρου του ναού μεταφέροντας το Διακονικό και την Πρόθεση στην ανατολική πλευρά του, νότια και βόρεια του Ιερού Βήματος αντιστοίχως. Η κίνηση της μικρής και μεγάλης Εισόδου προς το Ιερό Βήμα άλλαξε από ευθύγραμμη σε ημικυκλική μεταβάλλοντας τον τρόπο θέασης<sup>289</sup> αλλά και της διάταξης των πιστών μέσα στο ναό<sup>290</sup>. Η αλλαγή αυτή, εκτός από τις δύο ακόμα αγίδες που προσέθεσε στο τριμερές πλέον Ιερό, δημιούργησε μία τάση για τετραγωνισμό του κυρίως ναού και αντίστοιχο τετραγωνισμό των μακρόστενων πεσσών που στήριζαν τον τρούλλο στην ιουστινιάνεια βασιλική του 6ου αι. Παράλληλα τα ρηγά τόξα, βόρεια και νότια, και οι αβαθείς καμάρες ανατολικά και δυτικά που στήριζαν τον τρούλλο αναπτύχθηκαν σε ισοβαθείς καμάρες σχηματίζοντας ισοσκελή σταυρό.

<sup>289</sup> Ο νέος τρόπος θέασης απαιτεί πλέον μεγαλύτερη ενότητα του κεντρικού χώρου και όχι τη διάσπαση που δημιουργούσαν τα κλίτη της βασιλικής.

<sup>290</sup> Η νέα διάταξη έχει εντονότερα χαρακτηριστικά θεατρικότητας.

**Στο γεωγραφικό χώρο της Κωνσταντινούπολης** και της περιοχής της ακτινοβολίας της (Θράκη, Μακεδονία, Μ. Ασία) τις παραπάνω αλλαγές θα ενσωματώσει η τρουλλαία βασιλική μεταβατικού τύπου που αποτέλεσε τη γέφυρα από την ιουστινιάνεια βασιλική, με την επιμήκη κάτοψη και τη μία αφίδα στα ανατολικά, στον σταυροειδή εγγεγραμμένο με τρούλλο ναό. Αντιπροσωπευτικά παραδείγματα της τρουλλαίας βασιλικής μεταβατικού τύπου είναι η Θεοτόκος της Νίκαιας και η Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης. Η νέα αυτή βασιλική έχει τριμερές Ιερό (τρεις αφίδες), κάτοψη σχεδόν τετράγωνη και σταυροειδή χαρακτήρα. Παραμένει όμως ακόμα μεγάλη σε μέγεθος με βαριές αναλογίες, βαρύ και μεγάλο τρούλλο με χαμηλό τύμπανο και τέσσερις τετράγωνους μεν αλλά ογκώδεις πεσσούς<sup>291</sup>.

Το αποφασιστικό βήμα για τον τελικό μετασχηματισμό στο νέο αρχιτεκτονικό τύπο προκάλεσε η ανάγκη για μικρότερης κλίμακας αρχιτεκτονική η οποία οδήγησε στην αντικατάσταση των τεράστιων πεσσών με τέσσερα λεπτά, ελεύθερα στηρίγματα, τους κίονες. Η αλλαγή αυτή συμπαρέσυρε στη μικρότερη κλίμακα μεγέθους όλα τα μέρη του ναού<sup>292</sup> και πρόσφερε μεγαλύτερη ενότητα στον χώρο. Ο νέος τύπος χαρακτηρίζεται από ελαφρές, ραδινές αναλογίες, μικρότερης διαμέτρου τρούλλο με ψηλότερο τύμπανο, τονίζοντας έτσι τον καθ' ύψος άξονα του κτιρίου. Αποτελείται από δύο μέρη: **α.** τον εννεαμερή σταυρικό πυρήνα με τον τρούλλο στη διασταύρωση των κεραιών του σταυρού που εγγράφονται στο τετράγωνο με την προσθήκη των τεσσάρων γωνιακών διαμερισμάτων και **β.** το αυτοτελές τριμερές Ιερό. Σε αυτά προστίθεται κατά κανόνα ο νάρθηκας στα Δ. του σταυρικού πυρήνα.

Η πρώτη εμφάνιση και τελική διαμόρφωση του νέου τύπου, δηλαδή του σύνθετου<sup>293</sup> τετρακίονιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο, φαίνεται ότι έγινε στο μεγάλο μοναστικό κέντρο, στην ευρύτερη περιοχή της Κωνσταντινούπολης, στον Όλυμπο της Βιθυνίας στα τέλη του 8ου – αρχές 9ου αι. Οι ανάγκες των μοναστηριών<sup>294</sup>, που γνώρισαν νέα ακμή μετά την Εικονομαχία, επιτάχυναν τις εξελίξεις. Στην Κωνσταντινούπολη την επόμενη περίοδο (μεσοβυζαντινή 847 – 1204) ο νέος τύπος θα εξελιχθεί και θα διαμορφώσει τα χαρακτηριστικά της λεγόμενης σχολής της Κωνσταντινούπολης (10ος – 12ος αι.). Στα χρόνια των Μακεδόνων σπουδαία παραδείγματα είναι ο βόρειος ναός της Μονής του Λιβός, η Μονή

<sup>291</sup> Χατζηδάκης Μ. (1979) σ. 275-278.

<sup>292</sup> Τρούλλος, καμάρες σταυρού, γωνιακά διαμερίσματα.

<sup>293</sup> Με αυτοτελές τριμερές Ιερό σε σχέση με τον κυρίως ναό.

<sup>294</sup> Περιορισμένο πλήθος εκκλησιάσματος και αδιαφορία για το χωρισμό του ανάλογα με το φύλο.

Μυρελαίου και η Παναγία Χαλκέων στη Θεσσαλονίκη, ενώ στα χρόνια των Κομνηνών το συγκρότημα της Μονής Παντοκράτορος, η Μονή της Χώρας και η Κοσμοσώτειρα στις Φέρες του Έβρου.

**Στο νότιο ελλαδικό χώρο** η εξέλιξη προς τον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ήταν πιο αργή και φαίνεται να προέκυψε όχι από τη βασιλική με τρούλλο μεταβατικού τύπου αλλά από τον συνδυασμό των τύπων του ελεύθερου σταυρού και της τρίκλιτης θολωτής βασιλικής. Από τη σύνθεση αυτή προέκυψε η παραλλαγή του μεταβατικού σταυροειδούς εγγεγραμμένου στα τέλη του 8ου αι. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η Επισκοπή Ευρυτανίας γύρω στο 800. Τυπολογικό και κατασκευαστικό στοιχείο, χαρακτηριστικό του ελλαδικού μεταβατικού τύπου του σταυροειδούς εγγεγραμμένου, είναι η στήριξη του τρούλλου σε βαρείς διαμήκεις τοίχους οι οποίοι χωρίζουν τις κατά μήκος κεραίες του σταυρού από τα γωνιακά διαμερίσματα<sup>295</sup>. Η παραλλαγή αυτή ήταν η συχνότερη στον ελλαδικό χώρο από τον 8ο έως και τον 10ο αι. (το χρονικό διάστημα αυτό χαρακτηρίζεται από τον Π. Βοκοτόπουλο «προελλαδική σχολή» ως προδρομική της ελλαδικής του 11ου – 12ου αι.). Στη μεσοβυζαντινή περίοδο τον 9ο αι. το πιο εντυπωσιακό και μνημειακών διαστάσεων παράδειγμα αυτού του τύπου είναι η Παναγία η Σκριπού (873/4) στην οποία φαίνεται να επαληθεύεται η καταγωγή του μεταβατικού ελλαδικού από το συνδυασμό των δύο τύπων, του ελεύθερου σταυρού (τέσσερις κεραίες) και της τρίκλιτης θολωτής βασιλικής (γωνιακά διαμερίσματα). Καθοριστικός σταθμός και μνημείο πρότυπο, λαμπρής πρωτευουσιάνικης αρχιτεκτονικής, είναι για το νότιο ελλαδικό χώρο ο ναός της Παναγίας του Οσίου Λουκά (β' μισό 10ου αι. ) με τον οποίο εισάγεται για πρώτη φορά ο κωνσταντινοπολίτικος τύπος του σύνθετου τετρακίονιου σταυροειδούς με τρούλλο, δίνοντας λύση τεχνική- κατασκευαστική για το πέρασμα από τον μεταβατικό ελλαδικό σταυροειδή στον πλήρως διαμορφωμένο τύπο του σύνθετου τετρακίονιου με τέσσερα λεπτά ελεύθερα στηρίγματα. Ο ναός εισήγαγε και πολλές μορφολογικές καινοτομίες που χαρακτήριζαν στο εξής την ελλαδική σχολή του 11ου – 12ου αι.<sup>296</sup> Οι απλούστερες παραλλαγές του σύνθετου τετρακίονιου, δηλαδή ο ημισύνθετος, ο απλός τετρακίονιος και ο δικίονιος ήταν συχνότερες στον ελλαδικό χώρο.

<sup>295</sup> Χαρακτηριστικό του μεταβατικού ελλαδικού σταυροειδούς είναι και ότι οι αψίδες του Ιερού συνάπτονται απευθείας στον κυρίως ναό χωρίς να παρεμβάλλεται ιδιαίτερος χώρος για το Ιερό.

<sup>296</sup> Πλινθοπερίκλειστη τοιχοδομία, πλούσιο κεραμοπλαστικό διάκοσμο κα.

**Το δεύτερο σημαντικό στοιχείο** για τον σταυροειδή εγγεγραμμένο είναι η **συμβολική σημασία** του αρχιτεκτονικού τύπου για τον βυζαντινό κόσμο γενικότερα.

Ο σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο ναός κυριάρχησε στη βυζαντινή ναοδομία κατά τη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο, γιατί ανταποκρινόταν στις νέες ιστορικές συνθήκες και τις λειτουργικές ανάγκες. Όμως η δεσπόζουσα θέση του οφείλεται και στο γεγονός ότι εξέφρασε με τη συμβολιστική του τη χριστιανική κοσμοαντίληψη, την πολιτική ιδεολογία, την αισθητική και γενικά το πνεύμα του βυζαντινού κόσμου. Ο αρχιτεκτονικός τύπος ενσωμάτωσε το θεμελιώδες σύμβολο του σταυρού και τον τρούλλο, σύμβολο του ουρανού. Φαίνεται μάλιστα ότι ο τονισμός του κάθετου άξονα και η υποτακτική διάταξη ( και όχι παρατακτική όπως στη βασιλική) όλων των επιμέρους χώρων του κάτω από τον τρούλλο αντανακλά την εικόνα του θρησκευτικού κοσμοειδώλου και της ουράνιας ιεραρχίας, στοιχείο που αποτυπώθηκε και στο εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού. Για τα παραπάνω ο σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο μπορεί να χαρακτηριστεί ως ο κατεξοχήν βυζαντινός ναός, πραγματικά εμβληματικός για τη βυζαντινή αρχιτεκτονική.

**Το τρίτο σημείο** που αξίζει προσοχής αφορά **στους αθηναϊκούς** σταυροειδείς εγγεγραμμένους με τρούλλο ναούς από τον 10ο έως τον 12ο αι. Στο διάστημα αυτό της ακμής της πόλης η οικοδόμηση των ναών είναι πυκνή και τα πολλά παραδείγματα που σώθηκαν βοηθούν στις όποιες παρατηρήσεις.

Είναι προφανές ότι **οι αθηναϊκοί ναοί αποτελούν διακριτή ομάδα** εντός της λεγόμενης ελλαδικής σχολής 10ου – 12ου αι. , με ιδιαίτερα μορφολογικά κυρίως χαρακτηριστικά, όπως ο γνωστός αθηναϊκός τρούλλος, οι ημιεξαγωνικές αφίδες, οι τριγωνικές αετωματικές απολήξεις των στεγών αλλά και η κυριαρχία στον κεραμοπλαστικό διάκοσμο των κουφικών κοσμημάτων και της οδοντωτής ταινίας, που εμφανίζονται με φθίνουσα πορεία μέσα στον 11ο αι. και έχουν συμβάλει στη χρονολογική τους κατάταξη. Ακόμα είναι φανερή η μεγάλη επίδραση που άσκησε ο ναός της Παναγίας του Οσίου Λουκά σε όλους αυτούς τους ναούς και ιδιαίτερα στην πλησιέστερη χρονικά σε αυτόν ομάδα.

Όμως η ιδιαιτερότητα των ναών της Αθήνας δεν διαμορφώνεται και δεν ερμηνεύεται μόνο από την τυπολογική εξέλιξη. Σημαντικός παράγοντας δεν μπορεί παρά να είναι η ιστορική φόρτιση της πόλης ακόμα και το ίδιο το φυσικό της

περιβάλλον. Το χαρακτηριστικό της Αθήνας είναι πως ακόμα και στη βυζαντινή περίοδο **η Αρχαιότητα είναι πάντα παρούσα**<sup>297</sup> στο μνημειακό περιβάλλον της πόλης ασκώντας επίδραση, κάτι που δεν συμβαίνει σε άλλες πόλεις, όπως π.χ. στην Κωνσταντινούπολη.

Η παρουσία αυτή της Αρχαιότητας αρχιτεκτονικά έχει πολλές μορφές, όπως ως οικοδομικό υλικό σε επανάχρηση (spolia) , ως υπόβαθρο για οικοδόμηση νέων κτισμάτων, ως κέλυφος εντός του οποίου κτίζονται νέα κτίρια (π.χ. το συγκρότημα της Βιβλιοθήκης του Αδριανού) ή ακόμα πολύ περισσότερο ακέραια μνημεία που μετατράπηκαν σε χριστιανικούς ναούς (π.χ. το Ηφαιστείο). Κορυφαίο μάλιστα παράδειγμα, ο Παρθενώνας που για το διάστημα αυτό (10ος – 12ος αι.) είναι ο καθεδρικός ναός της πόλης<sup>298</sup>.

Όλα αυτά είναι λογικό να ασκούν επίδραση και να διαμορφώνουν μια παράδοση, ακόμα και μεταξύ των απλών τεχνιτών, η οποία μπορεί να χρησιμοποιεί τη βυζαντινή αρχιτεκτονική γλώσσα, την τυπολογία ή τη μορφολογία, που τη συνδυάζει όμως με το κλασικό πνεύμα του μέτρου, την προτίμηση της λιτότητας, της ευθείας γραμμής, της σαφήνειας, της κομψότητας στις αναλογίες και τη γεωμετρικότητα τα οποία είναι ικανά να μεταπλάθουν φόρμες και να δίνουν έναν **διαχρονικά αττικό χαρακτήρα** στα μνημεία. Το φαινόμενο αυτό είναι διαχρονικό και απαντάται και στην ρωμαϊκή περίοδο. Ρωμαϊκοί τύποι μνημείων, όπως είναι τα θριαμβικά τόξα, αποβάλλουν το βαρύ και στιβαρό χαρακτήρα τους στην Αθήνα και αποκτούν αττική εκλέπτυνση και αναλογίες όπως π.χ. η πύλη του Αδριανού.

**Η Αθήνα** όμως, εκτός της ιστορικής φόρτισης που δημιουργεί το μνημειακό της περιβάλλον, **μεταφέρει το μύθο της** ως πόλη της σοφίας, των γραμμάτων, της τέχνης και του πολιτισμού. Αν η Ρώμη ήταν η ιδέα της πόλης - διοικητικού κέντρου της Οικουμένης και η Κωνσταντινούπολη εξέφραζε την ιδέα της αγίας θεοφύλακτης πόλης, ως η επουράνιος Ιερουσαλήμ επί της γης, η Αθήνα πραγματώνει την ιδανική πόλη του πνεύματος.

Η αντίληψη αυτή από την κλασική και ύστερη Αρχαιότητα πέρασε και στο Βυζάντιο κυρίως μεταξύ των λογίων και όσων ασχολήθηκαν με τα κλασικά γράμματα στις περιόδους ουμανισμού και κλασικισμού του Βυζαντίου<sup>299</sup>. Οριακή

---

<sup>297</sup> Γκιολές Ν. (2004-2005), σ. 531

<sup>298</sup> Χατζηδάκης Μ. (1980) σ. 398.

<sup>299</sup> Μπούρας Χ. (1969) σ. 247 – 274 σποράδην.

έκφραση αυτού του κλασικισμού αποτελεί ο ναός της Γοργοεπηκόου<sup>300</sup>, όπου τα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά δεν χρησιμοποιούνται απλά ως οικοδομικό υλικό, αλλά η κεντρική ιδέα της συλλογής τους και της διάταξής τους στο κτίριο είναι η προβολή τους και η νοσταλγική μίμηση της μορφολογίας αρχαίου ναού.

Από την εμπειρία λοιπόν του απλού τεχνίτη έως τα γραπτά του λόγιου μητροπολίτη και λάτρη της πόλης Μιχαήλ Χωνιάτη η Αθήνα φαίνεται να παραμένει, *mutatis mutandis*, ακόμα και τον Μεσαίωνα, πνευματική και καλλιτεχνική *città ideale*.

---

<sup>300</sup> Χατζηδάκης Μ. (1980) σ. 397.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Camp J., *Η αρχαία Αγορά της Αθήνας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2004.
- Concina E., *Η βυζαντινή πόλη*, βιβλιοπωλείο «Εστίας», Αθήνα 2009.
- Delvoye C., *Βυζαντινή Τέχνη*, Αθήνα 1988.
- Dumont S., *Βρυσάκι*, Αμερικανική Σχολή Κλασσικών Σπουδών στην Αθήνα, Αθήνα 2020.
- Frantz A., *The church of the Holy Apostles*, (The Athenian Agora, XX), Princeton, New Jersey 1971.
- Hunger H., *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, I-III, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1991-1994.
- Kiilerich B., «Making Sense of the Spolia in the Little Metropolis in Athens», *Arte Medievale* n.s. IV (2005) 2, 95-114.
- Krautheimer R., *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1991.
- Mango C. – I. Sevcenco, «Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara», *DOP* 27 (1973), 235-277.
- Mango C., *Byzantine Architecture*, New York 1976.
- Mauzy C., *Οι ανασκαφές στην Αγορά της Αθήνας 1931-2006. Εικονογραφημένο Ιστορικό*, Αμερικανική Σχολή Κλασσικών Σπουδών στην Αθήνα, Αθήνα 2006.
- Megaw A.H.S., “The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches”, *BSA* 32 (1931-1932), 90-130, pl.27-31.
- Millet G., *L’ ‘ecole grecque dans l’ architecture byzantine*, Paris 1916.
- Ostrogorsky G., *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους τ. Α’ - Γ’*, Αθήνα 1978.
- Palagia O., “The date and iconography of the calendar frieze on the Little Metropolis”, *Athens JdI*, 123, 2008, 215-237.
- Stoufi-Poulimenou I., “Regarding the dating of the church of the Panagia Gorgoepokoos in Athens”, *ΔΧΑΕ Δ’/ΛΘ’* (2018), 195-206.
- The Oxford Dictionary of Byzantium*, Kazhdan, I-III, New York – Oxford 1991.
- Travlos J., *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, Hacker Art Books, New York 1980.



- Αλιβιζάτος Α., «Ο πανεπιστημιακός ναός της Καπνικαρέας», *ΕΕΘΣΠΑ Δ΄* (1937-38), 169-188.
- Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου Α. - Ε. Μακρή – Κ. Τσάκος , «Το Ριζόκαστρο. Σωζόμενα υπολείμματα: Νέες παρατηρήσεις και επαναχρονολόγηση», *ΔΧΑΕ Δ΄/ΙΔ΄* (1987-1988), 329-366.
- Βελένης Γ., *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984, (διδακτορική διατριβή ).
- Βογιατζής Σ., «Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία της Παναγίας Σκριπούς στη Βοιωτία», *ΔΧΑΕ Δ΄/Κ΄* (1998), 111-128.
- Βοκοτόπουλος Π., *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνας*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1992.<sup>2</sup>
- Γκιολές Ν., *Βυζαντινή Ναοδομία (600-1204)*, Καρδαμίτσας, Αθήνα 1992.
- Γκιολές Ν., «Ο πανεπιστημιακός ιερός ναός της Καπνικαρέας στην Αθήνα. Ιστορικές, τυπολογικές και μορφολογικές παρατηρήσεις » *Παρουσία* 17/18, 2 (2004-2005), 519-544.
- Γρηγορόβιος Φ., *Ιστορία της πόλεως των Αθηνών κατά τους μέσους αιώνας*, τ. Α΄-Γ΄, Αθήναι 1904.
- Ελευθεράτου Σ. - Σαραγά Ν., «Οικόπεδο Μακρυγιάννη (ανασκαφή για την ανέγερση του νέου μουσείου Ακροπόλεως)», *ΑΔ* 54 (1999), 45-56.
- Ελευθεράτου Σ., *Μουσείο Ακρόπολης, η ανασκαφή*, εκδόσεις Μουσείου Ακρόπολης, Αθήνα 2019.
- Ευνάπιος, *Άπαντα. Βίοι φιλοσόφων και σοφιστών*, *Αποσπάσματα Ιστορικά*, Κάκτος, Αθήνα 2000.
- Θεοχάρης Γ. , *Η αρχιτεκτονική γλυπτική της Αθήνας από την πρόιμη στη μέση βυζαντινή περίοδο*, Θεσσαλονίκη 2014, (διδακτορική διατριβή).
- Θεοχαρίδου Κ. , *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στην Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1994.
- Καλοπίση-Βέρτη Σ. – Μ. Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου, *Πολύγλωσσο εικονογραφημένο λεξικό όρων Βυζαντινής αρχιτεκτονικής και γλυπτικής*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2010.
- Καμπούρογλου Δ., *Ιστορία των Αθηναίων* τ. Α΄-Γ΄ , Αθήναι 1889.
- Καραγιαννόπουλος Ι., *Το βυζαντινό κράτος*, Βάνιας , Θεσσαλονίκη 1993.
- Κόκκου Α., *Η μέριμνα για τις αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα μουσεία*, Ερμής, Αθήνα 1977.

- Κοντογεωργοπούλου Χ., *Η Αττική κατά την πρόιμη και μέση βυζαντινή περίοδο 324 - 1204*, Αθήνα 2011, (διδακτορική διατριβή).
- Κορρές Μ., «Αναχρησιμοποίηση λίθων. Ναός Παναγίας Γοργοεπηκόου», *ΔΧΑΕ Δ' / ΛΘ'* (2018), 29-66.
- Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου Ε., «Αθήνα: Άγιος Ιωάννης Θεολόγος- Εργασία στερεώσεως», *ΑΑΑ VIII, 2* (1975), 140-150.
- Λάμπρος Σπ., *Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου, τα σωζόμενα τ. Α'-Β'*, Αθήνα 1879-1880.
- Μαμαλούκος Σ., «Παρατηρήσεις στη διαμόρφωση των γωνιακών διαμερισμάτων των δικονίων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Ελλάδος», *ΔΧΑΕ Δ' / ΠΔ'* (1987-1988), 189-204.
- Μπίρης Κ., *Τοπωνυμιαί της πόλεως και των περιχώρων Αθηνών*, ΤΑΠΑ, Αθήνα 2005.
- Μπούρα Λ., *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά*, (ΒΑΕ 95), Αθήνα 1980.
- Μπούρας Χ. – Μπούρα Λ., *Η Ελλαδική Ναοδομία κατά τον 12ο αι.*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 2002.
- Μπούρας Χ., «Πολεοδομικά των μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών πόλεων», *ΔΧΑΕ Δ' / Κ'* (1998), 89 – 98.
- Μπούρας Χ., «Βυζαντινές “Αναγεννήσεις” και η αρχιτεκτονική του 11ου και 12ου αιώνος», *ΔΧΑΕ Δ' / Ε'* (1969), 247-274.
- Μπούρας Χ., *Βυζαντινή Αθήνα 10ος – 12ος αι.*, (Μουσείο Μπενάκη, παρ. 6) Αθήνα 2017<sup>2</sup>.
- Μπούρας Χ., *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μέλισσα, Αθήνα 2001.
- Μπούρας Χ., *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, τ. Β', Μέλισσα, Αθήνα 1994.
- Μπούρας Χ., *Η αρχιτεκτονική της μονής του Οσίου Λουκά*, Μέλισσα, Αθήνα 2015.
- Νεράντζη- Βαρμάζη Β., *Βυζαντινή Ιστορία*, Κατερίνη 2007.
- Νερούτσος Τ., *Χριστιανικά Αθήναι*, Αθήνα 1889.
- Νικονάνος Ν., «Κεραμοπλαστικές κουφικές διακοσμήσεις στα μνημεία της περιοχής των Αθηνών», *Μακεδονικά (Αφιέρωμα στη μνήμη Στ. Πελεκανίδη)*, Θεσσαλονίκη 1983, 330-352.

- Ξυγγόπουλος Α., «Ευρετήριο των μεσαιωνικών μνημείων 1, Αθηνών» *ΕΜΜΕ*, 1, Β΄ Αθήναι 1929, 59-122.
- Ορλάνδος Α. – Λ. Βρανούσης, *Τα χαράγματα του Παρθενώνος*, Αθήναι 1973.
- Παζαράς Θ., *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και της ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988.
- Πάλλης Γ., «Τοπογραφικά του αθηναϊκού πεδίου κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο (9ος-12ος αιώνας)» *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 23 (2014), 105-182.
- Παντελάρου Μ. - Ε. Σπαθάρη – Λ. Κοτάνωφ, *Ιστορικός Χάρτης της Αθήνας*, ΥΠΠΟ, ΤΑΠΑ, Αθήνα 1989.
- Πασαδαίος Αρ., *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των βυζαντινών κτηρίων της Κωνσταντινουπόλεως*, (ΒΑΕ 76), Αθήναι 1973.
- Πολίτης Λ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1979.
- Στίκας Ε., «Ο ναός των Αγίων Ασωμάτων “Θησείου”», *ΔΧΑΕ Δ΄/Α΄* (1959), 115-126.
- Στίκας Ε., *Το οικοδομικόν χρονικόν της μονής του Οσίου Λουκά Φωκίδος*, (ΒΑΕ 65), Αθήνα 1970.
- Σωτηρίου Γ., «Αραβικά διακοσμήσεις εις τα βυζαντινά μνημεία της Ελλάδος» *ΔΧΑΕ Γ΄/Β΄* (1933), 57 – 93.
- Τανούλας Τ., *Τα προπύλαια της Αθηναϊκής Ακρόπολης κατά τον Μεσαίωνα*, Αθήνα 1990, (διδακτορική διατριβή).
- Τραυλός Ι., *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, ΚΑΠΟΝ, Αθήναι 1993<sup>2</sup>.
- Τσουρής Κ., *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των υστεροβυζαντινών μνημείων της Βορειοδυτικής Ελλάδος*, Καβάλα 1988, (διδακτορική διατριβή).
- Χατζηδάκης Μ., «Μεσοβυζαντινή τέχνη», *ΙΕΕ* τ. Η΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979, 274-325.
- Χατζηδάκης Μ., «Μεσοβυζαντινή τέχνη», *ΙΕΕ* τ. Θ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1980, 394-423.

## **ΕΠΙΜΕΤΡΟ**

(χάρτης, χρονολόγιο, σχέδια, κατόψεις, φωτογραφίες,

προέλευση εικόνων, περιλήψεις)



**ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΟ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ (565 – 1204)**

ΙΣΤΟΡΙΑ	ΓΡΑΜΜΑΤΑ – ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	Η ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΚΑΙ Ο ΧΩΡΟΣ ΑΚΤΙΝΟΒΟΛΙΑΣ ΤΗΣ-ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ	ΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ – ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ
<b>ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ 4ος – 6ος αι. μ. Χ.</b>			περ. μέσα 5ου αι. μ.Χ.: τετράκογχος ναός εντός της Βιβλιοθήκης Αδριανού, Βασιλικές περιφερειακά της Αθήνας
<b>527 -565: Ιουστινιανός</b>	6ος αι. Ρωμανός ο Μελωδός, Προκόπιος, Ιωάννης Μαλάλας	532-537: Αγία Σοφία	
<b>ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ 565-843</b>			
<b>565- 610:</b> Διάδοχοι του Ιουστινιανού		περ. 600: Θεοτόκος Νίκαιας	6ος – 7ος αι.: μετατροπή αρχαίων ναών σε χριστιανικούς (Αθήνα)
<b>610-641: Ηράκλειος</b>	7ος αι. Γεώργιος Πισίδης	Αρχές 7ου αι: Αγ. Σοφία Θεσσαλονίκης	
<b>572-628:</b> Πόλεμοι με Πέρσες και Επιδρομές Αβροσαλάβων			
<b>7ος – 8ος αι. :</b> “Σκοτεινοί” αιώνες - σκλαβηνίες στον ελλαδικό χώρο			
<b>634-642:</b> Αραβική κατάκτηση νοτιοανατολικών επαρχιών	7ος αι. γενίκευση χρήσης περγαμηνής (μετά το 642)		
<b>Μέσα 7ου αι. κ.ε.: Οργάνωση Θεμάτων</b>			
<b>681:</b> Ίδρυση Βουλγαρικού κράτους			
<b>678/717:</b> Πολιορκίες της Κων/πολης από τους Αραβες			
<b>717 – 802: Ίσαυροι</b>			
<b>726-843:</b> Εικονομαχία Α΄ φάση: 726-787	α΄ μισό 8ου αι. Ιωάννης Δαμασκηνός 760-817 Θεοφάνης ο Ομολογητής	Μοναστηριακοί ναοί Τρίγλειας Βιθυνίας: Τέλη 8ου αι.: Αγ. Ιωάννης της Πελεκητής, περ. 800: Fatih Camii	
<b>797-802:</b> Ειρήνη η Αθηναία			
<b>800:</b> Στέγη Καρλομάγνου			περ. 800 Επισκοπή Ευρυτανίας
<b>802-820:</b> Διάδοχοι Ισαύρων			
<b>805:</b> Υποταγή Σλάβων Ν. Ελλάδας (Νικηφόρος Α΄)			
<b>815-843:</b> Β΄ φάση Εικονομαχίας			
<b>820-867: Δυναστεία Αμορίου</b>			
<b>826/7:</b> Αραβική κατάκτηση Κρήτης			

<b>ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ</b> <b>843 - 1204</b>			
<b>842-867:</b> Μιχαήλ Γ΄ – «Νέα εποχή»	9ος αι. εισαγωγή μικρογράμματος γραφής (835) 9ος αι. Λέων ο Μαθηματικός Σχολή Μαρναώρας (862) Φώτιος (810-893) «Μυριόβιβλος»	864 Παναγία του Φάρου (δεν σώζεται)	
<b>867:</b> α΄ Σχίσμα (μικρό)	863 εκχριστιανισμός Σλάβων Μοραβίας 864 εκχριστιανισμός Βουλγάρων		
<b>867-1056:</b> Μακεδονική δυναστεία – Μεγάλη ακμή	9ος – 10ος αι. βυζαντινός συμανισμός – μελέτη κλασικών γραμμάτων – μεταγραφη κλασικών κειμένων	871 Άγ. Ιωάννης Μαγκούτης (Αθήνα)	
<b>867-886:</b> Βασίλειος Α΄		880 Νέα Εκκλησία (δεν σώζεται) β΄ μισό 9 ου αι. Atik Mustafa Pasa Camii (Άγ. Ανάργυροι;)	873/874 Παναγία Σκριπού Ορχομενός
<b>886-912:</b> Λέων Στ΄	Μέσα 9ου – μέσα 10ου αι. Αρέθας Ακριτικά τραγούδια		
<b>904:</b> Άλωση Θεσσαλονίκης από Σαρακηνούς	Ιωάννης Καμινιάτης	907 βόρειος ναός Μονής Λιβός	
<b>912-913:</b> Αλέξανδρος	περ. 900 Ανθολογία Κων/νου Κεφαλά 10ος αι. Παλατινή Ανθολογία μέσα 10ου αι. Λεξικό Σουΐδα/Σούδα		
<b>913-959:</b> Κων/νος Ζ΄	Κων/νος Ζ΄ - κλασικισμός	920 Μονή Μυρελαίου	
<b>920-944:</b> Ρωμανός (Α΄) Δεκαπτηνός (σφραγιστής)			
<b>959-963:</b> Ρωμανός Β΄		περ. 961-970 Παναγία Οσίου Λουκά Στείρι Βοιωτίας	
<b>961:</b> Ανάκτηση της Κρήτης			
<b>962:</b> Οθων Α΄ - Α.Ρ.Α.Γ.Ε.			
<b>963-969:</b> Νικηφόρος Φωκάς			
<b>969-976:</b> Ιωάννης Τσιμισκής			
<b>976-1025:</b> Βασίλειος Β΄	989 εκχριστιανισμός Ρόσων του Κιέβου		
<b>997:</b> Νίκη κατά Βουλγάρων του Σαμουήλ στον Σπερχειό			περ. 1000 Άγ. Απόστολοι Αρχαίας Αγοράς (Αθήνα) περ. 1000 Άγ. Ιάσων και Σωσίπατρος (Κέρκυρα)
<b>1014:</b> Νίκη κατά Βουλγάρων στο Κλειδί	11ος αι. Έπος Διγενή Ακρίτα		περ. 1011 Καθολικό Όσιου Λουκά



<b>1018/19:</b> Επίσκεψη Βασιλείου Β΄ στην Αθήνα			1028 Παναγία Χαλκαίων Θεσσαλονίκη		περ. 1031 Σωτήρα Λυκοδήμου (Αθήνα) περ. 1025-1050 Αγ. Αικατερίνη (Αθήνα)
<b>1025:</b> Θάνατος Βασιλείου Β΄					
<b>1042-1055:</b> Κων/νος Θ΄ Μονομάχος	11ος αι. Ιωάννης Μαυρόπουλος, Μιχαήλ Ψελλός, Ιωάννης Ιταλός, Μιχαήλ Ατταλειάτης Ιωάννης Σκυλίτζης,		1045 Νέα Μονή Χίου		1049 Αγ. Θεόδωροι Κλαυθμώνος περ. 1050 Καπνικαρέα περ. 1050 Άγιοι Ασώματα (Αθήνα)
<b>1054:</b> Σχίσμα					
<b>1056-1081:</b> Διάδοχοι Μακεδόνων-Δούκες					
<b>1071:</b> Ήττα στο Ματζικέρτ (Σελτζούκοι)- Απώλεια Κ. Ιταλίας (Νορμανδοί)					περ. 1080 Μονή Δαφνίου
<b>1081-1185: Κομνηνοί</b>	12ος αι. «Αναγέννηση» Κομνηνών				
<b>1081-1118:</b> Αλέξιος Α΄					περ. 1100 Μονή Καισαριανής αρχές 12ου αι. Αγ. Ιωάννης Θεολόγος (Πλάκα - Αθήνα)
<b>1082:</b> Εμπορικά προνόμια στη Βενετία					
<b>1118-1143:</b> Ιωάννης Β΄	12ος αι. Άννα Κομνηνή –«Αλεξιάς»		Συγκρότημα Μονής Παντοκράτορος: 1118-1124 νότια εκκλησία 1124-1136 βόρεια εκκλησία 1136 ταφικό παρεκκλήσι 1120 β΄ φάση Μονής της Χώρας 1152 Κοσμοσώτεια Έβρου		
<b>1143-1180:</b> Μανουήλ Α΄	12ος αι. Θεόδωρος Πρόδρομος Ιωάννης Τζέτζης				1149 Αγ. Μονή Αρείας (Αργολίδα)
<b>1176:</b> Ήττα στο Μυριοκέφαλο – απώλεια Μ. Ασίας	1143-1200 Ιωάννης Κίνναμος				
<b>1185:</b> Κατάληψη Θεσσαλονίκης από Νορμανδούς	1115-1195 Ευστάθιος Θεσσαλονίκης 1138 -1222 Μιχαήλ Χωνιάτης μητρ. Αθήνας				
<b>1185-1204 :</b> Άγγελοι					
<b>1204:</b> Δ΄ Σταυροφορία –Άλωση Κων/πολης – partitio Romaniae	1155-1217 Νικήτας Χωνιάτης				Λίγο πριν το 1204 Παναγία Γοργοεπηκόος (Αθήνα)

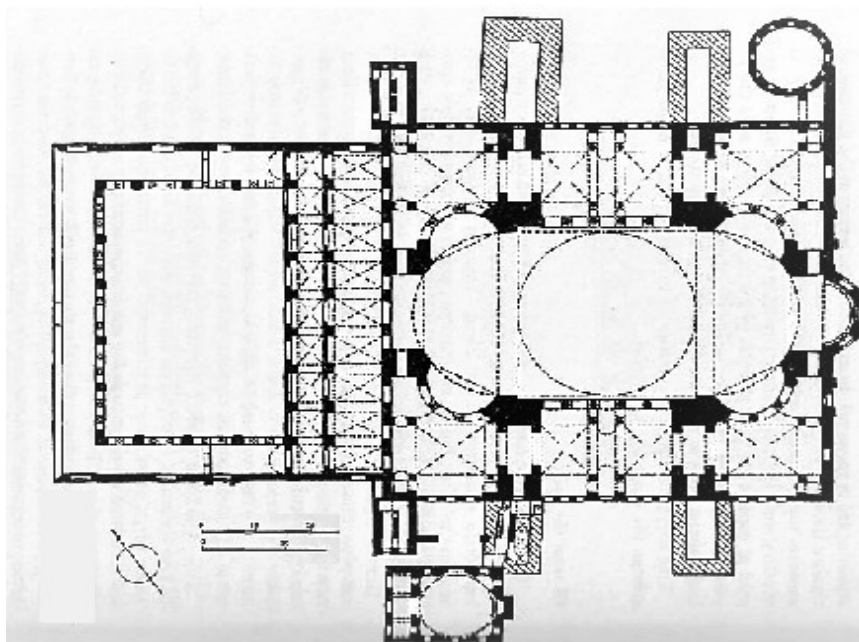
Σημείωση: Το χρονολόγιο είναι προσαρμοσμένο στο θέμα, στο χρονικό πλαίσιο και τα μνημεία της εργασίας.



## ΠΙΝΑΚΑΣ 1



Ο ναός της Αγ. Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη. Άποψη από ΝΑ (532-537).

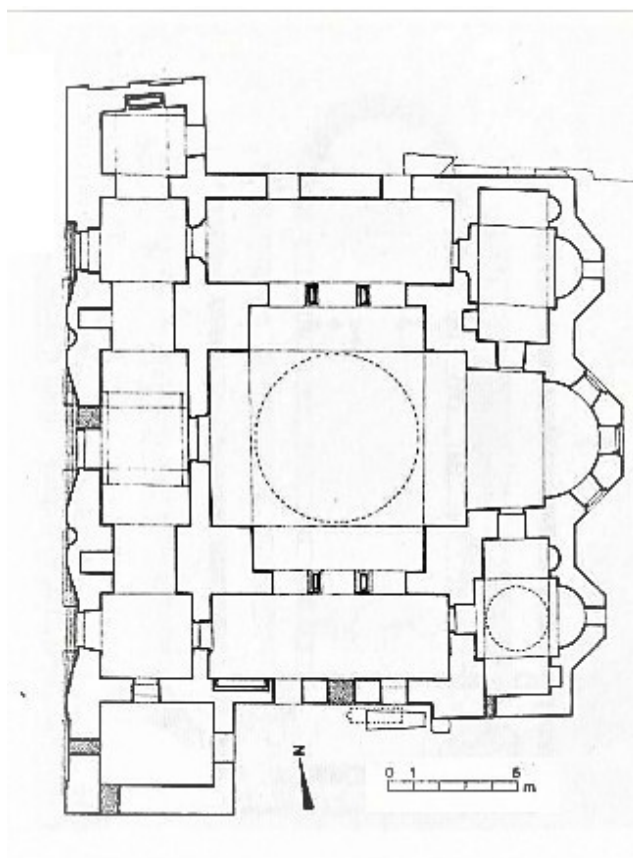


Κάτοψη του ναού της Αγ. Σοφίας της Κωνσταντινούπολης (Ε. Αντωνιάδης)

## ΠΙΝΑΚΑΣ 2

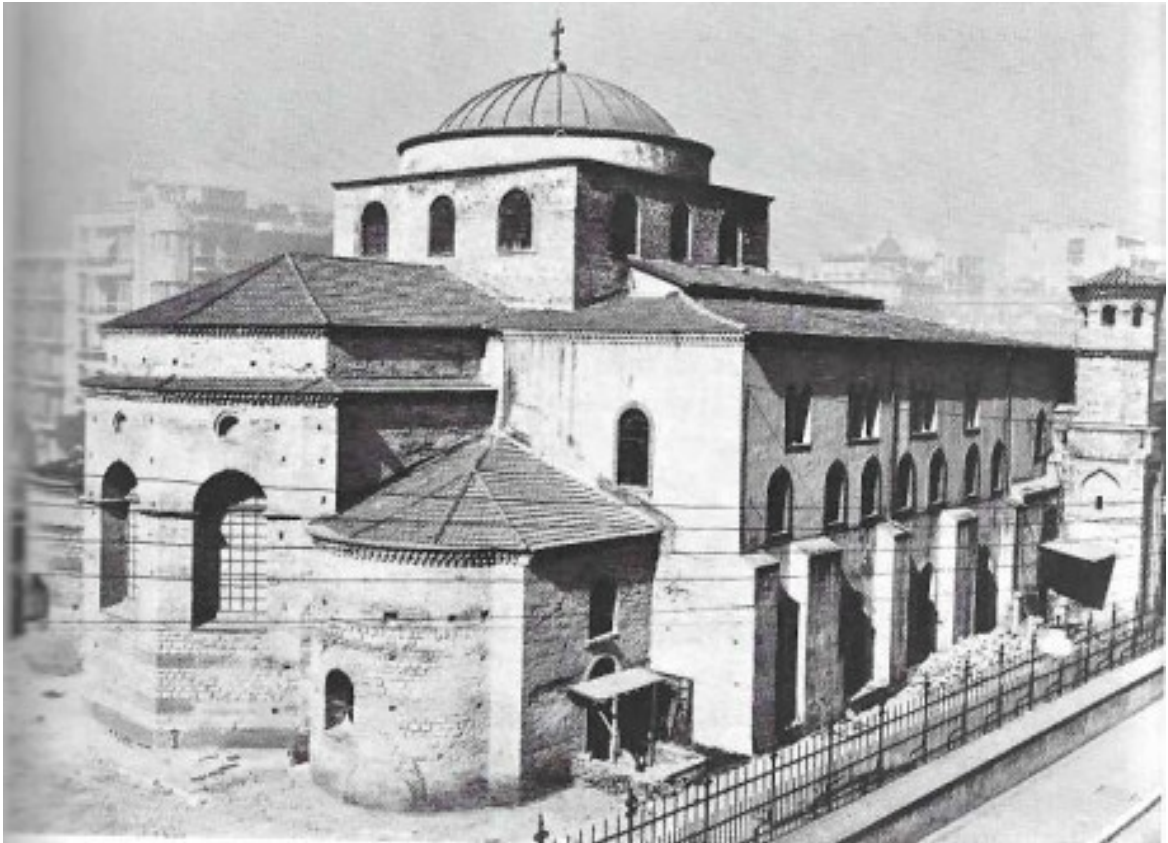


Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Νίκαια (Μ.Ασία). Αποψη από ΒΑ. (γύρω στο 600).

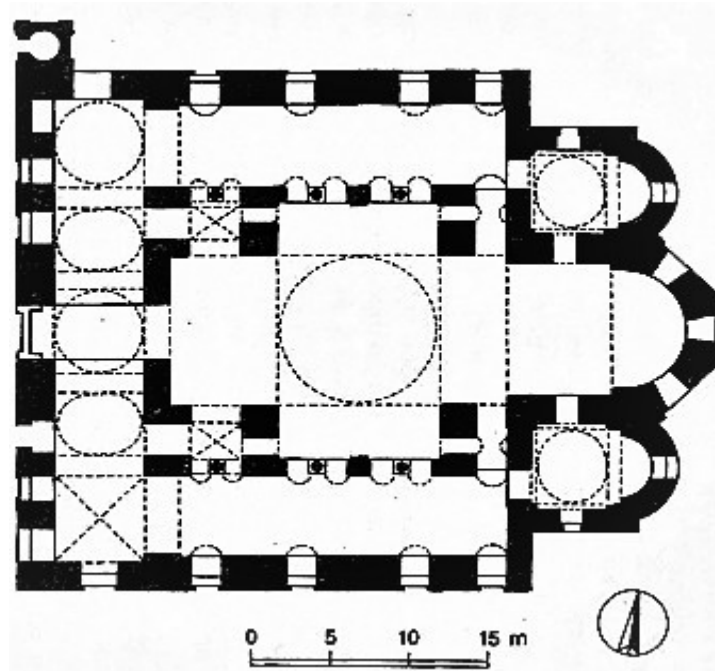


Κάτοψη του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Νίκαια (Μ. Ασία)

ΠΙΝΑΚΑΣ 3



Ο ναός της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης. Άποψη από ΒΑ. (αρχές 7ου αι.)



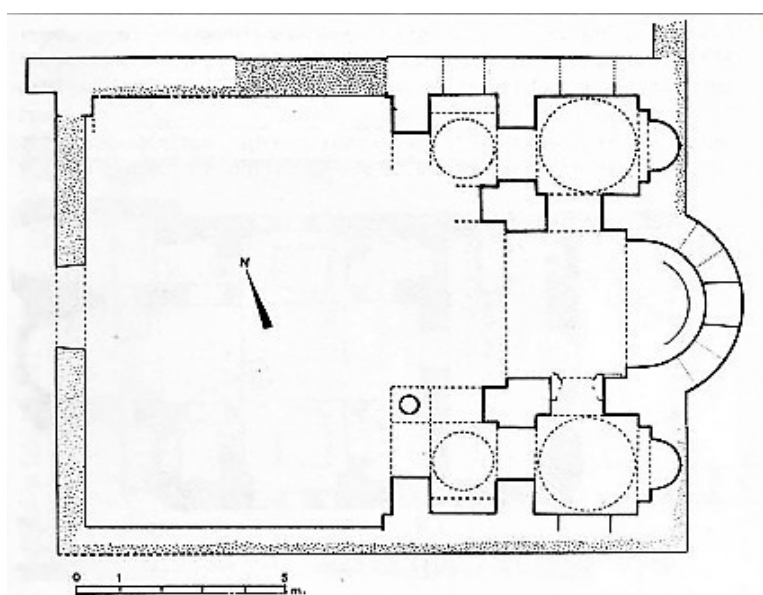
Κάτοψη του ναού της Αγίας Σοφίας της Θεσσαλονίκης.



ΠΙΝΑΚΑΣ 4



Τρίγλεια Βιθυνίας, καθολικό μονής του Αγ. Ιωάννη της Πελεκητής, (τέλη 8ου αι.).  
Εσωτερικό, κεντρική αψίδα του Ιερού.

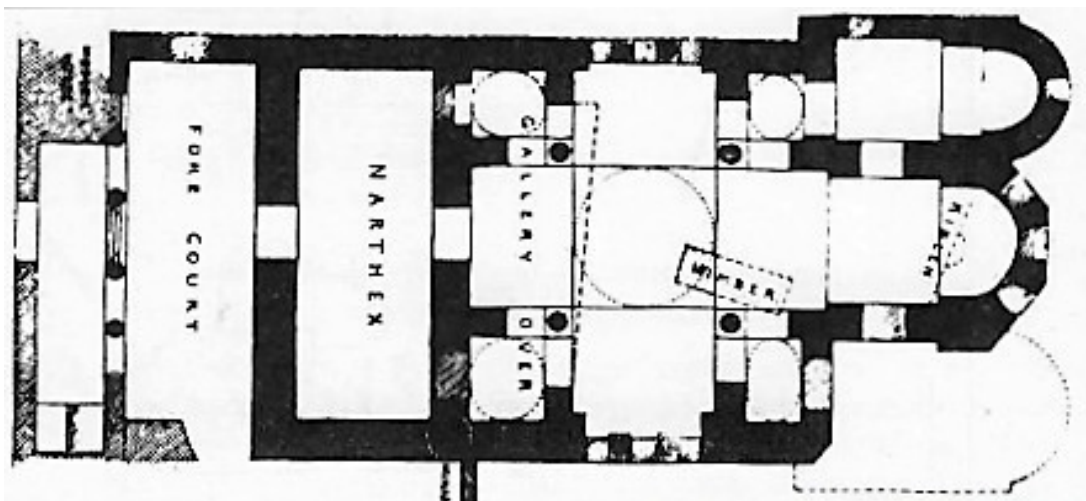


Κάτοψη του καθολικού του Αγίου Ιωάννη της Πελεκητής.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5



Τρίγλεια Βιθυνίας, Φατίχ Τζαμί από τα ΒΔ. (αρχές 9ου αι.)

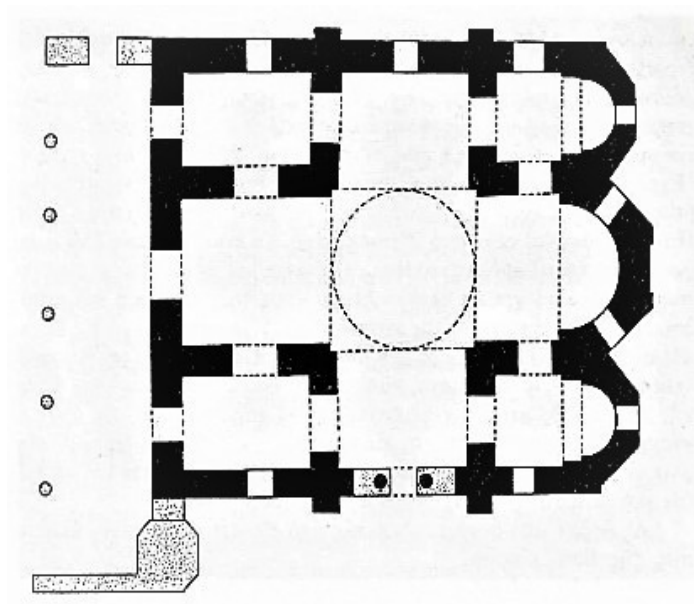


Τρίγλεια Βιθυνίας, Φατίχ Τζαμί,  
κάτοψη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6



Ατίκ Μουσταφά Πασά Τζαμί, Κωνσταντινούπολη. Αποψη από ΝΑ  
(β' μισό 9ου αι.)



Ατίκ Μουσταφά Πασά Τζαμί  
Κωνσταντινούπολη, κάτοψη.



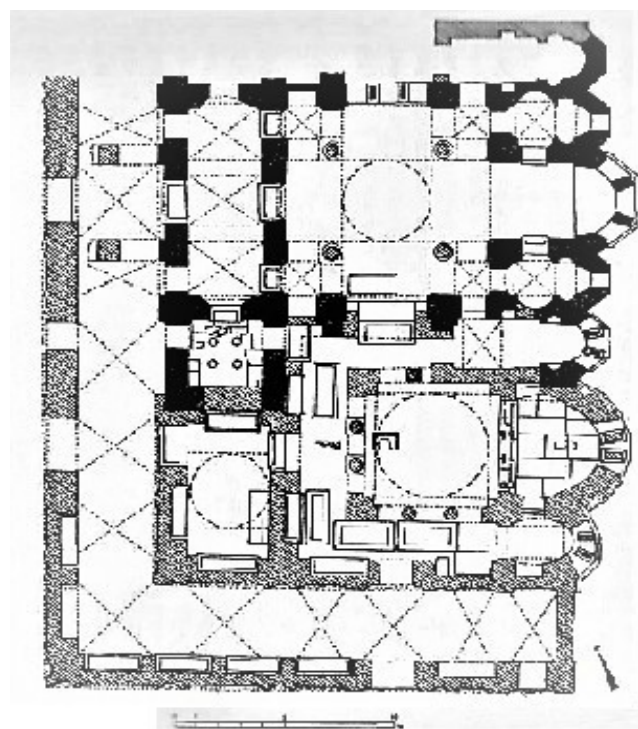
ΠΙΝΑΚΑΣ 7



Συγκρότημα Μονής Λιβός. Κωνσταντινούπολη. Βόρειος ναός.  
Αποψη από Α (907)



Μονή Λιβός. Άποψη  
από ΒΑ.

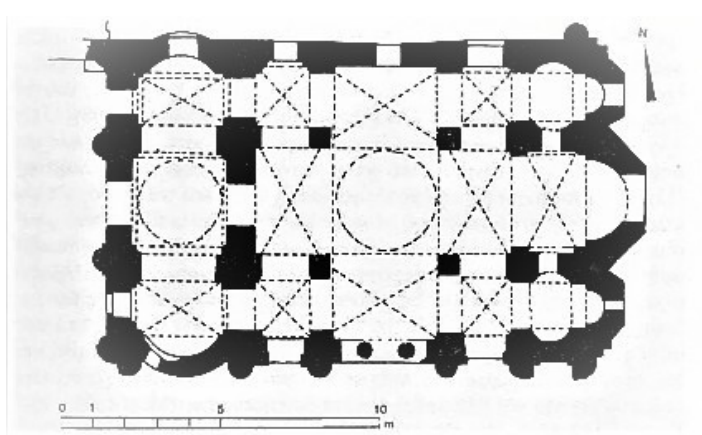


Μονή Λιβός,  
κάτοψη

ΠΙΝΑΚΑΣ 8



Μονή Μυρελαίου, Κωνσταντινούπολη Άποψη από ΒΔ.  
(περίπου 920)



Μονή Μυρελαίου,  
κάτοψη

Μονή Μυρελαίου, Κωνσταντινούπολη. Άποψη  
από ΒΔ.



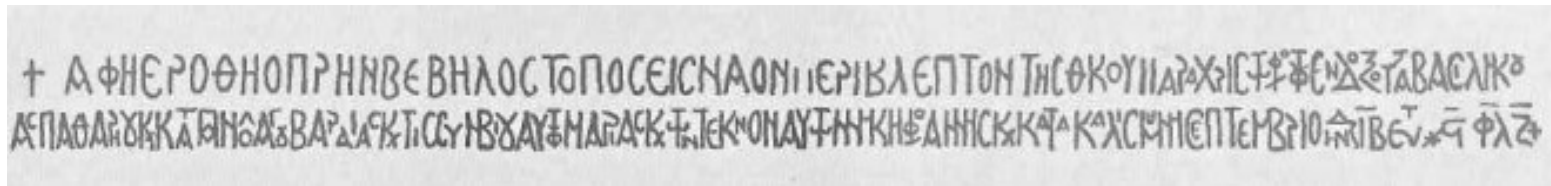
ΠΙΝΑΚΑΣ 9



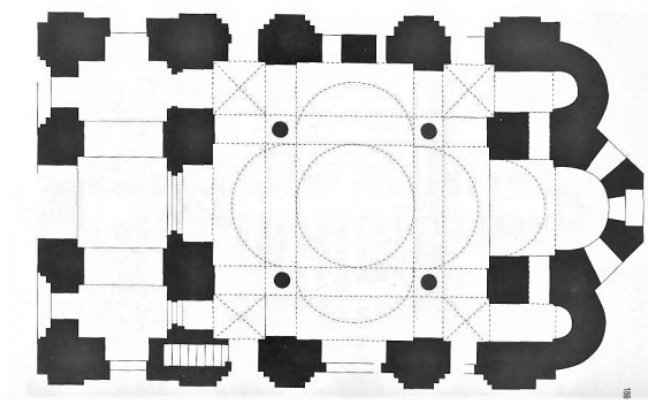
Παναγία Χαλκέων, Θεσσαλονίκη. Αποψη από ΝΔ. (1028)



Παναγία Χαλκέων, Θεσσαλονίκη. Αποψη από Ν.



Κτητορική επιγραφή του κατεπάνω Λογγοβαρδίας, Χριστοφόρου, από το υπέρθυρο της κεντρικής εισόδου.

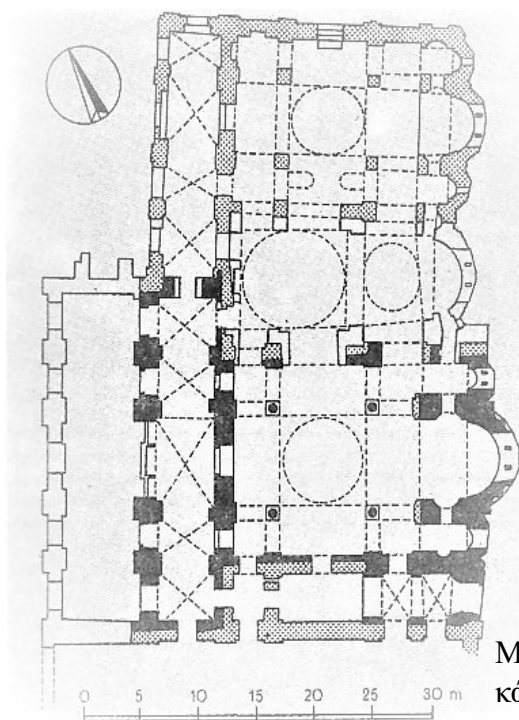


Παναγία Χαλκέων, κάτοψη

## ΠΙΝΑΚΑΣ 10



Συγκρότημα Μονής Παντοκράτορος, Κωνσταντινούπολη. (1118-1136).  
Άποψη από Α. Νότιος ναός (Χριστός) 1118-1124. Βόρειος ναός  
(Παναγία Ελεούσα) 1124-1136. Ενδιάμεσα το ταφικό παρεκκλήσι  
(Αρχάγγελος Μιχαήλ, 1136).



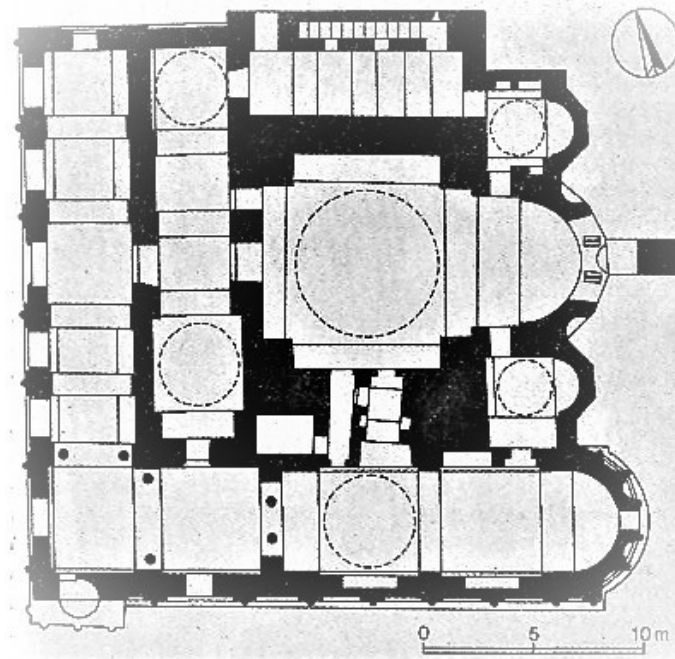
Μονή Παντοκράτορος,  
κάτοψη.



ΠΙΝΑΚΑΣ 11



Μονή της Χώρας, Κωνσταντινούπολη. Άποψη από Α. Ο κεντρικός πυρήνας του ναού γύρω στο 1120.

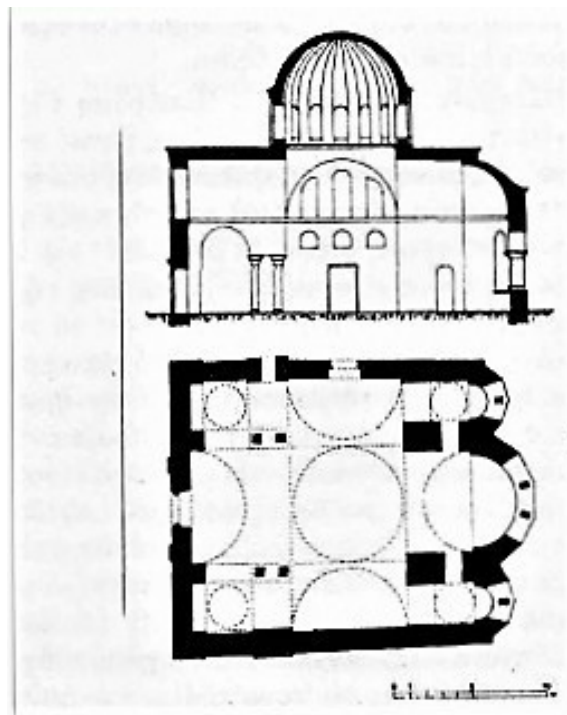


Μονή της Χώρας ,  
κάτοψη

ΠΙΝΑΚΑΣ 12



Κοσμοσώτεια Φερών Έβρου. Άποψη από ΝΔ (1152).



Κοσμοσώτεια Φερών Έβρου, κατά μήκος τομή και κάτοψη.



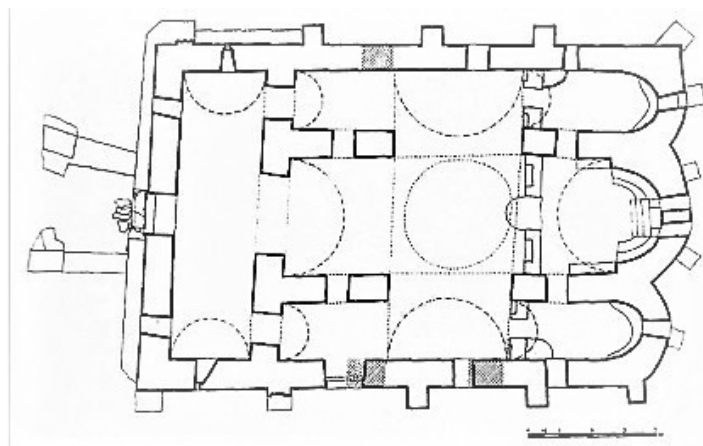
ΠΙΝΑΚΑΣ 13



Επισκοπή Ευρυτανίας.  
Από τα Δ.(περί το 800)



Επισκοπή Ευρυτανίας (Κοίμηση Θεοτόκου). Από τα Α.

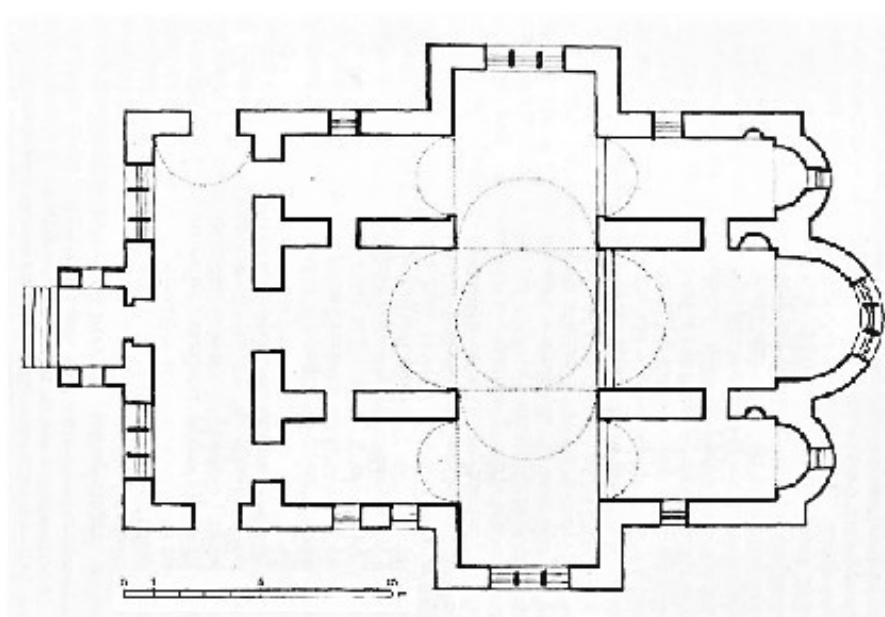


Επισκοπή Ευρυτανίας, κάτοψη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 14



Παναγία Σκριπού (Κοίμηση της Θεοτόκου), Ορχομενός  
Βοιωτίας (873/874)



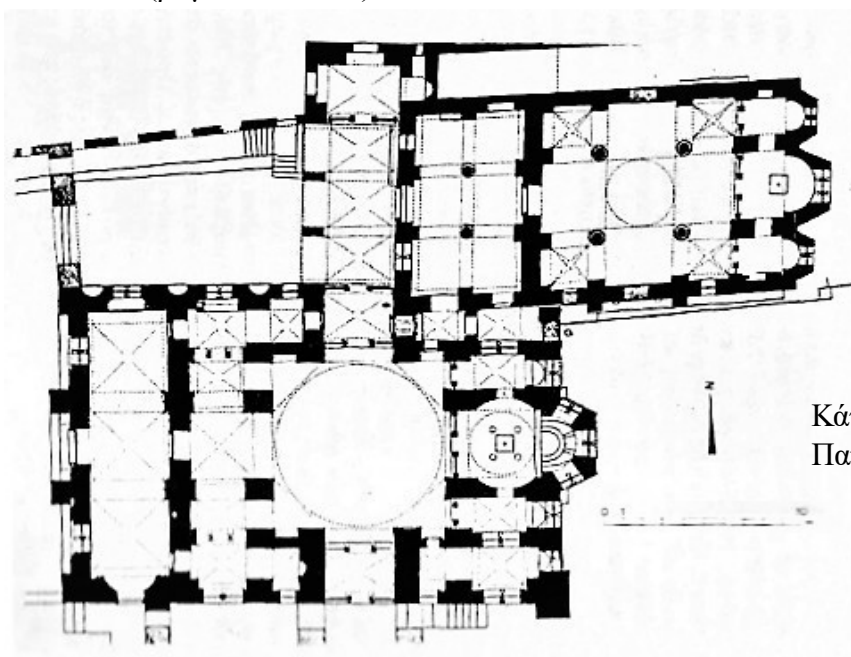
Παναγία Σκριπού,  
κάτοψη



ΠΙΝΑΚΑΣ 15



Ναός Παναγίας Οσίου Λουκά. Αποψη από ΝΑ  
(β' μισό 10ου αι.)



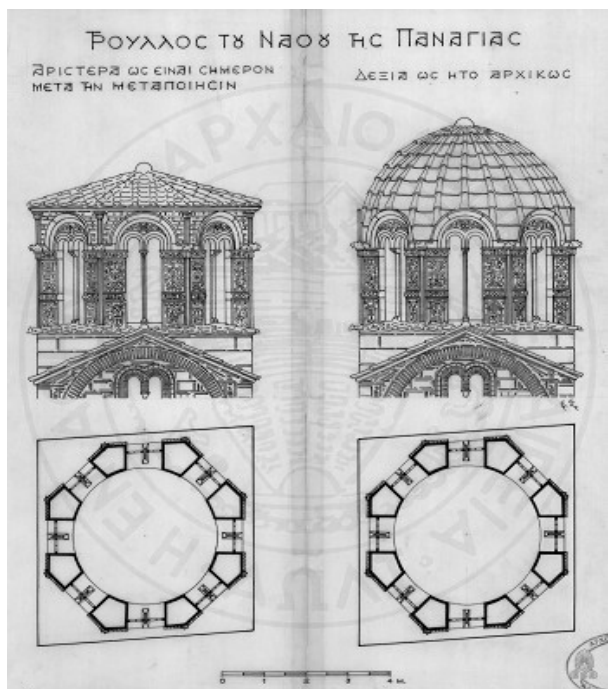
Κάτοψη Καθολικού (N) και  
Παναγίας (B).



ΠΙΝΑΚΑΣ 16



Παναγία Οσίου Λουκά, ο τρούλλος εξωτερικά (άνω) και εσωτερικά (κάτω αριστερά)



Ο τρούλλος ὅπως ἦταν ἀρχικὰ (δεξιὰ) καὶ ὁ τρούλλος ὅπως εἶναι σήμερον μετὰ τὴν ἀνακατασκευὴ του (πιθανὰ τὸν 16ο αἰ. κατὰ τὸν Ε. Στίκα).

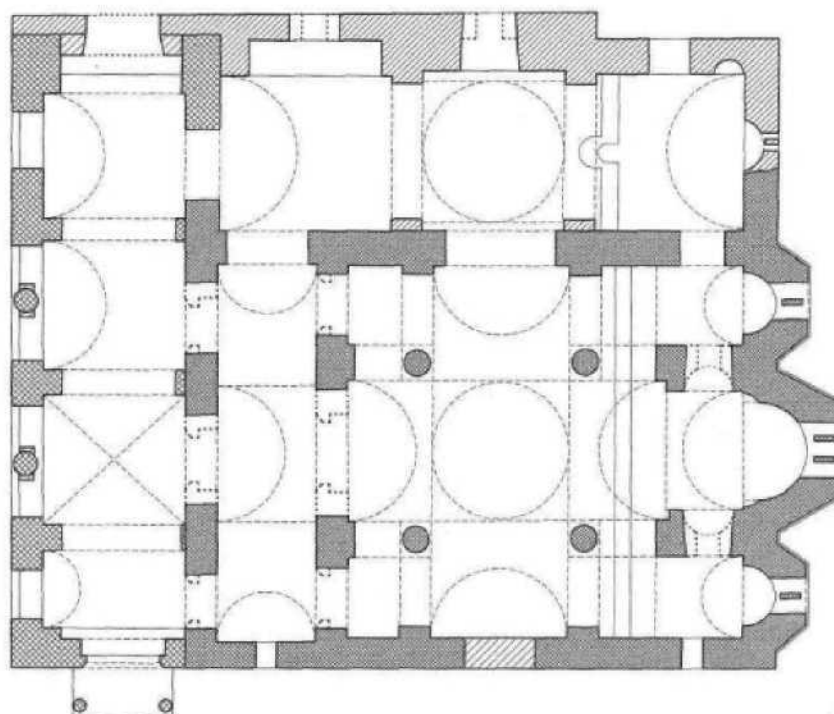




## ΠΙΝΑΚΑΣ 17



Καπνικαρέα, από τα ΝΔ (μέσα 11ου αι.). Ο εξωνάρθηκας (δυτικά) και το δικιόνιο πρόπυλο (νότια).



Καπνικαρέα. Κάτοψη. Ο ναός και τα προσκτίσματά του (παρεκκλήσιο, εξωνάρθηκας, δικιόνιο πρόπυλο). Ο ναός ανήκει στην παραλλαγή του σύνθετου τετρακιόνιου.



ΠΙΝΑΚΑΣ 18



*Καπνικαρέα, από τα ΝΑ.*



*Καπνικαρέα, από τα Ν. Στη νότια κεραία του σταυρού διακρίνονται το πεταλόμορφο τόξο της χτισμένης πλέον εισόδου και ο μαρμάρινος κοσμήτης κάτω από το δίλοβο παράθυρο. Στο κάτω μέρος της τοιχοποιίας διακρίνονται οι λίθινοι σταυροί.*



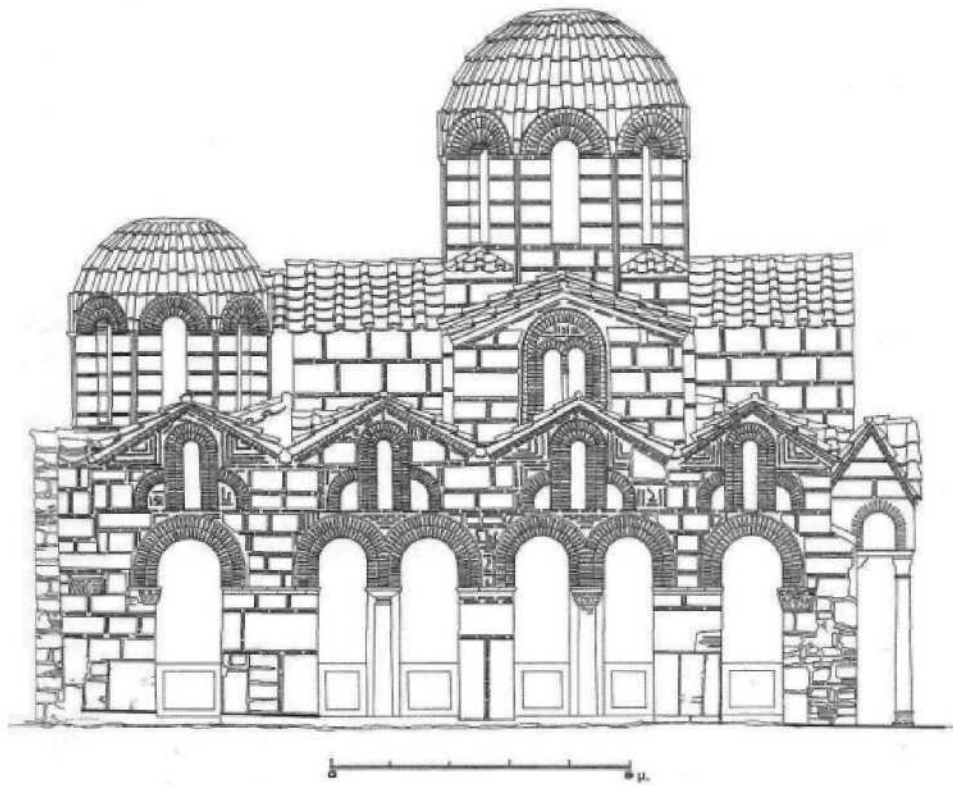
Καπνικαρέα και παρεκκλήσιο Αγίας Βαρβάρας, από τα ανατολικά.



Παρεκκλήσιο της Αγίας Βαρβάρας, η βόρεια πλευρά και ο τρούλλος



ΠΙΝΑΚΑΣ 20



Καπνικαρέα, σχέδιο δυτικής όψης σε αποκατάσταση (Β. Δήμου, Λεύκωμα ΕΜΠ).



Καπνικαρέα, το κεντρικό τμήμα του εξωνάρθηκα. Τα δύο δίλοβα ανοίγματα. Άνω, τα μονόλοβα παράθυρα με τα πτερύγια και κουφικά κεραμοπλαστικά.

## ΠΙΝΑΚΑΣ 21



Το μονόλοβο άνοιγμα στο νοτιοδυτικό τμήμα του εξωνάρθηκα.



Το μονόλοβο άνοιγμα στο βορειοδυτικό τμήμα του εξωνάρθηκα (μπροστά από το παρεκκλήσιο της Αγ. Βαρβάρας).



Το δικιόνιο πρόπυλο στη νότια πλευρά του εξωνάρθηκα.



Λεπτομέρεια του μαρμάρινου θυρώματος του δικιόνιου προπύλου.



ΠΙΝΑΚΑΣ 22



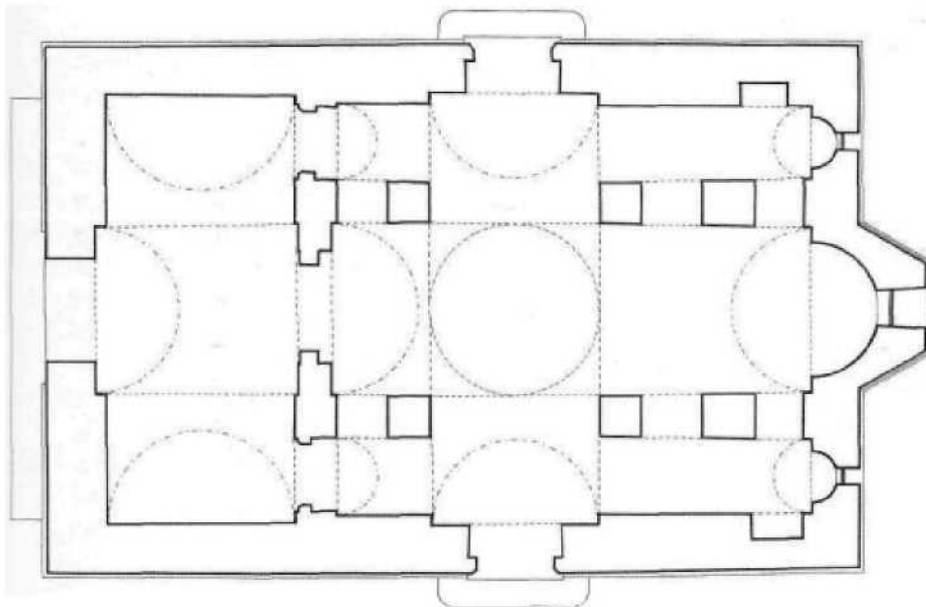
Καπνικαρέα, ο κεντρικός χώρος του κυρίως ναού και το Ιερό. Διακρίνονται οι τέσσερις κίονες και το αυτοτελές τριμερές Ιερό.



Καπνικαρέα, το εσωτερικό του εξωνάρθηκα από τα νότια. Διακρίνεται το σταυροθόλιο που αντιστοιχεί στον κεντρικό άξονα του ναού.



Γοργοπήκοος. Άποψη από τα ΒΔ (τέλη 12ου αι.).



Γοργοπήκοος. Κάτοψη. Ο ναός ανήκει στην παραλλαγή του ημισύνθετου τετρακίονιου. Η αντικατάσταση των τεσσάρων κίωνων με πεσσούς έγινε το 1833.



ΠΙΝΑΚΑΣ 24



Γοργοπήκοος. Δυτική όψη.



Γοργοπήκοος. Βόρεια πλευρά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 25



Γοργοειήκοος. Από τα ΒΑ.



Γοργοειήκοος. Η ανατολική πλευρά.



ΠΙΝΑΚΑΣ 26



Γοργοπήκοος. Η νότια πλευρά.



Λεπτομέρεια από τη νότια πλευρά. Πάνω από το τόξο της νότιας θύρας μαρμάρινο ανάγλυφο δωρικής ζωφόρου με σύμβολα της ελευσινιακής λατρείας. Ίσως από το Ελευσίνιο της Αθήνας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 27



Μεσοβυζαντινή ανάγλυφη πλάκα, με συμβολική σημασία, από τη ζωφόρο στην ανατολική πλευρά του ναού



Αρχαίο ανάγλυφο ενσωματωμένο στην άκρη της ανατολικής κεραίας του σταυρού



Μεσοβυζαντινή ανάγλυφη πλάκα, επιπεδόγλυφης τεχνικής, με συμβολική σημασία από τη ζωφόρο στη νότια πλευρά του ναού.



Αρχαίο ανάγλυφο με χριστιανική επεξεργασία(σταυροί) από την περιμετρική ζωφόρο στη βόρεια πλευρά του ναού



## ΠΙΝΑΚΑΣ 28



Δυτική όψη. Είναι εμφανής η πρόθεση για συμμετρική διάταξη των αναγλύφων και των αρχιτεκτονικών μελών. Πάνω από το τόξο της θύρας διακρίνεται μικρότερη ζωφόρος ρωμαϊκής περιόδου με παραστάσεις από το αττικό ημερολόγιο. Στο κάτω τμήμα του ναού η μαρμάρινη ισοδομική τοιχοποιία.



Εσωτερικό του νάρθηκα. Η σταυρεπίστεγη οροφή και οι εσωτερικοί κοσμητές στο σημείο γέννησης των καμαρών.

## ΠΙΝΑΚΑΣ 29



Εσωτερικό του ναού. Οι καμάρες της ανατολικής κεραιάς και των ανατολικών γωνιακών διαμερισμάτων που προεκτεινόμενες καλύπτουν και το χώρο του Ιερού. Διακρίνονται οι εσωτερικοί κοσμητές στο σημείο γέννησης των καμαρών του σταυρού, στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του Ιερού και στο δακτύλιο του τρούλλου.



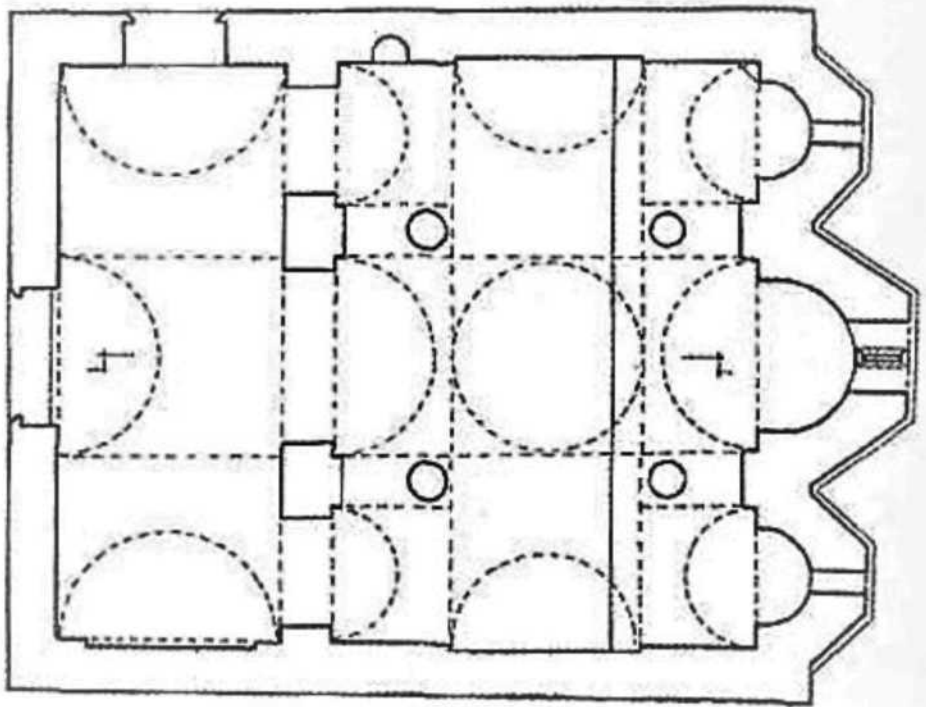
Η καμάρα του βορειοανατολικού γωνιακού διαμερίσματος προεκτεινόμενη καλύπτει και την οροφή της Πρόθεσης.



ΠΙΝΑΚΑΣ 30



Άγιοι Ασώματοι Θησειού. Από τα ΝΔ (μέσα 11ου αι.)

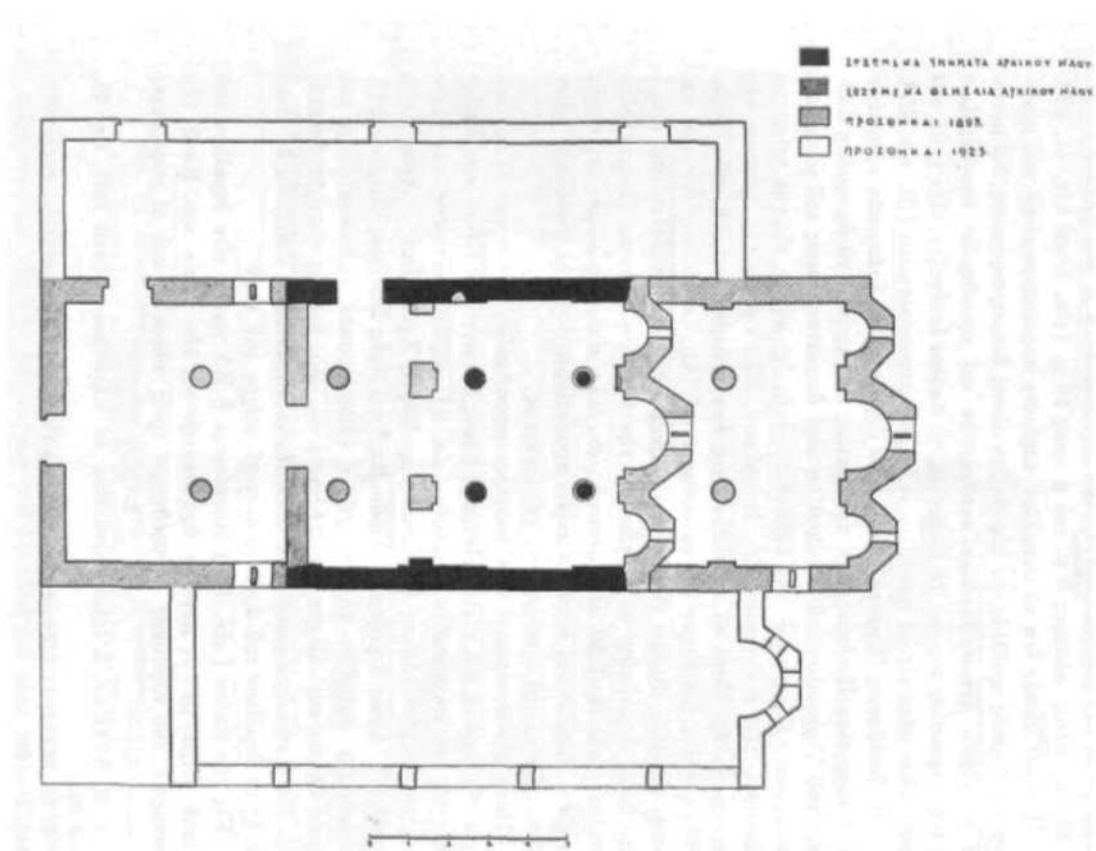


Άγιοι Ασώματοι Θησειού. Κάτοψη. Ανήκει στην παραλλαγή του απλού τετρακίονιου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 31



Αγ. Ασώματοι. Η νότια πλευρά με τις νεότερες προσθήκες.



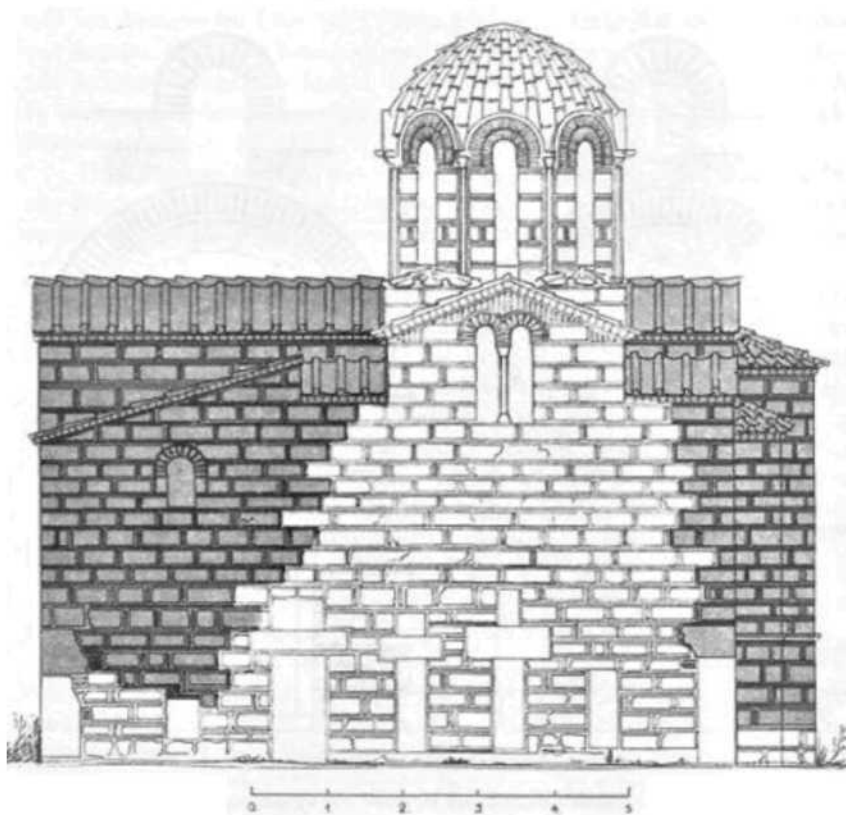
Η κάτοψη του ναού πριν την αποκατάσταση. Ανατολικά και δυτικά οι επεκτάσεις στα τέλη του 19ου αι. Βόρεια και νότια επεκτάσεις των αρχών του 20ου αι.



ΠΙΝΑΚΑΣ 32



Η νότια πλευρά μετά την αποκατάσταση.



Αποκατάσταση στην αρχική μορφή της νότιας πλευράς. Με σκίαση τα αποκατασταθέντα τμήματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 33

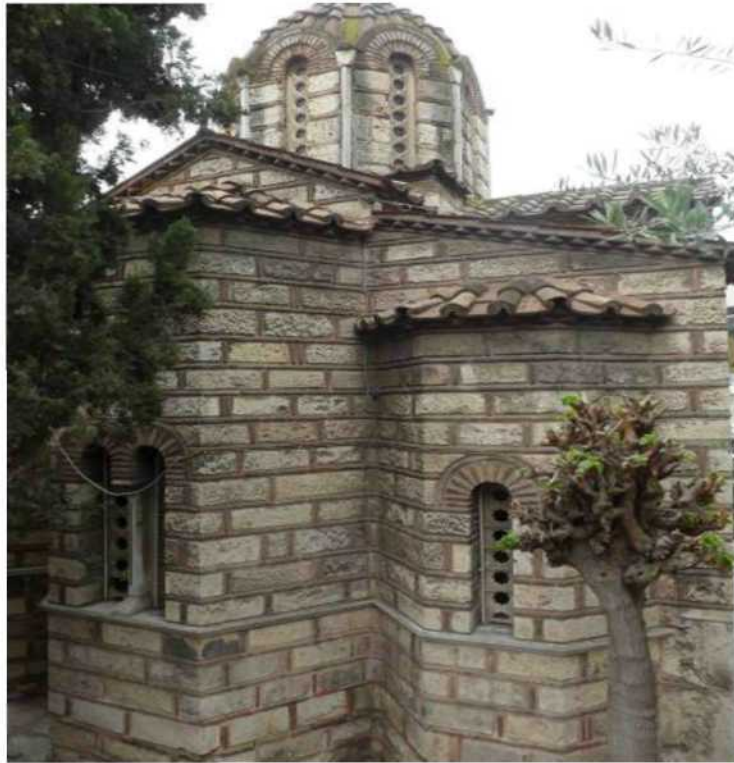


Αγ. Ασώματοι. Δυτική πλευρά.



Λεπτομέρεια από τη δυτική πλευρά. Ενσωματωμένα στη δυτική κεραία του σταυρού δύο θραύσματα πήλινων πλακών από πιθανή ζωφόρο με κουφικό διάκοσμο (πρβλ. με Αγ. Θεοδώρους).

ΠΙΝΑΚΑΣ 34



Ανατολική πλευρά του ναού.



Η θύρα με το πεταλόμορφο τόξο στη βόρεια πλευρά του νάρθηκα (πρβλ. με την Καπνικαρέα).



ΠΙΝΑΚΑΣ 35



Ο αθηναϊκού τύπου τρούλλος του ναού.



Βυζαντινή ανάγλυφη πλάκα με σταυρό και τέσσερις ρόδακες (ίσως από το τέμπλο).

ΠΙΝΑΚΑΣ 36



Εσωτερικό του ναού. Οι δύο ανατολικοί κίονες του ναού με ιωνικές βάσεις για κιονόκρανα στους οποίους στηρίζεται το τέμπλο του ναού.

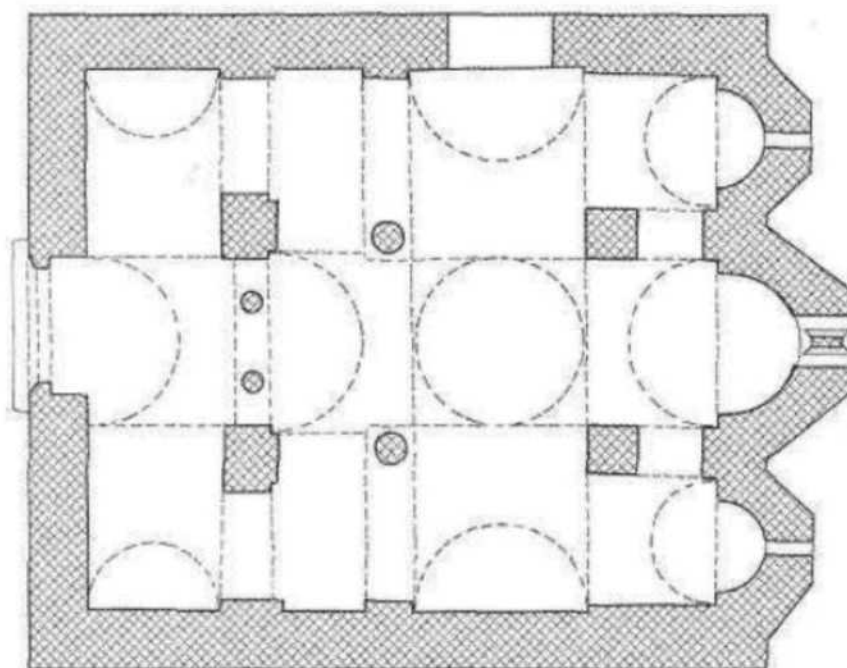


Εσωτερικό του νάρθηκα. Η σταυρεπίστεγη οροφή του και αγίδωμα στο νότιο πέρας του πάνω από τάφο (ίσως του κτήτορα).

ΠΙΝΑΚΑΣ 37

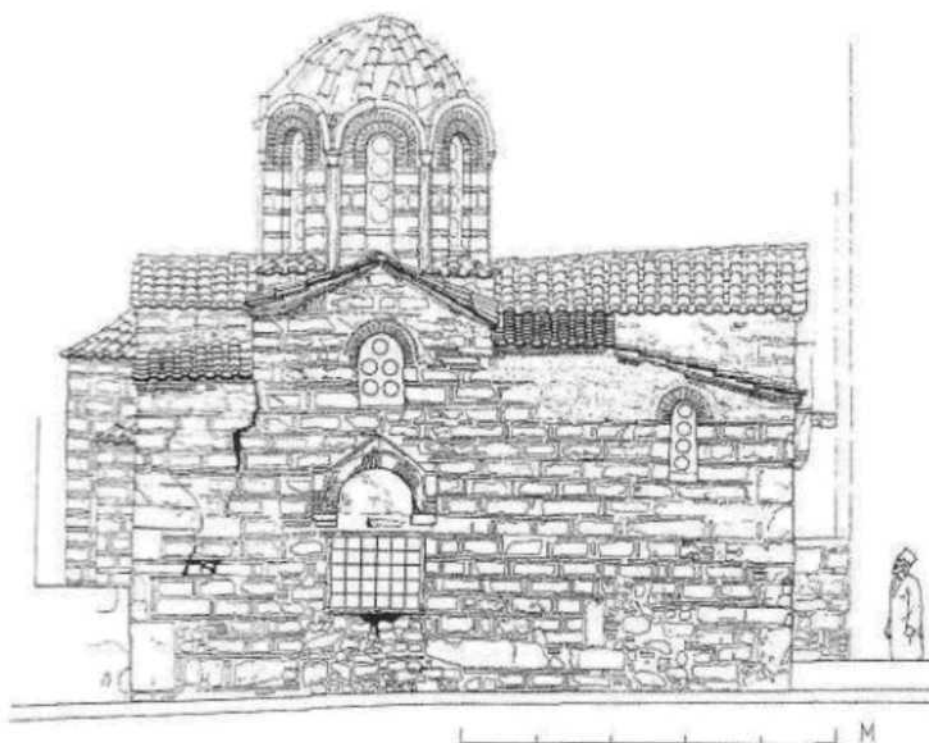


Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος. Άποψη από ΒΔ (12ος αι.).



Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος. Κάτοψη. Ο ναός ανήκει στην παραλλαγή του απλού δικιόνιου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 38



Η βόρεια πλευρά του ναού στην υπάρχουσα κατάσταση (σχ. Στ. Παρασκευόπουλος – Ε. Κλωνιζάκη). Είναι φανερή η ανισοσταθμία των στεγών των γωνιακών διαμερισμάτων που χαρακτηρίζει τους δικιόνιους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς.



Ανατολική πλευρά (σχ. Στ. Παρασκευόπουλος – Ε. Κλωνιζάκη)



ΠΙΝΑΚΑΣ 39



Δυτική πλευρά. Το μαρμάρινο θύρωμα της εισόδου που ίσως έχει υποστεί βράχυνση στο ύψος. Ένδειξη είναι η πρόχειρη τοιχοποιία πάνω από το υπέρθυρο.



Πάνω από τη δυτική είσοδο το τοξωτό υπέρθυρο προσκυνητάρι (ή «συνεπτυγμένο πρόπυλο») με αετωματική επιστέγαση.



ΠΙΝΑΚΑΣ 40



Η βόρεια πλευρά από τα Δ. Διακρίνεται η τοιχισμένη πλέον βόρεια είσοδος με το δεύτερο υπέρθυρο προσκυνητάρι του ναού.



Το βόρειο υπέρθυρο προσκυνητάρι.

ΠΙΝΑΚΑΣ 41



Από το βόρειο τοίχο της Πρόθεσης δύο στρατιωτικοί Άγιοι – Μάρτυρες. Η νεότερη μορφή ίσως είναι ο Άγ. Δημήτριος. Σπάνιες τοιχογραφίες του 13ου αι.



Από το βόρειο τοίχο της Πρόθεσης δύο κεφαλές. Ίσως ο Άγ. Κωνσταντίνος και η Αγ. Ελένη (13ος αι.).

ΠΙΝΑΚΑΣ 42



Από το νότιο τοίχο της Πρόθεσης έφιππος στρατιωτικός Άγιος ( Άγ. Γεώργιος;)



Η διάδος μεταξύ Πρόθεσης και Ιερού Βήματος. Χαρακτηριστική η μικρή βάθυνση ομόκεντρη με το τόξο της διάδου.



ΠΙΝΑΚΑΣ 43



Το τριμερές Ιερό και το τέμπλο που στηρίζεται στους δύο ανατολικούς πεσσούς.



Ο τρούλλος φερόμενος από τις τέσσερις καμάρες του σταυρού.

ΠΙΝΑΚΑΣ 44



Ο βορειοδυτικός κίονας με χαρακτηριστικό διπλό κιονόκρανο, όπως και ο νοτιοδυτικός κίονας. Κάτω κιονόκρανο ιωνικό και άνω κορινθιάζον.

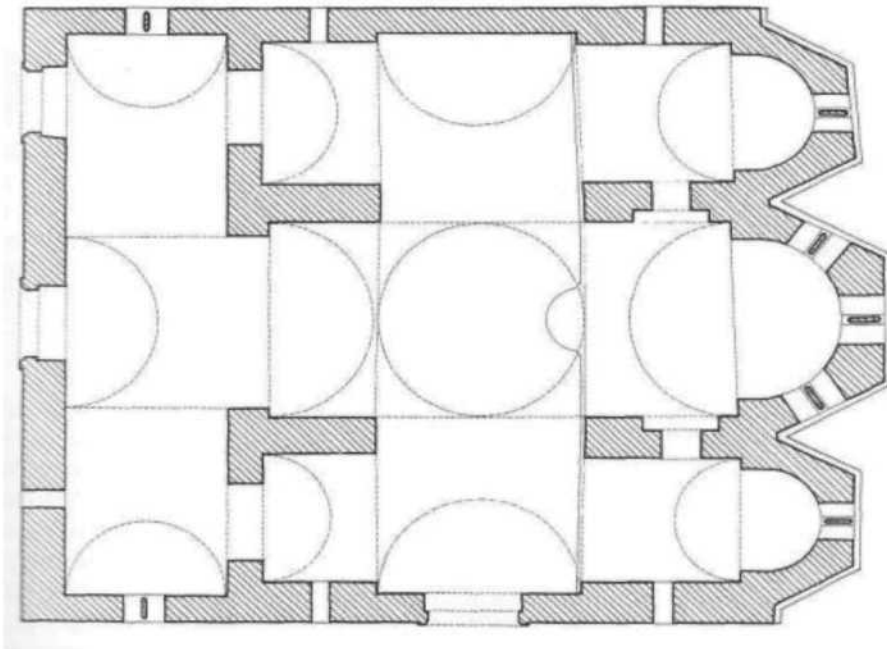


Πάνω στους πεσσούς του κεντρικού περάσματος από το νάρθηκα στο ναό διακρίνονται ίχνη από παραστάδες που πιθανότατα ανήκουν στο προϋπάρχον τρίβηλο άνοιγμα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 45



Άγιοι Θεόδωροι. Άποψη από ΒΔ (χρονολόγηση με βάση επιγραφή 1049).



Άγιοι Θεόδωροι. Κάτοψη. Τυπολογικά ο ναός παρουσιάζει αρχαϊκά χαρακτηριστικά μεταβατικού σταυροειδούς εγγεγραμμένου. Οι καμάρες του σταυρού και ο τρούλλος φέρονται από συνεχόμενους τοιχοπεσσούς αντί για κίονες.



## ΠΙΝΑΚΑΣ 46



Άγιοι Θεόδωροι. Δυτική όψη.

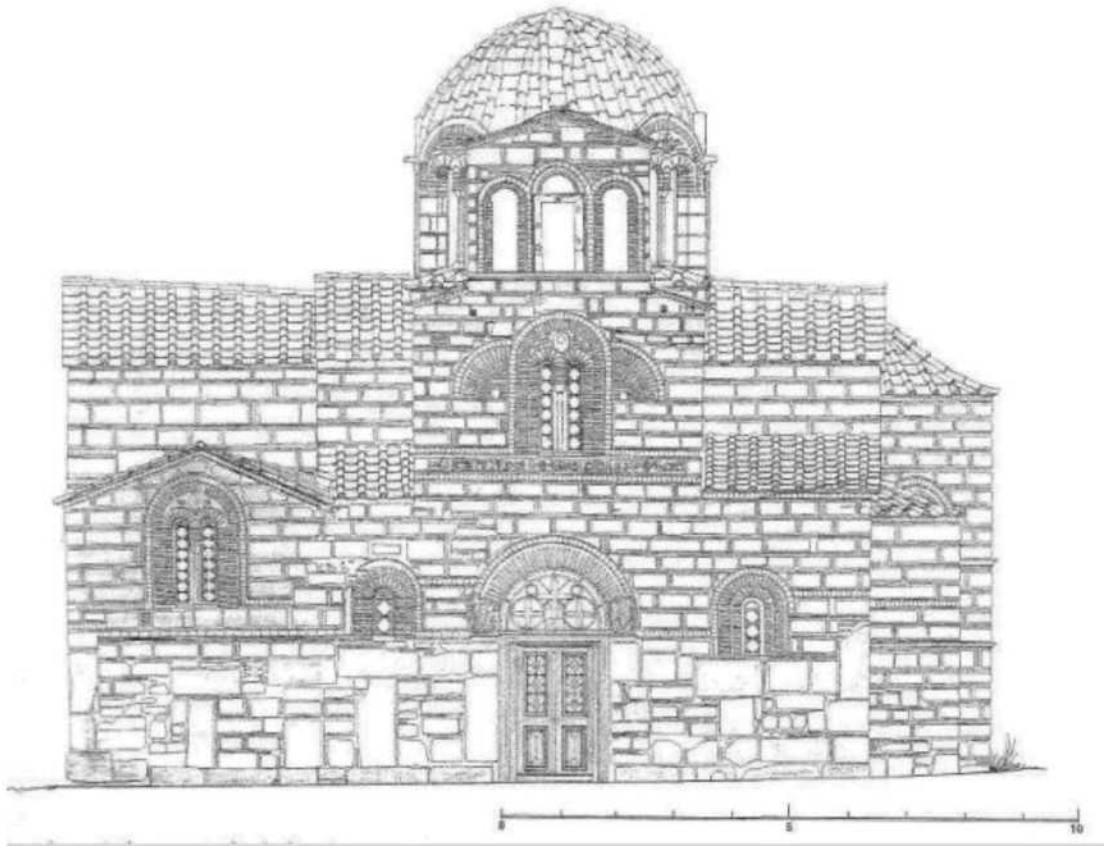


Δυτική κεραία του σταυρού. Κάτω από το δίλοβο παράθυρο οι δύο επιγραφές και κάτω από αυτές μεταξύ οδοντωτών ταινιών η μία από τις τρεις ζωφόρους με ανάγλυφες πήλινες πλάκες με κουφικά, ζώα και άλλα διακοσμητικά μοτίβα.



Οι δύο επιγραφές, η κτητορική του Νικολάου Καλόμαλου και η μικρότερη της χρονολογίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 47



Η νότια πλευρά του ναού (σχ. Χρ. Μαρτίνου)

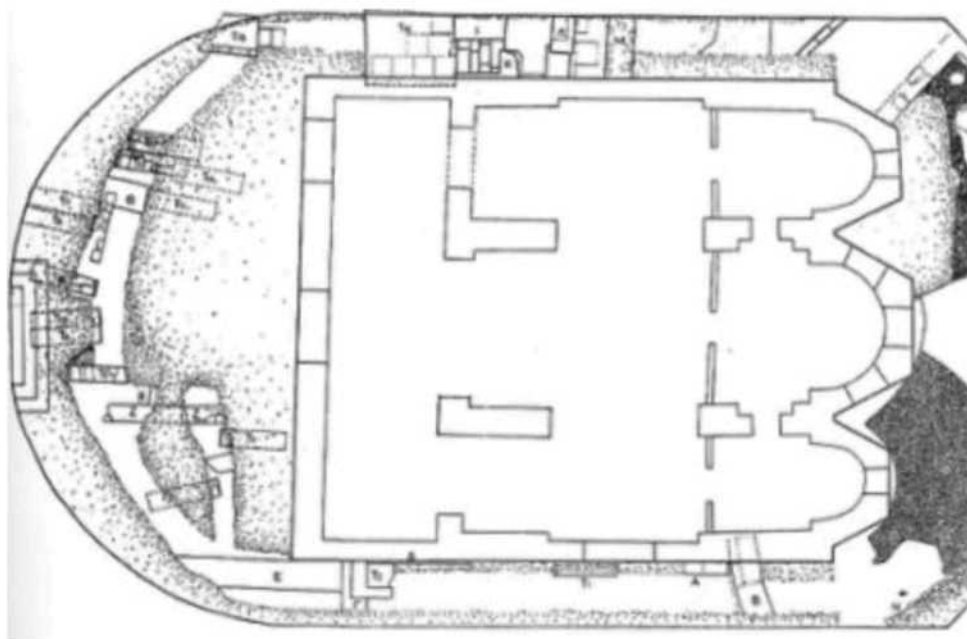


Άγιοι Θεόδωροι. Άποψη του ναού από ΝΔ. Διακρίνονται και οι τρεις θύρες του και το νεότερο κωδωνοστάσιο πάνω από τη νότια κεραία του σταυρού.

## ΠΙΝΑΚΑΣ 48



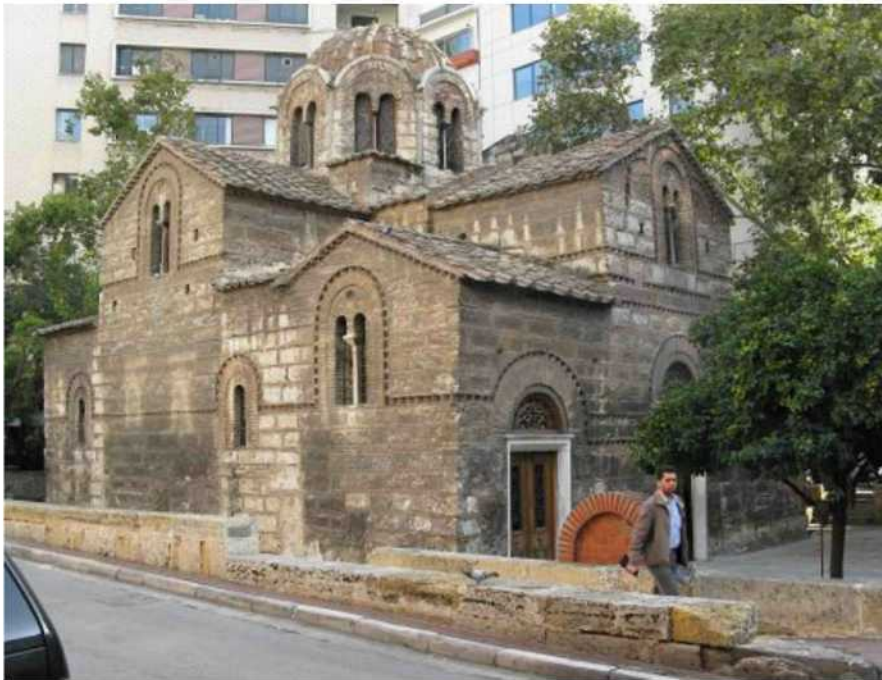
Λεπτομέρεια νότιας πλευράς. Στη νότια κεραία του σταυρού διακρίνεται μεταξύ οδοντωτών ταινιών η ζωφόρος από πήλινες πλάκες με κουφική και άλλη διακόσμηση και το δίλοβο παράθυρο με περιβάλλον τόξο και πτερύγια. Στην κορυφή το κωδωνοστάσιο με ενσωματωμένα στην κεντρική καμάρα του ανάγλυφα τμήματα του επιστυλίου του τέμπλου του ναού σε δεύτερη χρήση.



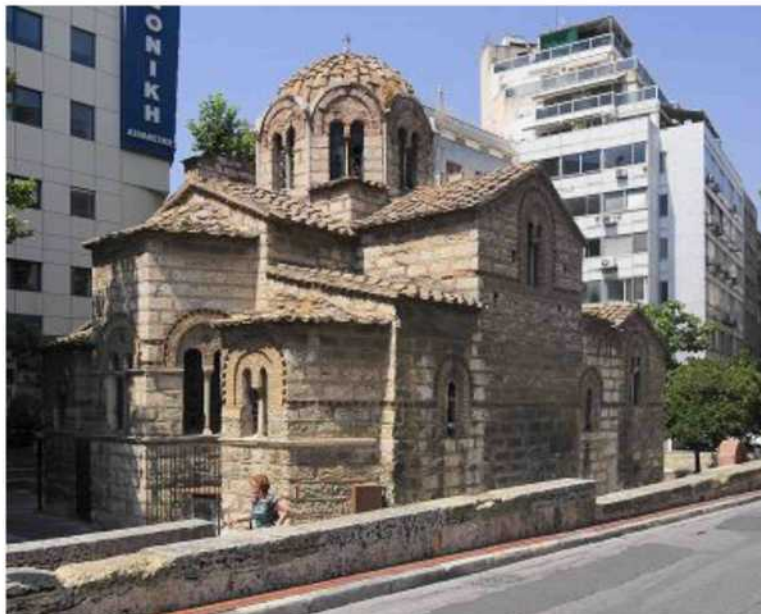
Ευρήματα της ανασκαφής του 1967 (σχ. Π. Λαζαρίδης)



ΠΙΝΑΚΑΣ 49



Άγιοι Θεόδωροι από τα ΒΔ. Διακρίνεται η σταυρεπίστεγη στέγαση του νάρθηκα και κάτω από το παράθυρο της βόρειας κεραίας του σταυρού η τρίτη ζωφόρος.



Άγιοι Θεόδωροι από τα ΒΑ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 50



Ανατολική πλευρά. Οι τρεις ημικυκλικές αγίδες



Ο αθηναϊκός τρούλλος με δίλοβα παράθυρα και στα τύμπανά τους κουφική διακόσμηση.



## ΠΙΝΑΚΑΣ 51



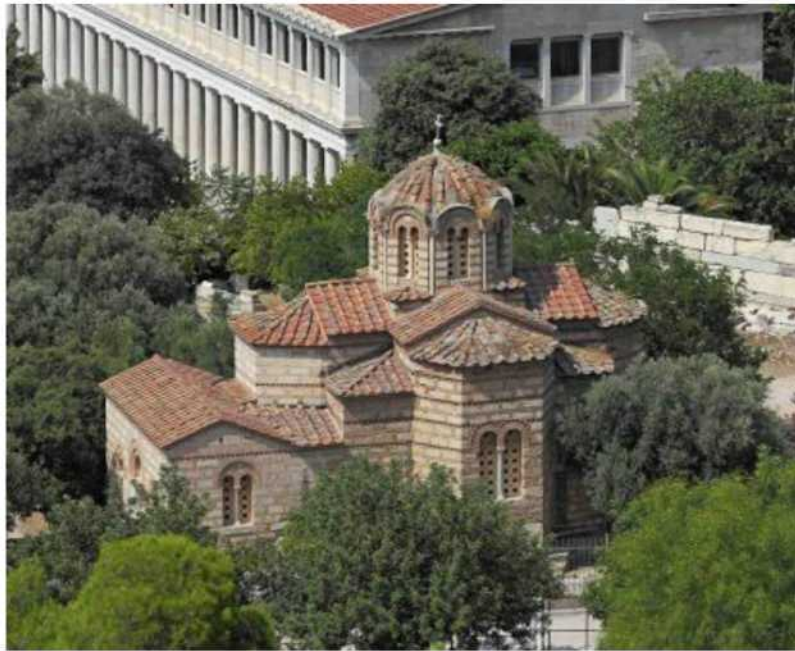
Εσωτερικό του ναού. Οι εργασίες στερέωσης και συντήρησης (2022). Διακρίνονται οι δυτικοί τοίχοι στους οποίους στηρίζονται οι καμάρες και ο τρούλλος.



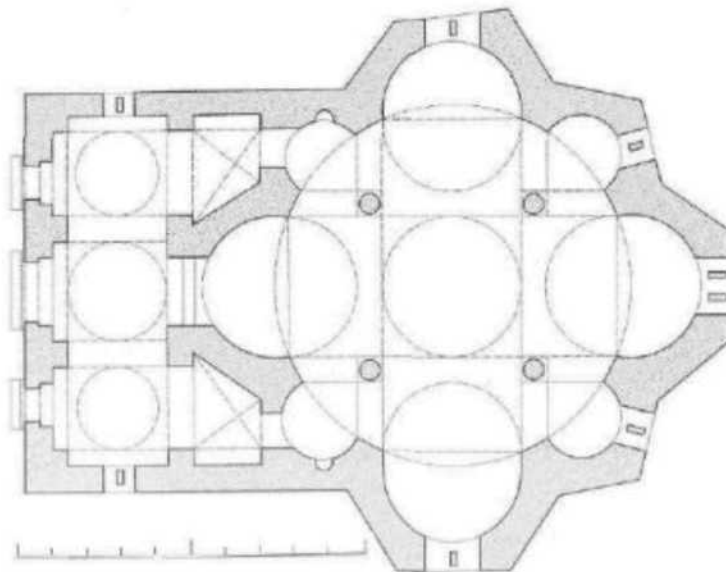
Ο νοτιοδυτικός τοίχος στήριξης του τρούλλου που διαχωρίζει το χώρο της κεντρικής κεραίας του σταυρού από το νοτιοδυτικό γωνιακό διαμέρισμα.



ΠΙΝΑΚΑΣ 52

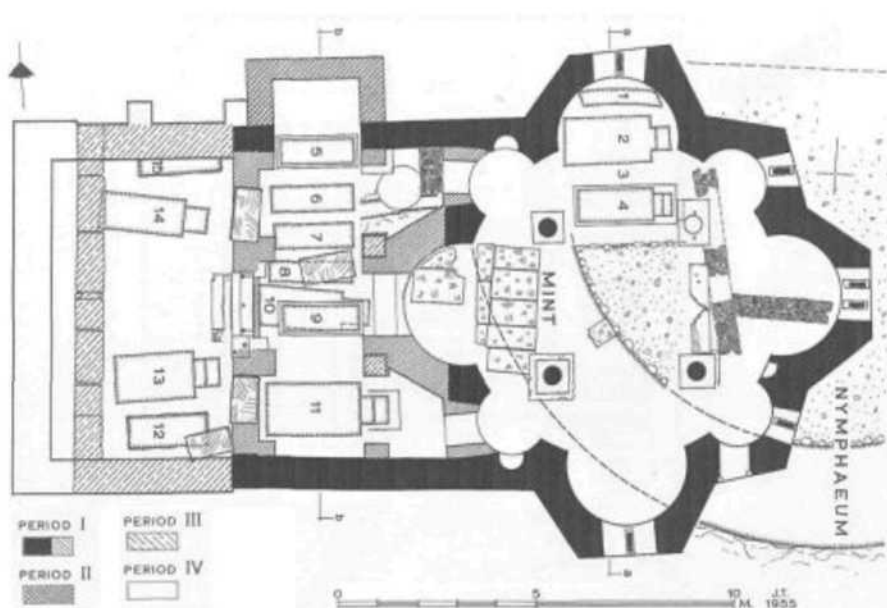


Άγιοι Απόστολοι Αρχαίας Αγοράς. Άποψη από τα Ν (τέλη 10ου αι.).

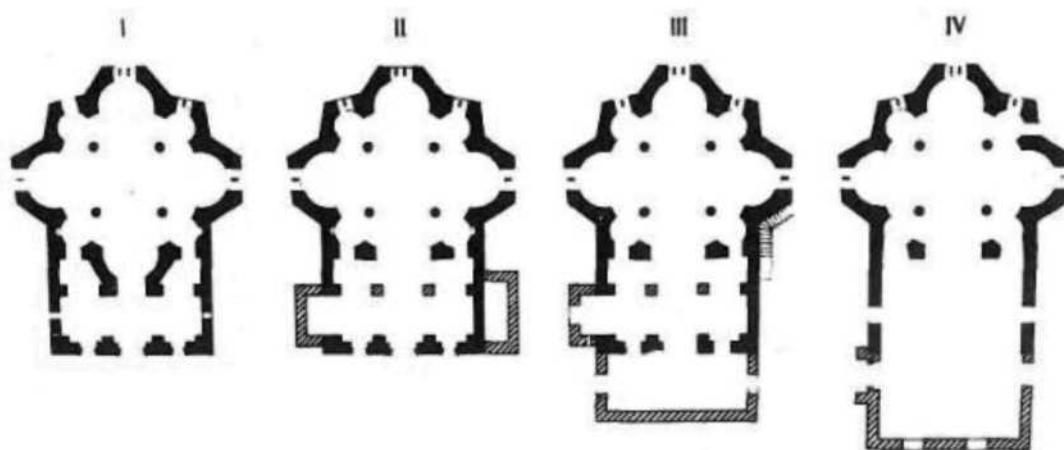


Άγιοι Απόστολοι Αρχαίας Αγοράς. Κάτοψη. Τυπολογικά χαρακτηρίζεται από πρωτοτυπία και μοναδικότητα. Ο σταυρικός πυρήνας του ναού εγγράφεται σε κυκλική γενική χάραξη και όχι τετράγωνη, αφού οι τέσσερις κεραίες του σταυρού καταλήγουν σε μεγάλες κόγχες και μεταξύ αυτών παρεμβάλλονται τέσσερις μικρότερες στη θέση των γωνιακών διαμερισμάτων (οκτάκογχο περίγραμμα). Πιόσσημος νάρθηκας προσαρμόζεται ομαλά στο ναό περιβάλλοντας τη δυτική κόγχη του (σχ. Α. Frantz – Ι. Τραυλός).

ΠΙΝΑΚΑΣ 53



Κάτοψη στην οποία διακρίνονται οι διαδοχικές μετατροπές του σχεδίου του ναού, οι δέκα πέντε τάφοι και τα προχριστιανικά κατάλοιπα κάτω από το ναό (σχ. W. B. Dinsmoor jr.)



Οι τέσσερις φάσεις των μετατροπών του ναού από το 1000 μέχρι και τον 19ο αι.

ΠΙΝΑΚΑΣ 54



Ανατολική πλευρά



Δυτική πλευρά



Βόρεια πλευρά



Νότια πλευρά

Ο ναός με τις νεότερες προσθήκες και αλλοιώσεις μετά την τελευταία ανακαίνιση του 1882.

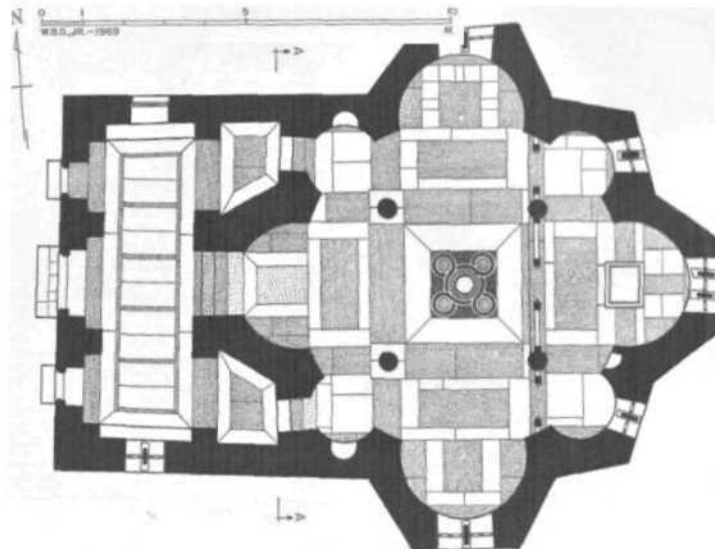


Η επιγραφή από την τελευταία νεότερη ανακαίνιση των ετών 1876-1882.

ΠΙΝΑΚΑΣ 55



Από τις εργασίες αποκατάστασης της αρχικής μορφής του ναού (1954-1956).



Κάτοψη του ναού μετά την αποκατάστασή του (σχ. W. B. Dinsmoor jr.). Συνδυασμός τετρακίονιου σταυροειδούς με περίκεντρο οκτάκογχο.



## ΠΙΝΑΚΑΣ 56

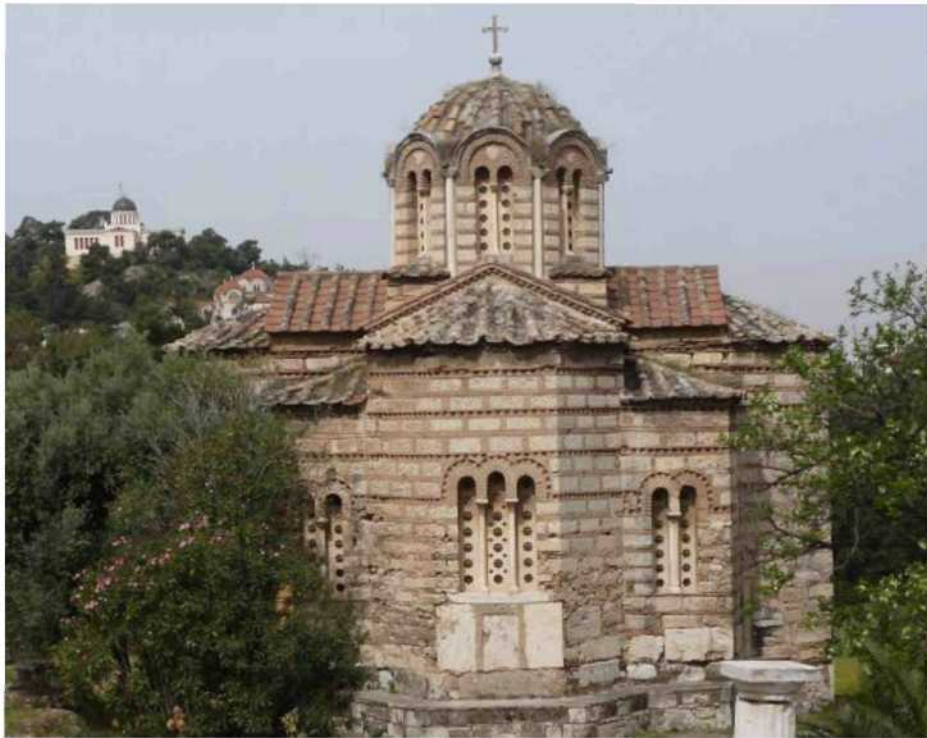


Άποψη του νάρθηκα και κυρίως ναού από ΝΔ.

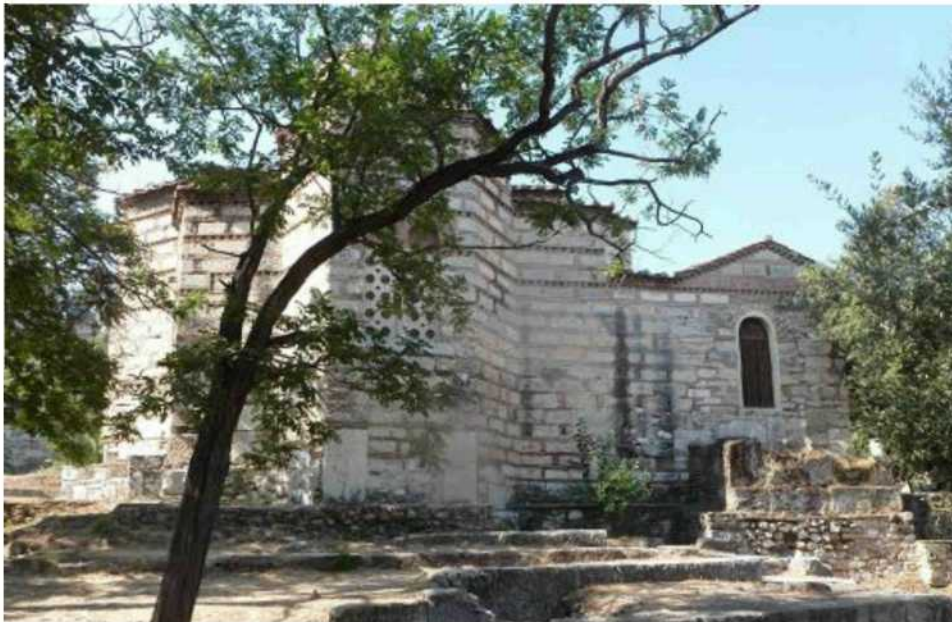


Λεπτομέρεια. Διακρίνονται τα δίλοβα παράθυρα του τρούλλου, η κλιμάκωση των στεγών (τρούλλου, κεραιών του σταυρού, μεγάλων κογχών, μικρών κογχών και νάρθηκα), καθώς και ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος με τις πυκνές οδοντωτές ταινίες και τα κουφικά κεραμοπλαστικά στην πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 57



Ανατολική πλευρά. Οι αγίδες του Ιερού με πολύλοβα παράθυρα ελεύθερης τοξοστοιχίας.



Άποψη του ναού από τα βόρεια.



ΠΙΝΑΚΑΣ 58



Λεπτομέρεια από τη βόρεια πλευρά του ναού. Στη βόρεια πλευρά του νάρθηκα, εξωτερικά, διακρίνονται σε ύψος 1,50 μ. τα κατάλοιπα του αρκοσολίου που προστέθηκε τον 12ο αι.



Εσωτερικό του νάρθηκα, το κεντρικό δυτικό τμήμα του, από τα Ν.

ΠΙΝΑΚΑΣ 59



Στο βόρειο πέρας του νάρθηκα στη θέση του αρκοσολίου η ανάγλυφη καλυπτήρια πλάκα της ψευδοσαρκοφάγου (12ος αι.).



Το βόρειο μικρό πλάγιο τμήμα του πίσσχημου νάρθηκα που οδηγεί στον κυρίως ναό. Διακρίνεται η κάλυψή του με σταυροθόλιο.

## ΠΙΝΑΚΑΣ 60



Ο κεντρικός χώρος του κυρίως ναού. Η περίκεντρη διάταξη (οκτάκογχο) του ναού διευρύνει και ενοποιεί τον χώρο.



Το αποκαταστημένο τέμπλο στηριζόμενο στους ανατολικούς κίονες και το τριμερές Ιερό. Διακρίνονται οι δύο από τους τέσσερις κίονες από γκρίζο μάρμαρο του Υμηττού με κορινθιάζοντα κιονόκρανα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 61



Η νότια καμάρα του σταυρού με την αντίστοιχη κόγχη.



Η δυτική μεγάλη κόγχη που αναστηλώθηκε με τις εργασίες αποκατάστασης του ναού.



ΠΙΝΑΚΑΣ 62



Η βορειοδυτική μικρή κόγχη. Διακρίνονται τα τρίπευρα υφανίδια στις «παραστάδες» των κογχών που εξασφαλίζουν τη γέννηση των τόξων που συνδέουν τις «παραστάδες» με τους κίονες.



Ο τρούλλος με τον Παντοκράτορα του 17ου αι.

ΠΙΝΑΚΑΣ 63



Λεπτομέρεια από την τοιχοποιία της βόρειας πλευράς. Μεμονωμένο εγχόρηγο κουφικό κόσμημα στη θέση κάθετου αρμού της τοιχοποιίας.



## ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

Βοκοτόπουλος Π., *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνας*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1992.<sup>2</sup>

Η κάτοψη και οι φωτογραφίες του πίνακα 13.

Γκιολές Ν. , *Βυζαντινή Ναοδομία (600-1204)*, Αθήνα 1992:

Οι κατόψεις των πινάκων 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 14, 15.

Οι φωτογραφίες των πινάκων 4 και 5.

Krautheimer R. , *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1991:

Οι φωτογραφίες των πινάκων 2 και 3.

Μπούρας Χ. , *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, τ. Β΄, Αθήνα 1994:

Η κάτοψη του πίνακα 1.

Μπούρας Χ. , *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001:

Οι φωτογραφίες των πινάκων 14, 15, 16.

Μπούρας Χ. , *Βυζαντινή Αθήνα 10ος – 12ος αι.* (Μουσείο Μπενάκη, παρ. 6), Αθήνα 2017:

Οι κατόψεις και τα σχέδια των πινάκων 17, 20, 23, 30, 37, 38, 45, 47, 48, 52.

Νεράντζη-Βαρμάζη Β. , *Βυζαντινή Ιστορία*, Κατερίνη 2007:

Χάρτης της βυζαντινής αυτοκρατορίας κατά το έτος 1025.

Παπαχατζής Ν. , *Μνημεία της Θεσσαλονίκης*, Μόλχο, Θεσσαλονίκη 1997:

Η κάτοψη και οι φωτογραφίες του πίνακα 9.

Στίκας Ε. , «Ο ναός των Αγίων Ασωμάτων “Θησείου”» , *ΔΧΑΕ Δ΄/Α΄* (1959), 115-126:

Οι κατόψεις, οι φωτογραφίες και τα σχέδια των πινάκων 31, 32.

Τραυλός Ι. , *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, Αθήναι 1993:

Τοπογραφικό σχέδιο της Αθήνας (565-1205). (επεξεργασμένο).

Frantz A. , *The church of the Holy Apostles*, (Athenian Agora, XX), Princeton, New Jersey 1971:

Οι κατόψεις και οι φωτογραφίες των πινάκων 53, 54, 55.

Ηλεκτρονικές διευθύνσεις

<http://www.byzantineathens.com>

Οι φωτογραφίες των πινάκων 45, 46, 47, 48, 49, 50.

Οι υπόλοιπες φωτογραφίες είναι του συγγραφέα.

## ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο ναός ήταν ο κυρίαρχος αρχιτεκτονικός τύπος βυζαντινού ναού για όλη σχεδόν την κυρίως βυζαντινή περίοδο (9ος – 15ος αι.). Στη διαμόρφωσή του οδήγησαν οι ιστορικές συνθήκες (6ος – 9ος αι.), λειτουργικοί – λατρευτικοί αλλά και δογματικοί – συμβολικοί λόγοι.

Η μακρά περίοδος εξέλιξής του μέχρι την πλήρη διαμόρφωση του αρχιτεκτονικού τύπου συνέβη, σχεδόν παράλληλα, σε δύο περιοχές της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας: α. στην Κωνσταντινούπολη και στην ευρύτερη περιοχή της ακτινοβολίας της, με ενδιάμεσο σταθμό την τρουλλαία βασιλική μεταβατικού τύπου (7ος – 8ος αι.) και β. στην περιοχή του ελλαδικού χώρου, με μία πρώτη μορφή τον μεταβατικό ελλαδικό σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό (8ος – 10ος αι.).

Το τελικό αποτέλεσμα οδήγησε σε έναν ναό μικρής κλίμακας, ιδιαίτερα στον ελλαδικό χώρο, προσαρμοσμένο στις οικονομικές, δημογραφικές και λατρευτικές ανάγκες της εποχής, του οποίου η τυπολογία και η μορφολογία εξέφρασαν αισθητικά, ιδεολογικά και δογματικά το γενικότερο βυζαντινό πνεύμα.

Από τα τέλη του 10ου αι. έως και τον 12ο αι. οικοδομήθηκε στην Αθήνα μια σειρά ναών, σε όλες τις παραλλαγές του συγκεκριμένου αρχιτεκτονικού τύπου, οι οποίοι αποτέλεσαν μία διακριτή ομάδα με ιδιαίτερη μορφολογία και ενσωμάτωσαν αξίες διαχρονικές της αττικής παράδοσης, όπως το μέτρο, οι ραδινές αναλογίες, η γεωμετρικότητα και η λιτότητα.

## ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ

Ναοδομία, Βασιλική με τρούλλο μεταβατικού τύπου, Σταυροειδής εγγεγραμμένος μεταβατικός ελλαδικός ναός, Σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο ναός, Σχολή Κωνσταντινούπολης, Ελλαδική σχολή, Τυπολογία, Μορφολογία, Μεσοβυζαντινή ναοδομία στην Αθήνα.

## **ABSTRACT**

The inscribed – cross with dome church was the dominant architectural type of Byzantine church for almost the entire main Byzantine period (9th – 15th century). Historical conditions (6th - 9th centuries), liturgical - cult but also doctrinal - symbolic reasons led to its formation.

The long period of its development until the complete formation of the architectural type happened, almost simultaneously, in two regions of the Byzantine Empire: a. in Constantinople and in the wider area of its radiance, with an intermediate station, the domed basilica transitional type (7th- 8th century) and b. in the Greek area, with a first form, the inscribed - cross transitional type church (8th – 10th century).

The final result led to a small-scale temple, especially in the Greek area, adapted to the economic, demographic and religious needs of the time, whose typology and morphology expressed aesthetically, ideologically and doctrinally the general Byzantine spirit.

From the end of the 10th c. up to the 12th century a series of temples were built in Athens, in all the variations of the specific architectural type, which formed a distinct group with a particular morphology and incorporated timeless values of the Attic tradition, such as measure, slender proportions, geometricity and simplicity.

## **KEYWORDS**

Church building, Domed basilica transitional type, Inscribed – cross transitional type, Inscribed-cross with dome church, Constantinople school, Greek school, Typology, Morphology, Middle Byzantine church building in Athens.